Hittanoktatás és világnézeti nevelés 1956 után

1956. október 23-a után az oktatási minisztérium forradalmi bizottsága lehetővé tette a hittanórák látogatását azok számára is, akik a jelentkezést korábban elmulasztották. (1) Ez a hitoktatás radikális liberalizálódását jelentette, hiszen a Rákosi-korszakban a legsúlyosabb vétségek közé tartozott, ha valaki, aki erre eredetileg nem jelentkezett, mintegy ellenőrizetlenül, titokban járatta gyerekét hittanra. November 4-e után első lépésben az állam nem lépett fel e liberalizálódás ellen.

A Kádár-kormány november 28-án külön is deklarálta, hogy a megállapodásokat kötelezőnek tartja magára nézve, miszerint biztosítja az iskolai vallásoktatást. A hittanórák látogatását azok számára is, akik a jelentkezést korábban elmulasztották, továbbra is engedélyezik. *(2)*

Az Állami Egyházügyi Hivatalt a 33-1956. december 31-es rendelet épp a kompromisszumos politikának megfelelően a Művelődésügyi Minisztériumba olvasztotta be. Az 1957. január 5-i kormányprogram sajátos csomagtervet terjesztett elő: eszerint a fakultatív hitoktatás biztosítását az állam a továbbiakban nem valamiféle alapjognak, hanem egy kompromisszumrendszer részének tekinti, hiszen „ezzel szemben" várja el a törvények betartását, a feszültség enyhítését az egyházaktól.

Az 5/1957-es utasítás szerint hittanórán beiratkozás nélkül lehet résztvenni. (Azaz a Kádár-kormány jóváhagyja a minisztérium forradalmi bizottságának októberi döntését.) Azonban a korábbi szabályozással ellentétben – a püspöki karnak tett további gesztus gyanánt – a hittan a tanrendi órák között is tartható. Ugyanakkor látható, hogy az apparátus érdekelt az ellenőrizhetőség fenntartásában, hiszen a rendelet kimondja, hogy hittanoktatás csak az iskolaépületben történhet.

E rendelkezések hatására, no meg a kormányzattal szembeni ellenállás demonstrálására 1957 elején állítólag a tanuló ifjúság 80–90 százaléka hittanra járt. *(3)*

Az 1957. január 21-i Zsinati Szent Kongregációs döntéssel azonban a Vatikán a Mindszenty által felfüggesztettek egyházi vezető tisztségekre való alkalmatlanságát kimondta, s ezzel lényegében felmondta az állam és egyház közötti 1950-es megegyezés mögött álló politikai kompromisszumot.

A vezető tisztségek körüli MSZMP-Vatikán konfliktus valamiképpen – ennek pontos története levéltári kutatást igényelne – átgyűrűzött a hitoktatásra is. A február 26-i párthatározat a következőképpen nyilatkozik: „Januárban például a klerikális reakció a hitoktatás ürügyén politikai támadást szervezett az iskolákban a népi demokratikus rendszer ellen". A kormánybiztos az októberben született s még januárban is megerősített hittanszabályozást visszavonta azzal, hogy ezután csak azok járhatnak hittanra, akik be vannak iratkozva.

1957. februártól megbeszélések kezdődtek a püspöki karral, amelyről március 7-én már sajtóközlemény jelent meg. Ennek eredményeképpen maga a püspöki kar is kezdett bekapcsolódni az Országos Békemozgalomba. Ennek ismeretében érthető, hogy a kormány által kiadott 1957. március 24-i kormányrendelet számos kompromisszív elemet tartalmaz az 1950–56 között érvényben volthoz képest, de szigorít az 1957. januárihoz képest (21-1957. (III. 24.) számú kormányrendelet).

Ellentmondásosabb a helyzet, ha a miniszteri végrehajtási utasítással együtt vizsgáljuk a rendeletet. A rendelet az

állampolgárok „kizárólagos magánügyének” minősíti a vallásoktatást. A büntetőjogi beavatkozást a következő esetekben helyezi kilátásba:

– akkor, ha a vallásoktatást a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendje ellen politikai célokra használják fel;

– akkor, ha valaki erőszakkal, fenyegetéssel vagy megtévesztéssel a vallásoktatáson való részvételre vagy részt nem vételre vonatkozó elhatározást befolyásolni törekszik. Ez a jogszabály különösen a „megtévesztés” fogalom bekapcsolásával elvileg lehetőséget nyújtott a hitoktatás melletti egyházi propaganda üldözésére;

– akkor (és ez kifejezetten újdonság a rendeletben), ha valaki erőszakkal vagy fenyegetéssel akadályozza a vallásoktatást, illetve az abban való részvételt. Ilyen értelemben a rendelet az ateista agitáció, illetve az adminisztratív szervek felől védte a hitoktatást;

– a miniszteri utasítás a szülő vagy gyám által tett panasz kivizsgálását és orvoslását a megyei (megyei jogú városi) vb. művelődésügyi (fővárosi oktatási) osztálya vezetőjének hatáskörébe utalta. Az ügy eldöntése tehát oktatásügyi apparátuson belül maradt. Jellemző módon a rendelet csak a két utóbbi esetben tételezett fel szülői panaszt – a politikai aggodalmak felvetését láthatólag nem várták el a vallásos emberektől, akiket a deklaráció szerint a Népköztársaság egyenjogú polgárának tekintettek.

A „leendő munkásosztály védelme” a vallási befolyástól továbbra is alapvető cél maradt. Erre utal az a tény, hogy a jogszabály változatlanul a szakképző intézményekből – beleértve a nem általános irányú gimnáziumot is – a hitoktatást változatlanul kizárta. (A hitoktatás felsőfokon természetesen fel sem merült.) Ez a korlátozás különösen fontossá válik, ha megvizsgáljuk az egyes középfokú intézményekbe járók arányát. Kiderül ugyanis, hogy a középfokú intézményekbe járók egy-egy évfolyamának közel kétharmada nem általános gimnáziumba járt – így az ő „klerikális befolyásolásukat” a rendelet eleve lehetetlenné tette. (*Donáth Péter* hívta fel a figyelmünket arra, hogy a pedagógusképzés szakirányú gimnáziumban folyván a tanítóképzést már akkor sikerült elszigetelni a hittantól.)

Liberalizálódás tapasztalható a hitoktatással kapcsolatos három alapvető kérdésben a hitoktatás szigorú helyhezkötöttségének, az időpont megválasztásának és a csoportlétszámnak a kérdésében. A liberalizálódás jele volt, hogy ha az iskola igazgatója tanteremhiány miatt a vallásoktatásra jelentkezettek egy részének nem tud az iskolában megfelelő helyiséget biztosítani, ezek számára a vallásórák megtartása egyházi helyiségben is engedélyezhető. (Más kérdés, hogy ez nem lett alanyi jog és a miniszteri utasítás a megyei hatóságok hatáskörébe adta ezt a nyilvánvalóan politikai kérdést.) Az utasítás az egyházakat ellenérdekeltté kívánta tenni ebben a megoldásban, kimondván, hogy az egyházi helyiségek használatával felmerült költségek térítés nélkül az illetékes egyházat terhelik.

A „leendő munkásosztály védelme” a vallási befolyástól továbbra is alapvető cél maradt. Erre utal az a tény, hogy a jogszabály változatlanul a szakképző intézményekből – beleértve a nem általános irányú gimnáziumot is – a hitoktatást változatlanul kizárta. (A hitoktatás felsőfokon természetesen fel sem merült.)

A vallásórákat az igazgatói rendelkezésnek megfelelően az órarend szerinti első tanítási óra előtt vagy az utolsó tanítási óra után – váltakozó tanítás esetén váltás között is – heti két órában kellett megtartani. A hitoktatók kérésére (ez az újdonság) a heti két óra együtt is megtartható, ha ez az iskola rendjét, munkáját nem zavarja. Amennyiben a heti két vallásórát egyházi

helyiségben tartják, a vallásórák időpontját ugyancsak az iskolai renddel összeegyeztetve kell kijelölni, ez a helyiségre vonatkozó liberalizálásból következett.

A másik liberalizálás a csoportlétszámokkal volt kapcsolatos. A vallásoktatásra jelentkezett tanulókat általában az iskolai osztályok létszámának megfelelő tanulócsoportokba kellett összevonni. Ha az egyes iskolákban kevés tanuló jelentkezett vallásoktatásra, akkor a tanulócsoportokat több iskola tanulóiból kell kialakítani – ahogyan ez 1950 óta szokásos volt. Azonban ha a jelentkezett tanulók száma a lehetséges összevonások után sem érte el az átlagos osztálylétszámot, vagy az iskolák egymástól való távolsága az összevonást nem tette lehetővé, a tanulócsoport létszáma az átlagos osztálylétszámnál kisebb lehetett.

A hittanbeiratások liberalizálása a kormányrendelet (nyilván a háttérben az állam és a katolikus püspöki kar közötti alkudozás húzódott meg) egyik legfontosabb célja lehetett, viszont – nyilván nem véletlenül – ellentmondásosan sikerült.

Az adminisztratív kényszereket alkalmazó helyi apparátus elleni garanciákat fogalmazott meg a kormányrendelet, amikor kimondta, hogy a beiratkozást minden évben legkésőbb egy héttel az iskolai beiratkozások után meg kell tartani. Ennek pontos idejéről a sajtó, a rádió, valamint az iskolák igazgatói kötelesek tájékoztatást adni. Nem tudjuk pontosan, mi történik a rendelet és az utasítás megjelenése között: mindenesetre a miniszteri utasítás már kimondja, hogy a miniszter által meghatározott napon történhet a hittanbeiratás. A hittanbeiratást egyértelműen az iskolai helyiségekhez rendeli hozzá, s a pedagógusok feladatává teszi. Ez azt jelenti, hogy az eredetileg a hívők számára garanciálisnak tűnő jogszabály az ellenőrzés fokozásának eszközévé vált.

Az 1950-es szabályozáshoz hasonlóan az utasítás továbbra is biztosítja az ellenőrzöttséget azzal, hogy a beiratkozás csak azokban az iskolákban történhet, ahol a tanulók a rendes iskolai beiratkozás kötelezettségének eleget tettek. A „hittanra járók listája" a miniszteri utasítás legfontosabb újdonsága a kormányrendelethez képest.

A vallásoktatásra beírt tanulókat osztályonként jegyzékbe kell venni. A jegyzék rovatai: sorszám, név, anyja neve, felekezet. Minthogy az iskolai hittantanítás nem osztályonként folyik – még csak nem is feltétlenül korcsoportonként –, a tanulók osztályonkénti nyilvántartása nem a vallásoktatás szervezését, hanem az egyes osztályok világnézeti arculatának rögzítését, illetve a hittanra járás és egyéb (osztályonként szerveződő) iskolai feladatok összekapcsolását szolgálta. Az „anyja neve" rovat felvétele az egyéni azonosítás lehetőségét biztosította minden nyilvántartásban.

Bárki ellenünk vetheti, hogy e lista nem feltétlenül az egyének nyilvántartását szolgálja, elképzelhető, hogy a hitoktatáshoz nyújt technikai segítséget. Valóban erre utal, hogy az igazgató a vallásoktatásra beírt tanulóknak csak a számát jelenti be a megyei tanács vb. művelődésügyi osztályához a beírást követő napon. A tanulók névsorát, a rendelet indoklása szerint a hitoktatói megbízások kiadása érdekében, minden év szeptember hó első napjáig az igazgató köteles elküldeni a helyileg illetékes egyházi hatósághoz. (A rendelet homályban hagyja, hogy ehhez miért van egyáltalán szükség nevekre. A kortársak számára viszont világos lehetett, hogy néhány évvel korábban már voltak abból botrányok, hogy be nem írt tanulók jártak hittanra.)

Ez tehát azt is jelenthetné, hogy a személyre szóló nyilvántartás az iskolánál ezzel meg is szűnhet. Ez azonban nem így van. Ez abból derül ki, hogy iskolaváltás esetén az igazgató a szülő kérésére igazolja, hogy a tanuló hitoktatásra beiratkozott-e vagy sem. Ez azt jelenti, hogy a beiratkozási listának folyamatosan rendelkezésre kell állnia az iskolában. (Pedagógusok, igazgatók visszaemlékezése szerint ez így is volt.)

Érdemi liberalizálódás a hitoktató kinevezése körül történt. A hitoktató kinevezése tanácsiból egyházi kézbe került, a tanács számára a hozzájárulás jogát kötötték

ki.„Az önálló és óraadó hitoktatói működéshez szükséges hozzájárulást megtagadhatja, a már megadott hozzájárulást pedig bármikor megvonhatja a megyei (megyei jogú városi) tanács vb. művelődésügyi (fővárosi oktatási) osztályának vezetője attól a hitoktatótól, aki a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjével szemben ellenséges magatartást tanúsít. A hozzájárulás megvonása ellen a művelődésügyi miniszterhez jogorvoslattal lehet élni." A változás 1950-hez képest egyrészt a jogorvoslati lehetőség, másrészt a szöveg egyértelműbbé válása: már nem kizáró ok az ellentétes álláspont, csak az ellenséges magatartás.

Fontos újdonság, hogy a vallásoktatás egyházak részéről történő ellenőrzésére csak az egyházak által megbízott, képesítéssel rendelkező és a tanács vb. művelődési osztályának hozzájárulásával rendelkező személyek lettek jogosultak. Ilyen értelemben kiiktatták az igazgatót, a tanulmányi felügyelőt, a szülőket és a pedagógusokat az ellenőrzési folyamatból. A minisztérium azonban indokoltnak tartotta az igazgató „védelmét", ezért leszögezte, hogy az egyházi ellenőrzés időpontját az iskolák igazgatóival előzetesen közölni kell.

A hitoktatás tartalmáról és formájáról a miniszter az 1950-es hagyományokat megőrizve intézkedett. A hitoktató köteles volt a művelődésügyi miniszter által jóváhagyott tankönyv alapján oktatni, sőt arról külön haladási naplót kellett vezetnie (ez még 1950-ben sem szerepelt a rendeletben) és teljes mértékben alkalmazkodnia kellett az iskolában kialakított rendhez és fegyelemhez.

A hitoktatót az egyéb iskolai tevékenységektől az utasítás pontosan olyan távol tartja, mint az 1950-es: a hitoktató nem tagja a tantestületnek, ezért őt a vallásoktatáson kívül egyéb iskolai munkára (helyettesítésre, felügyeletre kiránduláson vagy óra közben stb.) beosztani nem lehetett. Nem vehetett részt a hitoktató a tantestület értekezletein és az iskola épületében csak a vallásoktatás ideje alatt tartózkodhatott. *(4)*

A hitoktatót az egyéb iskolai tevékenységektől az utasítás pontosan olyan távol tartja, mint az 1950-es: a hitoktató nem tagja a tantestületnek, ezért őt a vallásoktatáson kívül egyéb iskolai munkára (helyettesítésre, felügyeletre kiránduláson vagy óra közben stb.) beosztani nem lehetett. Nem vehetett részt a hitoktató a tantestület értekezletein és az iskola épületében csak a vallásoktatás ideje alatt tartózkodhatott.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a rendelet két alapvető vonás (hittanoktatók kinevezése és az állami folyamatellenőrzés megszüntetése) és számos technikai-adminisztratív kérdés tekintetében liberalizálta az 1950-es rendeletet. Ugyanakkor, különösen a végrehajtási utasítás, a hitoktatás szervezésében megerősítette az igazgató és a megyei oktatásügyi apparátusok hatalmát. (Ezt később sem érintette, hogy a járási, városi, megyei oktatási jogkörök viszonya egymáshoz képest hogyan változott.) Ugyanakkor lehetővé tette a diákok lajstromozását.

A rendelet lényegében fenntartotta a hittan részleges integráltságát az iskola életébe, illetve a tanügyigazgatásba. A végrehajtási utasítás legjellegzetesebb pontja valószínűleg a hittanrajárók iskolai listába vétele. A kompromisszum a hitoktatókat kinevező egyházi funkcionáriusok felé tett gesztus – a nyilvántartás viszont tovább csökkenti a hívők lelkiismereti és vallásszabadságát. Ez a paradoxon sok mindent előrevetít a Kádár-korszak egyházpolitikájának történetéből.

*

Az első nagy dokumentum, amely az MSZMP és a vallás (áttételesen az állam és egyház, az állam és a hitoktatás) viszo-

nyát újraszabályozta, 1958. július 22-én született meg. A határozat alkalmas arra, hogy azokat az igazodási pontokat megmutassa, melyek alapján a tanácsi apparátus, az iskolaigazgatók eljárhattak. A tájékozódási pontokra nyilvánvalóan nagy szüksége volt mindenkinek, aki a rendszerben politikai karriert akart csinálni, hiszen minden más esetben a forradalomban való aktív részvételért nemcsak a személyekre, hanem a szervezetekre is lesújtott a Párt. Csak az egyházak élték ezt túl intézményként.

A társadalmi pluralizmus intézményrendszerének teljes hiányát a Párt láthatólag nem átmeneti, „ellenforradalom utáni" jelenségnek, hanem a szocializmus lényegi részének tekintette – közben azonban az egyházak intézményesen is jelen lehettek. Fel sem merülhetett, hogy bármely tudományos vagy társadalmi egyesület vagy baráti kör, formálisan vagy informálisan a rendszerrel ellenséges vezetőt mondhasson magáénak. A katolikus egyház legalitását, vezetőinek nyilvános megnyilatkozási lehetőségeit viszont ha akadályozta is, de nem tette lehetetlenné *Mindszenty József* jelenléte az amerikai nagykövetségen. Nyilvánvaló, hogy e helyzetet a pártapparátus számára pontos igazodási iránymutatásban kellett értelmezni. Másfelől az 1956 utáni nagyarányú ideológiai ellentámadás során – amit a Kádár-kormányt balról kritizáló Táncsics-kör nevével lehet fémjelezni – sokak számára egyre nehezebben vált értelmezhetővé „a vallásszabadság és ateista felvilágosítás dialektikája". A vallást a határozat háromfelől közelíti meg:

– világossá teszi, hogy a vallás ismeretelméleti alapjának, akárcsak a húszas-harmincas évek szovjet ideológusai, továbbra is egyszerűen „a tudatlanság"-ot tekinti;

– a vallásos ideológia gyökereit mélynek tekinti s a klasszikus nagyipari proletariátuson kívül minden rétegre jellemzőnek tartja;

– a vallást reakciós világnézetnek tartja.

Az első és különösen a harmadik állítással a Párt magának a vallásnak a lényegi elfogadhatatlanságát is kellően megindokolja mind tagjai, mind az „útitársnak" kiszemelt rétegek számára. Egy így definiált vallás elutasításának elfogadásához, a szembenállás interiorizálásához és közvetítéséhez nem kell birtokában lenni a marxizmusnak: elegendő a „mindennapi racionalitás", a proletariátus iránti társadalmi elkötelezettség és a „reakció elleni harccal" való politikai azonosulás. Magyarán a vallás el nem fogadásához nem kell materialistának lenni, nem szükséges belátni „a vallási tanítások hamis" mivoltát, nem szükséges megérteni a vallás társadalmi okaival kapcsolatos marxista magyarázatot stb.

A vallásellenesség tehát – a határozat logikája szerint – erkölcsileg és történelmileg a nem materialisták számára is elfogadható, a tolerancia ideológiai szempontból nem megengedhető. Ebből viszont az következik, hogy nem a vallás támadását, hanem a vallással való együttélés szükségességét kell megindokolnia a határozatnak.

A vallásellenesség tehát – a határozat logikája szerint – erkölcsileg és történelmileg a nem materialisták számára is elfogadható, a tolerancia ideológiai szempontból nem megengedhető. Ebből viszont az következik, hogy nem a vallás támadását, hanem a vallással való együttélés szükségességét kell megindokolnia a határozatnak. A vallással való együttélésnek az oka az érvelés szerint nem az, hogy lehet találni közös értékeket a szocializmus és a vallás hívei között (ez csak egy évtized múlva kerül be az érvelésbe, s válik uralkodóvá a korai nyolcvanas évekre), hanem az, hogy a vallásosság bizonyos rétegekben nagyon mélyen gyökerezik, belátható időn belül nem szüntethető meg – ezért tehát a velük (ezen rétegekkel) való együttélés feltétele a vallás valamiféle elviselése.

Másrészt a „vallásos dolgozókkal” kapcsolatban megjelenik egy új kifejezés: ők nem egyszerűen elfogadói, hívei, támogatói a népi demokráciának – ezt már *Révai* is állította róluk –, hanem akarják a szocializmust.

Nem tekinthető véletlennek, hogy a határozat nem használja a „nép ópiuma” klasszikus marxi érvelését. Megítélésünk szerint ezt azért nem használja, mert pontosan ezt az „ópium-funkciót” szánja a ma-gyarországi egyházaknak: azaz a társada-lom és állam közötti konfliktusok lecsen-desítését, a forradalom leverése által okozott sebek enyhítését, a diktatúra elviselé-sének megkönnyítését.

A határozat alaphangja szerint azonban a vallás elleni átfogó küzdelem is szükséges.

A kétfrontos harc hívószava itt is előjön: a vallás elleni harc lebecsülése és elhanyagolása, e kérdés „liberális kezelése” jobboldali opportunizmus (1958 nyarán, *Nagy Imréék* kivégzésének hónapjaiban pedig igazán nem kell magyarázni az embereknek, hogy milyen következménnyel jár, ha valaki ilyen hírbe keveredik). Ugyanis a határozat érvelése szerint a „klerikális reakció” és a vallás mégiscsak összefügg.

Először is a „klerikális reakció” sajátossága, hogy leválasztható jelenlegi hordozójáról, az egyházakról, amelyekkel viszont egy egész történelmi korszakon át együtt kell élnie a szocializmusnak. A vallásosság sajátossága, hogy – legalábbis belátható időn belül – nem választható le azokról a tömegekről, amelyeket a Párt meg kíván nyerni és akik egyébként is (nem győzzük hangoztatni ennek újszerűségét) akarják a szocializmust. Másrészt a „klerikális reakcióval” szemben az adminisztratív eszközök alkalmazása megengedett, sőt kívánatos – a vallásossággal szemben az érvelő, felvilágosító munkának, a propagandának van helye. (Ez a megkülönböztetés nem egyszerűen frázis: azt jelenti, hogy a párt és az államapparátus más-más csoportjai, más KB titkárok, más KB osztályok, más minisztériumok, más tanácsi osztályok felelősek a két kérdésben.) Megjegyzendő, hogy e történetben az egyházak mindkét jelenséghez – tehát a felvilágosítással és az adminisztratív úton leküzdendőhöz is – kapcsolódnak, s a legbuzgóbb funkcionárius sem könnyen dönthette el, mikor melyik arcukat mutatják. Például látszólag a vallásosos szertartás végzése pontosan az a hely, ahol a szocializmus is természetesnek látja az egyházak tevékenységét, a dolog mégis „reakciós” kontextust kap, mert a határozatból kiderül, hogy „bizonyos társadalmi csoportok, elsősorban a volt uralkodó osztályok deklasszált elemei, reakciós politikai beállítottságból, tüntetésként vesznek részt vallásos szertartásokon”.

Az eszmei harc fejezetébe tartozik, hogy az egyházak növelik hitéleti tevékenységüket: „kísérleteket tesznek a vallás és a marxizmus-leninizmus eszméi között meglevő antagonisztikus ellentét leplezésére, ködösítésére” – ez tehát nem az adminisztratív osztályok birodalma, hanem az ideológusoké, a propagandistáké. Csakhogy a határozat szerint a vallásos világnézet arra szolgál, hogy a „klerikális reakció politikai befolyás alá vonhassa a hívő embereket.” Aki tehát – mindegy, hogy reakciós szándékkal vagy anélkül – terjeszti a vallásosságot, az objektíve növeli a „klerikális reakció” mozgásterét. Ezzel együtt azonban a világnézeti harc, sőt az egyházi befolyás elleni küzdelem is alárendelendő az aktuálpolitikának, a szocializmus építésének. Minthogy a szocializmus építését a „klerikális reakció” ellenzi (a nép meg ugye támogatja), ezért ellene a vallásos emberek, sőt egyházi személyek is felhasználandók.

„Pártunk a vallással kapcsolatos tevékenységét mindenkor az általános politikai harc, az osztályharc érdekeinek rendeli alá. A vallás elleni világnézeti harc az általános osztályharc része. Számunkra nem az a fő kérdés, hogy ki vallásos és ki ateista, mivel ebben az esetben a harc fő frontja a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentétről a vallásos és nem vallásos dolgozók ellentétére tevődne át. A fő kérdés az, hogy a munkások, dolgozó parasztok és az értelmiség testvéri összefo-

gással, egyetértésben építsék a szocialista jövőt, amelynek győzelme a vallás társadalmi alapjait megszünteti. Mi az embereket nem a hitelveik, hanem osztályhelyzetük, politikai állásfoglalásaik és cselekedeteik alapján ítéljük meg. A vallással kapcsolatos ideológiai feladatainkat mindig ebből a szempontból kell meghatároznunk."

Aki megértette ezt a bonyolult fokozatrendszert, azt, hogy hogyan kell viszonyulnia a vallásos egyénhez, a vallásos tömegekhez, a valláshoz, az egyes egyházi emberekhez, az egyház intézményéhez s végül a klerikális reakcióhoz, a nevelésre vonatkozó eligazítást is kapott.

Kiderül, hogy a proletárdiktatúra államának egyik fő feladata az egész nép szocialista átnevelése. Ebbe beletartozik „a vallásos világfelfogás elleni türelmes eszmei harc." A tudományos materialista világnézet terjesztése minden állami iskola feladata. Az állam a tudományos materialista világnézet terjesztésében segítséget nyújt a társadalmi szervezetek és intézmények részére is, biztosítva mindenekelőtt a tudományos materialista világnézet terjesztésének teljes szabadságát. Itt már arról van szó, hogy a szocialista állam nem feltétlenül közvetlenül folytat materialista propagandát – pontosabban ezt a propagandát alárendeli egyéb állami céljainak –, de a párt létrehoz erre szakosodott szervezeteket, melyek erre koncentráltan működnek. (Ennek jelentőségét sokan lebecsülik. Pedig a rendszer politikai működésének egyik kulcseleméről van szó. Például gyakran folyt vita a hatvanas években a ‚Világosság'-ban párttag és „útitárs" értelmiségiek között, az ‚Új Ember' és a ‚Világosság' között. E viták egyike sem lett volna lehetséges, ha maga „a" pártközpont szólal meg a világnézet-politikai kérdésekben.)

Akárcsak nyolc évvel korábbi társa, ez a határozat is foglalkozik a párttagok és a vallás viszonyával. Először is az eszmei harcot különböző fokon valamennyi párttagnak folytatnia kell; gyakran önmaguk gondolkodásában meglevő „téves eszmék" ellen. Az egyszerű párttagokkal szemben a követelményeknek több szintje fogalmazódik meg:

– adminisztratíve tiltja a párt a leglátványosabb vallási eseményen, a körmeneten való részvételt;

– elvárja, hogy ne vegyenek részt vallási szertartásokon;

– elvárja, hogy „ne hozzák be a vallási nézeteket a pártba";

– elvárja – bár ezt láthatólag csak történelmi távon –, hogy fokozatosan szabaduljanak meg vallásos nézeteiktől.

A PB-vita jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy akkori felmérés szerint Somogyban a párttagság 4 százaléka, Szegeden a párttagság 2 százaléka iratta be gyerekét fakultatív hittanra. (Az adaton kívül már az is fontos, hogy létezett olyan nyilvántartás, amely azonosította a beiratkozott gyerekek szüleit – például párttagság szerint.) *(5)* A „nem egyszerű" párttagokat, azaz a pártfunkcionáriusokat, a pártapparátus függetlenített munkatársait és az alapszervezetek vezetőségi tagjait a határozat eltiltotta a szertartásokon való aktív részvételtől („Az olyan funkcionáriust, aki saját elhatározásából gyermekét megkereszteltteti, hittanra járatja, bérmáltatja, egyházi esküvőt rendez, templomba jár vagy körmeteteken vesz részt, pártfegyelmi úton felelősségre kell vonni, pártfunkciót nem tölthet be.");

– az elkerülhetetlen társadalmi kötelezettségek esetében náluk is tolerálta az esküvőn, keresztelőn való megjelenést. Utóbbi enyhítést az eredeti elképzeléssel ellentétben *Münnich Ferenc* javaslatára s az azt követő kádári bólintásra iktatták be a szövegbe.

Funkcionáriusai esetében a Párt láthatólag jobban tolerálja a vallási életben való részvételt, mint a belső ideológiai elkötelezettséget. Kimondja ugyanis, hogy „Pártfunkciót vallásos ember nem tölthet be." Tudomásom szerint a magyar kommunista mozgalom történetében először jelenik meg a „szekták" tagjainak deklarált – azaz nyilvános, s nemcsak a rendőri vagy ÁEH-es iratokban létező – negatív megkülönböztetése a nagyegyházi tagoktól. A különböző vallási szektákhoz tartozó emberek nem lehetnek a párt tagjai – a

nagyegyházi tagság viszont semmiképpen nem számít a párttagságot kizáró oknak. Feltehetően – amiképp erre *Majsai Tamás* felhívta a figyelmemet – itt nem az egyházak mérete vagy teológiai nézetei alapján tett különbséget a Párt, hanem a nagyegyházi tagságnál erősebb ideológiai elköteleződést, illetve a „szekták" „elsődleges közösség" mivoltát tekintette a párttagságot kizáró oknak. A Párt először fogalmazza meg, hogy míg az egyházakkal, az egyszerű állampolgár vallásosságával kész egy egész történelmi korszakon át együtt élni, addig célul tűzi ki, hogy a pártonkívüliek egyes csoportjainak vallásos meggyőződése belátható időn belül eltűnjön. Ezek a csoportok: fegyveres erők tisztjei, pedagógusok és vezető állami hivatalnokok. A pedagógusokkal szemben az eredeti szöveg kvázi megkövetelte volna a marxista világnézeti elkötelezettséget, ezt *Rapai Gyula* javaslatára veszik vissza, s lesz belőle a vallásos világnézet fokozatos elhagyásának programja. A kemény vonallal e kérdésben szembenálló 45-ös kommunista Rapai hamarosan (1959-ben) a KB agit-prop osztályának vezetője, a KB póttagja lesz. Egyébként még a „klerikális reakcióra" specializálódottakat – tehát az adminisztratív szerveket – sem mentesíti az eszmei munkától a határozat, mert leszögezi, hogy az adminisztratív rendszabályok ezen a területen is csak akkor hatékonyak, ha azt a tömegek politikai meggyőzése előzi meg, támasztja alá.

Különösen figyelemre méltó, hogy a határozat érvelésében már megjelenik a „szekularizációs élethelyzet." A szekularizációs élethelyzet jellegzetes sajátossága, hogy nem a párttagok materialista világnézetére apellálnak, hanem politikai és társadalmi értékeikre, azokra hivatkozva kívánják elutasíttatni velük a vallást. Ez csak abban a helyzetben lehetséges, amikor a világnézeti közömbösség a hatalom oldalára húzók között erősödőben van. De úgy tűnik, hogy a túlsó oldal is megváltoztatta az érvelését. Míg ugyanis 1949-ben a hittanra való beiratásnál maga a vallásosság szolgált érvül – miszerint a vallásos embertől elvárható, hogy hittanra járassa a gyereket, hit és erkölcstan nélkül nem lesz jó katolikus, jó zsidó stb. a gyerek –, addig most az érvelés megfordul: „nem lehet igazán kulturált ember az – mondják –, aki nem vallásos; a valláserkölcs pozitív szerepét hangsúlyozva azt állítják, hogy a vallás nélkül nincs erkölcs, erkölcsi nevelést igazán csak a vallás ad stb." Magyarán most már a kultúra és az erkölcs a cél – s a vallás, a hittan ennek eszköze. Érdekes kísérlet lenne – de erre most nem vállalkozom – elemezni az egyházi sajtót, esetleg a prédikációk leírt változatait: valójában mikor történt ez a fordulat.

A szekularizációs élethelyzet jellegzetes sajátossága, hogy nem a párttagok materialista világnézetére apellálnak, hanem politikai és társadalmi értékeikre, azokra hivatkozva kívánják elutasíttatni velük a vallást. Ez csak abban a helyzetben lehetséges, amikor a világnézeti közömbösség a hatalom oldalára húzók között erősödőben van. De úgy tűnik, hogy a túlsó oldal is megváltoztatta az érvelését. Míg ugyanis 1949-ben a hittanra való beiratásnál maga a vallásosság szolgált érvül – miszerint a vallásos embertől elvárható, hogy hittanra járassa a gyereket, hit és erkölcstan nélkül nem lesz jó katolikus, jó zsidó stb. a gyerek –, addig most az érvelés megfordul: „nem lehet igazán kulturált ember az – mondják –, aki nem vallásos."

A határozat az utolsó olyan nyilvános dokumentum, ahol a párt ideológiai ellenségképének centrumában a vallásosság áll – s a legutolsó, ahol a „klerikális reakció" fogalma egyáltalán szerepel.

Az ez után kezdődő időszakban a párt és a vallás, az állam és az egyházak viszo-

nya fokozatosan átalakul, a nyílt konfliktus helyét a kényszerű kompromisszumok veszik át. A viszonyt – mindkét részről – sokkal inkább a „fortélyos félelem", mint a „csalóka remény" jellemzi.

Jegyzet

A tanulmányhoz a korabeli jogszabályokon és nyilvános párthatározatokon, illetve a sajtón kívül a Protestáns Szemle 1997/1. számában és 1994/1. számában megjelent dokumentumközléseket használtuk fel. Az alapul szolgáló kutatást az OTKA, a Soros alapítvány, illetve az SZPÖ támogatta.

(1) Protestáns Szemle, 1997/1. sz. 59. old.
(2) Protestáns Szemle, 1997/1. sz. 59. old.
(3) Protestáns Szemle, 1994/1. sz. 45. old.
(4) Magyar Közlöny, 1957. márc. 24–35. sz., Művelődésügyi Közlöny, I. évfolyam 5. sz.
(5) Protestáns Szemle, 1994/1. sz. 45. old.

Nagy Péter Tibor

„Görnyesztnek bíbor harmatok"

József Attila: Pöttyös

Imhol őzike-lépésekben
kis rüggyel szájában a lány.
Bűvös fogam koppanva ejti
megszolgált, keserű pipám.

Ifjúi kínokban szenvednek
mind-mind a vénülő füvek.
Emlékeznek: mikor is láttak
szellőcske járású szüzet.

Hopsza! Fű leszek én ma este,
görnyesztnek bíbor harmatok,
ropogós, tűrő fű, amelyben
új kedved is topoghatod!

De pöttyös ruhádban, lobogván,
ahogy látsz, itt hágysz engemet,
s meg kell öntöznöm hűs csöbörrel
a kigyulladó füveket.

A ‚Pöttyös' nem sorolható József Attila legismertebb és gyakran emlegetett versei közé. Nem honosodott meg annyira a köztudatban, mint sok más olyan költeménye, melyben hasonló gondolati-érzelmi „hőfokon" vall önmagáról s a világról, környezetéről. Az évtizedek során *Szabolcsi Miklós* többkötetes impozáns műve foglalkozott legtüzetesebben egy nagyobb verscsoport keretében ezzel a versével (is) *(1),* megvilágítva a mű emberi és személyiségtörténeti hátterét: életrajzi tényezőkkel összefüggő alapélményét és keletkezési-kapcsolattörténeti körülményeit. *Török Gábor* elsősorban nyelvi-stiláris (formanyelvi) szempontból vizsgálja – más művekkel együtt – a verset, kiemelve hangtani, szóhasználati, motivikus jellemzőit. *(2)* Más József Attila-tanulmányok, elemző-értelmező esszék, visszaemlékezések (esetenként nyilván eltérő tárgyuk jellegéből következően is) legfeljebb csak érintőlegesen, egyéb művekről vagy jelenségekről értekezve, egy-egy összegező megállapítás, zárójeles utalás keretében szólnak róla. Pedig – úgy vélem – korántsem jelentéktelen és perifériku értékű alkotás: megszólaltatott életérzése, sajátos szemléletmódja, formavilága, nyelvezete, ritmikája stb. révén jóval több figyelmet érdemel a mai olvasótól-befogadótól.

A vers az 1928-as termés nyitódarabja (valószínűleg még 1927 nyarán-ősz elején keletkezett), olyan versek társaságában, mint a ‚Tószunnyadó', ‚Luca', ‚Csüngője voltam', ‚Tedd a kezed', ‚Nemzett József Áron', ‚Ringató', ‚Lucához', ‚Dalocska', ‚Gyöngy', ‚Klárisok', amelyek – a korábbihoz képest – gondolat- és érzelemvilágának lényeges tágulásáról és elmélyüléséről, költői eszköztárának további gazdagodásáról tanúskodnak. Ekkor már jórészt túllépett a nyugatosok első nemzedékének esztétikai-poétikai ízlésmintáin, illetve az *Erdélyi József* képviselte újnépiességen éppúgy, mint a francia szürrealizmuson és *Kassák* aktivista-expresszionista hatásán; felderengtek időközben kialakított költői világképének, versvilágának jellegzetes tér- és idődimenziói, írásművészetének egyéni vonásai. A költő ekkor még innen van a nagy világnézeti megrázkódtatások és kiút-

kereső szándékok-próbálkozások kudarcain (a szegedi egyetemről való kizárása is inkább kínos emlékké szelídült), a teret és időrétegeket, hazát és emberiséget, egyéni és közösségi létet átívelő, elemző és szintetizáló, kontemplatív verskompozíciói még ezután következnek (‚Medáliák', ‚Külvárosi éj', ‚Holt vidék', ‚Téli éjszaka', ‚A város peremén', ‚Elégia', ‚Óda', ‚Eszmélet' stb.) magánéletében és közéleti szerepvállalásaiban még hátravannak a félreértések, a tágabb környezetéből ért rágalmak, vádak, az önpusztító magányérzet s a személyiséget, belső harmóniát kikezdőromboló gyakori válsághelyzetek, csalódások. Azaz amikor a „Kívül-belül / leselkedő halál elől" már csak az „arany öntudat" marad egyedüli biztos létfogódzónak vélt, „legutolsó menedék"-ként a világgal és önmagával perlekedő költő számára. *(3)*

Ami a ‚Pöttyös'-t illeti, még az 1927-28-as futó szerelmek időszakában keletkezett, nem a beteljesült, tartós érzelem ihletéséből; egy reménytelenül viszonzatlan szerelem, ragaszkodó vágyakozás gyöngéden erotikus érzését, hangulatát visszhangozza – dalszerű könnyedséggel. Tulajdonképpen a Luca-versek néven emlegetett ciklusszerű verscsoportba tartozik, s hasonló magányérzet és társkereső szenvedély szólal meg benne, mint a „tőszomszédságában" olvasható dalokban vagy mint a kedvest név szerint is említő ‚Nemzett József Áron' belső számvetésében („Szerettem Lucámat, / de Luca nem szeretett. / Bútoraim: árnyak. / Barátaim nincsenek.") és a ‚Lucához' című – markáns szociális elemekkel, helyzetfelmérő keserű utalásokkal dúsított – hosszabb költeményében („Egy keserű nép sír belőlem, / hát ne szeress, de ne félj tőlem, / szövetség ez már, nem is szerelem,"). A testi-lelki vonzalmon túl magát a létet, az élniakarást, egyéni-közösségi szabadságvágyat és emberi teljességet is jelenti tehát a költő számára ez a szerelem. Dalszerű könnyedsége ellenére egyetlen meditatív-tűnődő, mitikus atmoszférájú látomás a vers egésze (a korábbi ‚Mikor az utcán átment a kedves'-re emlékeztető módon), s ez a meditációs képzetsor négy négysoros strófában bontakozik ki, időviszony tekintetében két szimmetrikusan arányos (s egymással ellentétes) szerkezeti egységre tagolódva.

Első felében a jelen, a másodikban a jövő képzete dominál, a kettő együtt mintegy a mitikus hangulatú leírásból kibomló rét „negyedik dimenziójaként", amelybe a második szakasz mellékmondatával (ti. „a vénülő füvek" „Emlékeznek: mikor is láttak / szellőcske járású szüzet.") a múlt idő is belejátszik. A látomásos jelen és jövő idejű – impresszionisztikusan sejtelmes-egybemosódó – összképet, a burkoltan is szenvedélyesen izzó vallomást mindazonáltal érzékletes és egyben merész vizuális-hangulati asszociációkra épülő formanyelvi részmozzanatok – költői képek: metafora, metonímia, megszemélyesítés és egyéb stíluseszközök (ellentét, felkiáltás, művészi jelző, sajátos szóhasználat: „új kedved is topoghatod" = „táncolhatod", „itt hágysz") teszik még hitelesebbé („Bűvös fogam koppanva ejti / megszolgált, keserű pipám."; „Ifjúi kínokban szenvednek / mind-mind a vénülő füvek"; „Hopsza! Fű leszek én ma este, / görnyesztnek bíbor harmatok." stb.)

A leírás képhálózatából jól észrevehetően földereng a meditáció-tűnődés pontosabb tér- és időkerete is (az év- és napszak), a napsütötte nyárközépi rét, s a jövő idejű egész második szerkezeti egység („Hopsza! Fű leszek én ma este, / görnyesztnek bíbor harmatok.") a „vénülő", de „kigyulladó füvek"-kel, illetve az, hogy a „pöttyös" ruhájú kedves alakjához a költői lélekben a forró nyár képei társulnak, sőt: személye mintegy azonosul az évszakkal („s meg kell öntöznöm hűs csöbörrel / a kigyulladó füveket."). Az első két versszak leírása valamelyest tényszerűbb, tárgyiasabb, távlatibban objektív, mint a többié, noha a metonimikus képben a versalany is nyilvánvalóan benne van". („Bűvös fogam koppanva ejti / megszolgált, keserű pipám") s a másodikban a megidézett kedves, a „szellőcske járású szűz", akire a „vénülő füvek" a költővel együtt „emlékeznek". Itt az intonáció, hanghordozás halkabb, visszafogottabb, tárgyilagosabb.

A harmadik és negyedik szakaszban a költői kedélyállapot és hangvétel az előbbieknél mozgalmasabbá, nyugtalanabbá válik: a két strófa között ellentét feszül (akárcsak a ‚Ringató' utolsó soraiban); a harmadik versszak indító, indulatszavas („Hopsza") felkiáltását követően pedig már egyöntetűbben a „megszólító" lírai én és a „megszólított" Te, a látomás- és tüneményszerű kedves „jelenléte" érvényesül. A negyedik szakaszban a reménytelen sóvárgás-panasz-vágyakozás hangja áttételesen szenvedélyes vallomássá fokozódik („s meg kell öntöznöm hűs csöbörrel / a kigyulladó füveket."). Érdekes, hogy a vers „mozgásgörbéjét", belső dinamikáját nem is annyira az igék (ejti, szenvednek, emlékeznek, láttak, leszek, görnyesztnek, topoghatod, látsz, hágysz, öntöznöm) hordozzák (talán a „topoghatod" és az „öntöznöm" kivételével), mint inkább a „cselekvőbb" jelentésű jelzős-határozói igenevek (koppanva ejti, szellőcske járású, ropogós … fű, lobogván, kigyulladó füvek), mintegy a statikusabb jellegű nominalitás irányába mozdítva a vers nyelvezetét, anélkül persze, hogy „a kifejezés és fölhívás szövevénye, a versmegtartás szükségszerűen változatlan marad(na)" – figyelmeztet ez utóbbira Török Gábor, majd így folytatja: „Képeket adott át nekünk a költő (ti. az első versszakban), anélkül, hogy nyílt felhívási viszonyt létesített volna. A közeledő lány harmadik személyű. A harmadik versszakra már oda is ér: „Hopsza! Fű leszek én ma este, / görnyesztnek bíbor harmatok, / ropogós, tűrő fű, amelyben / új kedved is topoghatod!" A második személy (kedved, topoghatod) a záró strófában is jelen van. „Ez a Te azonban már nem egészen reális felhívást tartalmaz: az eltávolodó kedves aligha hallhatja a költő panasz-szavait. Az irreális felhívás tulajdonképpen már tisztán kifejezési funkciót lát el. *(5)* A vers egészét jellemző szemléletbeli mozgást, belső hullámzást tehát az objektív leírást követő szubjektivitás (szubjektivizálódás), ábrázolás és kifejezés szerves egysége határozza meg, amelyen belül (pláne, hogy vallomásos lírai alkotásról van szó) az én-központúság, a költői személyiség jut érvényre.

A vers többszöri olvasása közben – *Komlós Aladár* kifejezését találónak érezve – „a világ gyújtópontjában" találhatjuk magunkat, hiszen: „A dal akkor születik, mikor a világ a lélekben pillanattá tömörül." *(6)* És lényegében erről a nyelvi ökonómiáról és érzelmi telítettségről szól Török Gábor is, amikor megállapítja többek között ezzel a művel kapcsolatban is: „A jó lírai versben nincs művészi terjengősség, nincs művészileg terjengős, redundáns nyelvi elem." József Attiláéban sincs.

A négyszakaszos vers külső formája és belső mozgása, ritmikája – egyéb formanyelvi elemekkel (hang- és szóviszonyok, képalkotás, mondatszerkesztés) összefüggésben – a modern és „kötött" nyugat-európai verselésnek egy sajátosan szabadon kezelt, magyarosan jambusos (helyenként chorijambusos) változatát követi, amelyen belül – a szimultaneitás jegyében – az emelkedő (jambikus-choriambikus-anapesztikus) verslábak ereszkedő (trochaikus) verslábakkal, sőt: pirrichiuszokkal s (gyakrabban) szpondeuszokkal váltakoznak. Mindemellett azonban a magyaros versbeszéd, költői dikció követelményéhez igazodó arsisos és thesises (tagoló jellegű) hangsúly- és nyomatékviszonyok is érvényesülnek. Első részében – a tűnődőmélázó „szemlélődésnek", „rácsodálkozó" (de visszafogottabban tárgyias) leírásnak megfelelően – erőteljesebb szerepet kapnak a szpondeikus ütemek, a másodikban pedig – mintegy ezáltal is szuggerálva a belső feszültséget, a felajzott költői lélek nyugtalanságát, a reménytelenségben is szenvedélyes vallomás, vágyakozás intenzitását – a szpondeuszok szerepe valamelyest csökken, s az élénkebb, lüktetőbb verslábak-ütemek (jambusok, anapesztusok) kerülnek túlsúlyba. A költemény ötödfeles és négyes (9 és 8 szótagú) lábakból-ütemekből álló sorokra épül, amelyeket félrímek (x a x a) fűznek egymáshoz. Mindezeken felül valamennyi strófában soráthajlások (enjambement) teszik még komplexebb zenei hatásúvá, polifonikusabbá a mű hangzását, még teljesebbé művészi kifejezőerejét.

Jegyzet

(1) SZABOLCSI Miklós: *Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1963; *Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1977; *Kemény a menny. József Attila élete és pályája, 1927–1930*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1992; *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1931–1937*., Akadémiai Kiadó, Bp, 1994. – A ‚Pöttyös' című verssel – más versekkel együtt – közelebbről az ‚Érik a fény' és a ‚Kemény a menny' című kötetekben foglalkozik, több helyen utalva a mű kor- és személyiségtörténeti hátterére, pszichológiai, esztétikai, inspirációs összefüggéseire. Számos dokumentációs forrásra, adatközlőre hivatkozva (Vál. Levelek, KOVÁCS György, VÁGÓ Márta, JÓZSEF Jolán stb. visszaemlékezései) megállapítja, hogy a WALLESZ családdal még 1924-ben bensőséges kapcsolatba került a költő, s baráti találkozásaik éveken át gyakoriak voltak (Makó, Szeged, Budapest, Bécs). Luca Walleszné Gyenes Gitta festőművésznő serdülőkorú (15–16 éves) lánya. Nem valószínű, hogy viszonozta szerelmét. (ld. még erről: BALOGH László: *József Attila*. Gondolat Kiadó, 1969., 49–50. old., GYERTYÁN Ervin: *József Attila, alkotási és vallomási tükrében.* Szépirodalmi Kiadó, Bp, 1970., 69. old.
(2) TÖRÖK Gábor: *A líra: logika (József Attila költői nyelve)*. Magvető Kiadó – Tiszatáj, Bp, 1968., 217–18. old.; uő.: *József Attila-kommentárok*. Gondolat Kiadó, Bp, 1976., 139–140. old. (A „topog" ige különböző alaktani változatainak – jelentése: „táncol" – motivikus előfordulásait emlegeti.)
(3) ‚Nagyon fáj'; ‚Eszmélet' *(József Attila összes versei.* Szépirodalmi Kiadó, Bp, 1954. Másutt is ezt a József Attila kiadást használom. – M J.)
(4) TÖRÖK Gábor: *József Attila-kommentárok.*
(5) uo. 140. old.
(6) KOMLÓS Aladár: *A líra műhelyében*. Magvető Kiadó, Bp, 1961., 26. o1d.

Máthé József

Visszájára fordult világ

Weöres Sándor: Merülő Saturnus

Weöres Sándornak 1949-től mintegy hét éven át csak gyermekversei és műfordításai jelennek meg. 1956-ban napvilágot lát ‚A hallgatás tornya', ‚Harminc év verseiből' alcímmel. 1964-től – a ‚Tűzkút' kiadását követően – néhány éves időközökben sorakoznak kötetei. A ‚Merülő Saturnus' 1968-as kiadású, (1) ennek címadó verse az elemzendő mű.

Weöres a kötet mottójának egy Sevcsenko-idézetet *(2)* választ: „Múlik a Saturnus-erő, / Gonosz lesz ez a jótevő, / Mihelyt az ősz fürtöket fonja…"

Weöres belső költői korszakait nem jelzik nagy, látványos változások és átalakulások az 1940-es években bekövetkezett költői fordulat óta. Sőt úgy látszik, hogy attól kezdve már egyetlen egységes lendületű folyamatba tartozik mindaz, amit írt. ‚A hallgatás tornyá'-n, a ‚Tűzkút'-on, a ‚Merülő Saturnus'-on, a ‚Psyché'-n és az 1970-es években írott versein át egészen az 1981-ben megjelent ‚Kézírásos könyv'-ig." *(3)*

A megelőző ‚Tűzkút' című kötethez képest egy markánsan új téma jelentkezik a ‚Merülő Saturnus'-ban. Ez a címből is kisejlik: az öregedés, a haláltól sem félő halálközelség érzése. *(4)* Ezt jelzi az előbb idézett mottó is. Ki kell emelnünk még egy jellegzetességet: „Talán minden korábbi Weöres-kötetnél több ebben a könyvben az álruhás vers. Itt minden valami mással, valami előzővel, korábbival »korrespondál«. Ebben a kötetben megszaporodtak az ajánlások és a szerepjátékok." *(5)* Köztük a Psyché-versek első darabjai.

A kötet belső rendje a következőképpen alakul: „Az első rész a mitologikus körbe vág, aztán szonettek jönnek, e zárt formák, majd briliáns definíciók *Swedenborg*ról, *Goethé*ről, *Hölderlin*ről, *Tolsztoj*ról, *József Attilá*ról, *Kassák*ról, *Füst Milán*ról, hogy aztán észrevétlen visszatérjünk az élet napi körére, a hétköznapokba." *(6)*

A kötet megjelenése előtt a költő *Hornyik Miklós*nak adott interjújában a kö-

vetkezőket mondja a versek keletkezési idejéről:

„Van köztük tizenhat éves kori vers is, illetve olyan, aminek alapjai tizenhat éves koriak, ilyen például a ‚Kuli' című. Vannak köztük húsz-harminc éves koriak is, amelyek sok tekintetben változtak, módosultak. Nagy részük új anyag. … Verseimet nem szoktam dátumozni. Ebben a kötetben dátumozva van – igaz, teljesen hamis dátumokkal – Psyché, a képzelt Kazinczy-kortárs költőnő tíz verse … Keletkezési dátumokként a versek mellett 1805, 1812 és hasonló évszámok szerepelnek." *(7)*

A versek terjedelméről is tájékoztatást kapunk:

„Szám szerint nem tudom, mert vannak benne kétsoros, négysoros dolgok, és ötszáz sornál hosszabbak." *(8)*

Kapcsolat Eliottal

A költő a ‚Merülő Saturnus'-t *Eliot*nak ajánlja (Eliot 1965-ben halt meg), akihez többféle szál köti. Weöres fordítja Eliot verseit, köztük a ‚Waste Land'-et, mely első gyűjteményében, ‚A lélek idézése'-ben (1958) ‚A puszta ország' címen jelenik meg, míg évekkel később az általa alkotott magyar változatot *Vas István* ‚Átokföldje' címmel teszi közzé. *(9)* Weöres megbízható hitelességgel és ötletességgel adja viszsza az angol költő képeit, élesen metszett szó- és versszerkezeteit, aszkétikusan szikár erkölcsiségének szaggatott rajzú, de szilárd vonalvezetésű versmondatait. *(10)*

Weöres a modern angol költők közül Eliotot vallja mesterének költészetében, különösen a filozofáló életképeiben, talán ösztönösen, talán közös szellemi gyökerekből fakadóan, felhasználja T. S. Eliot egyik fejtegetését. A gondolatot úgy kell érzékelni, mint a rózsa illatát, s az elvont eszmének is olyan élménnyé kell válnia, mint a szerelemnek. *(11)*

A mesterrel néhányszor személyesen is találkozik. *(12)*

Eliot költészetének lényegét *Cs. Szabó László*nak a következőképpen foglalja össze: „Roppant kevés verset tett közzé, és amiket megjelentetett akár a korábbi, akár a későbbi versei közül, azok nagyon érettek, nagyon véglegesek, értékesek, úgyhogy nem tudnék határt vonni, nem tudnám megállapítani, hogy a korábbi vagy későbbi lírája különb-e. Mindegyiknek van valami masszív, kőszerű, szinte törvényszerű véglegessége, és ez nekem elég." *(13)*

A ‚Merülő Saturnus' című versben nemcsak a dedikációval fordul Eliot felé: „Eliotot idézi a nyájától megfosztott pásztor civilizációellenes panasza is, a szakadékba rohanó vasút apokaliptikus figyelmeztetése; a meredély szélén talán szárnyat bontó – a mennybe szálló elioti víziló módjára groteszk – vonat ötlete; a nyilalló kétségbeesésnek és a tehetetlen szemlélődésnek ironikus-elégikus ötvöződése; a vályúnál moslékért tolongó csordának, a kapart anyaméhnek, a gyorsuló iramnak s a gyilkos sugárnak egy immár atombombával is fenyegető Puszta Országa, fizikai, erkölcsi és lelki sivársága; »a kapuba rakott robbanás«-nak konkrétat és elvontat csattanós, erőszakos expresszivitással egyesítő szintagmája, a »védő védtelen« király kettős jelzőjének paradoxona; a moslékot habzsoló állatok farának és lobogó fülének koncentrált, gúnyos verszáró képe." *(14)* Az elioti szellemiséggel és költészettel rokon mozzanatok, gondolatok megtalálhatók a kötet más verseiben is: a hiú emberi nyüzsgésnek és a boldog isteni békének szembeállítása (‚Két világ határán'), a perc és az öröklét értékhangsúlyos ellentéte (‚Arckép-vázlat') *(15)* és így tovább.

Mitikus alakok a versben

A vers címe a görög-római mitológiát idézi meg. Saturnus az egyik legősibb római isten, akit legkésőbb az i. e. 3. század elején (a gyermekeit felfaló) Kronosszal kezdtek azonosítani s ezen az alapon a kérlelhetetlen, a maga teremtette dolgokat felfaló idővel interpretálni. Olykor a vetőmagot látták benne, amely visszatér az őt termő földbe. A Kronosz-képzetek hatására Saturnus az aranykor istene, Latium egyik első uralkodója lett. Saturnus megtanította alattvalóit a földművelésre, szőlőműve-

lésre, a civilizált életre, amiért is egész Latiumot „Saturnus országának” kezdték nevezni. Ünnepén, a Saturnalián, görög mintára, úr és szolga szerepet cserélt, féktelen karneváli vidámság lett úrrá, az emberek megajándékozták egymást mécsesekkel, agyagszobrocskákkal, megválasztották a Saturnalia „bolondkirályát”, az ünnepség a bőség, az általános szabadság és egyenlőség korának emlékét idézte.

Az asztrológiában a Saturnus csillagképet hideg és komor bolygónak tekintették, amely az embereket is ilyenekké hangolja. *(16)*

A cím még nem árulja el, Saturnusnak melyik arcát kell igazán figyelembe vennünk, de a merülő szó az elmúlást sugallja. Az elmúlás pedig talán a saturnusi aranykor képzetét erősíti.

A vers első mondata is múlt idejű, befejezett cselekvésre utal, méghozzá erőszakos cselekvésre: „Elvették nyájamat.” Az egyes szám első személyű megszólalóban egy pásztor alakja körvonalazódik, aki a következő sorban aggként van megnevezve. Beszámol sorsának előzményeiről:

„Legelőbb a papot kergették el, az agancsos félrebeszélőt / deszkájától ahonnan égbe röppent naponta – bolond! – / és okosabb papokat válogattak…”

A pap alakjában a természeti népek sámánjára ismerhetünk rá, aki révületében, extázisában érintkezik az égi, szellemi szférákkal. Ösztönössége szembeállítja az okos papokkal, akik a hatalom kedve szerint tudják irányítani a tömegeket. Belőlük több kell, hogy a sámán-pap helyébe léphessenek.

Elkergették a királyt is:

„…; később a királyt, a védő / védtelent, és kardos királyokat fogadtak…”

Az uralkodókat az ókori birodalmakban isteneknek vagy istenektől rendelteknek tartották. Hatalmuk tehát megkérdőjelezhetetlen volt. *(17)* Az erőszak a természetes királyokat is letaszíthatja, de a hatalom megtartásához nem elég csupán a fegyver, túlerő szükséges.

A pusztítás, a hatalomátvétel folytatódott:

„…; aztán a bölcset, / hiszen van tudósunk elegendő;…”

Vajon mi a különbség a bölcs és a tudós között? Weöresnél a bölcs fogalma ott kezdődik, hogy valaki saját bensőjéből hozza felszínre az ősi tudást, vagyis a benne lévő istenit hozza a napvilágra. *(18)* A bölcs alakja Weöres esetében elsősorban talán a keleti tanítót, mestert idézi fel, aki összhangban él a természettel, meditációkban kapcsolatba lép a szellemivel, istenivel. A tudós alakja azonban természettől elforduló, könyvtárszobájába, laboratóriumába visszavonuló, esetleg mágikus hatalomra törő, élettől eltávolodó egyén képzetét kelti. Tudása külső forrásból származik, kevésbé vagy egyáltalán nem a saját bensőjében lévő isteniből. A tudósok esetében is számszerű, fizikai fölény kell, hogy a bölcs helyére léphessenek.

Weöresnél a bölcs fogalma ott kezdődik, hogy valaki saját bensőjéből hozza felszínre az ősi tudást, vagyis a benne lévő istenit hozza a napvilágra. A bölcs alakja Weöres esetében elsősorban talán a keleti tanítót, mestert idézi fel, aki összhangban él a természettel, meditációkban kapcsolatba lép a szellemivel, istenivel.

A szabad szellem másik alakját, a költőt is el kellett kergetni, hogy teljes legyen a trónfosztás:

„…; végül a költőt, / minek számlálja ujjait gagyogva? tódulnak helyébe / a kívánalmak célszerű dalnokai megbízás szerint.”

A költő gyermeki, tiszta, s bensőjéből beszél (vagy magáról), mindenesetre nem arról, ami a hatalomnak tetszene. A dalnokokkal hasonló a baj, mint a tudósokkal, nem bensőjük vezérli őket, hanem külső

hatalom, az erőszak, a pénz. Belőlük is jóval több kell, hogy túlharsogják a költőt.

Az első versszak beszámol arról, hogy az erőszaknak el kell távolítania a szellem képviselőit, akik nem törnek hatalomra (csupán küldetésüket, hivatásukat folytatják), hiszen hatalmuk természettől fogva létező, isteni, magától értetődő. A szellem képviselői teremtenek, adnak, míg az erőszakéi pusztítanak, csak így tudnak az előbbiek fölébe kerekedni. A szellem képviselőit elkergetik, de helyüket, funkciójukat, hiányukat be kell tölteni, ami szintén valódi hatalmukat igazolja.

A pásztor mindezt végiggondolta, őt falhoz állították, pásztorbotját, „hatalmi jelképét" eltörték, tehát megsemmisítették fegyverét, amivel nyáját és magát megvédhette volna. A pásztor szintén a szellem képviselője, és mintegy magába foglalja az előző négy alakot. A képében Jézus is körvonalazódik, hiszen Jézus a jó pásztor, de ő egy személyben főpap, próféta és király. *(19)* Méghozzá olyan király, ki másokat véd, de magát nem: „védő védtelen."

Weöres számára Jézus alakja a következőben fogalmazódik meg: „Szerintem csak egy ember létezik, és az Jézus. A többi ember annyiban van vagy nincs, amennyire Jézussal azonos vagy nem azonos. Itt persze nem gondolok valamiféle keresztségre vagy mire; ha rákentek egy kis szentelt olajat vagy mit, akkor azonosul Jézussal. Nem ilyesmiről van szó. Szerintem emberek – számomra nem létezik. … Jézus létezik és bárkiben létezik, ami benne vagy belőle Jézussal azonos. Azért írok, hogy ezt a jézusi elemet valakiből, akárkiből, magamból vagy másból jobban kifejthessem, jobban megközelíthessem. Az, hogy verseimet hányan olvassák és hányan nem, egyáltalán nem érdekel. Hogy közelebb tudja-e vinni a jó szándékú és jó érzékű olvasót ehhez a jézusi azonossághoz, ez az, ami a célom." *(20)*

Visszatérve a jézusi vonásokat is mutató pásztorhoz, weöresi értelemben a pásztor félreállítása tehát a lényeg, a valódi létezés félreállítása. Saját magukat semmisítették meg, anélkül, hogy észrevették volna.

A pásztor, a hatalom és a nyáj kérdésével elérkeztünk a második és harmadik versszakhoz. Egy másik nézőpontot kell most érvényesítenünk.

Az egyén és a tömeg

A *Hamvas Béla* által bemutatott *Hérakleitosz*-gnómák valószínűleg belejátszanak a ‚Merülő Saturnus' tömegképébe. *(21)* Hérakleitosz a következőket írja:

„a szamárhoz hasonlóan inkább választják a szecskát, mint aranyat … telezabálják magukat s eltöltekeznek, mint a barmok …" *(22)*

Weöres Sándornál:

„Csordám a vályunál tolong: mennyi vidám vadonatúj / nagyszerűség úszkál benne! Orr orr mellett, orr az orrot / kitúrja (…) Nem látnak, fejük a vályuban, / én is csak farukat és lobogó fülüket látom."

A „vakon zabáló" nyáj képét már korábban is megörökíti, talán *Babits* hatására. Az ostobán tülekedő tömeg-ember világával szemben a magasabb szellemiség igenlése mindenképpen összekapcsolta Weörest Hérakleitosszal is, *Ortegá*val is, akit a „tömegek lázadásá"-ról írt könyve tett ismertté, de rokon mindazokkal, akik a tömegméretekben kommercializálódó élet ellenében a szellem szigetmagaslatainak építésére szánták munkásságukat. *(23)*

A második versszakban a költő a nyáj helyett a csorda szót használja, a két szó jelentésében nem azonos, azért, hogy érzékeltesse: a nyáj elvesztette vezetőjét, s ezt nem is veszi észre. Ezáltal kiszolgáltatottá válik, de a pásztor halálos fenyegetettségben él, nem engedik, hogy a meglátott veszélyt kimondja. A „csordám" szó végén a birtokos személyjel ugyanakkor arra utal, hogy minden távolság ellenére magáénak tudja nyáját, felelősséget érez iránta.

A versszak utolsó soraiban megjelennek a figyelmetlenségből, felelőtlenségből, a technikai civilizáció korlátlanságából fakadó veszély képei: a szakadékba zuhanás lehetősége. Megjelenik a szellemi, lelki megsemmisülés mellett a fizikai is. A versszak utolsó sora középen gondolatjellel félbeszakad, de a következő versszak a

sor közepén egy új mondattal folytatja a végzetes lehetőség felvázolását:

„bódulatban, gyorsuló iramban, a gyilkos sugarakból, / a kapuba rakott robbanásból – / Mintha sínén a vonat / rohan a szakadékba melynek túlsó partja nincs – ” formájával itt a vers mintegy a szakadékot érzékelteti.

A civilizáció negatív képei nemcsak a második és harmadik versszakban találhatók, az elsőben is felbukkan egy kép. A menhely szó idézi fel, magával hozva félreállított öregek alakjának képzetét, akikre már nincs szükség. Tudásukkal pedig nem veszélyeztethetik a hatalom gépezetét.

A pásztor látszólag elfogadja helyzetét, félreállítottságát. A pusztulás felvázolása mellett felteszi a kérdést: „Bánjam-e?” (ez mindhárom versszakban elhangzik), hiszen ő már nem felelős semmiért, elvették hivatalát, nem kell többé másokért aggódnia. Azonban hangja maszkról árulkodik, valójában egy pattanásig feszült idegzet döbbenetével figyel *(24)* s látszatközönynyel perel a valódi közöny ellen. A pásztor közönyös reakciói mögé rejti érzéseit, a maszk mögül legalább elmondhatja, kimondhatja a bajt. A vers egészének hatása visszafordítja a kimondott szavak értelmét, észre kell vennünk a felszakadó keserűséget. *(25)*

„Mit mond Weöres az emberről? – Mindenekelőtt meg nem élt lehetőségeire figyelmezteti: »fölfelé» és »lefelé«, a szellemiek és az ösztönök irányába tovább lehet tágítani. Föl kell emelkedni és le kell szállni, az istenek és az ösztönök szavát kell meghallani és kimondani.” *(26)*

A vers időfogalma

A cím folyamatos melléknévi igeneve egy még le nem zárult eseményre utal. Az első versszak múlt idejű mondattal kezdődik, a pásztor jelenbeli állapotával reflektál rá. A versszak tartalmában a múlt idő uralkodik, majd az utolsó sorokban jelen idejű igéket találunk. Jelen idejű kezdettel folytatódik a vers a második versszakban, majd pontosan a versszak második felétől a lehetséges jövő képei villannak föl. Ezek folytatódnak a harmadik versszakban. Az utolsó mondatban pedig ismét visszatér a jelen, a második versszak képeivel.

A harmadik versszak második felében főnévi igenevek időtlenségébe ékelve elhangzik egy időtartam-meghatározás:

„könnyű szalmán heverni, évezredek / áradalmát kipihenni… ”

Környezetével az évezred szó a múltra utal és felidézi a vers címalakját, Saturnust. Korábban felsorolt tulajdonságai közül elsősorban mint az idő felett rendelkező, aranykort hozó, gazdálkodni tanító isten jelenik meg, aki beleolvad a pásztor alakjába, annak félreállításával pedig elmerül az időtlenségben. Mivel Weöres egy nyilatkozatában *(27) Bergson*t is megemlíti a verssel kapcsolatban, így nemcsak a mitologikus időt, de a szubjektív – objektív idő fogalmát is érdemes figyelembe venni. Ez reativizálhatja az évezredek szó jelentését.

A szerkezet, versforma

A vers önmegszólító, számvető, ugyanakkor szociális tartalmú mű. Hangja, szerkezete bizonyos mértékig a panaszzsoltárokkal is rokonítja.

Weöres szereti az oldott, mégis szigorúan záró szerkezeti formát s a zenei szerkesztési elemeket. Olyan alakzatokra utal így, melyek kémiai, biológiai szerkezeti formák, melyek nem a látható világ alakzatai, nem az emberi arányok szerinti világ, az emberen innen és túl, az empirikus arányokon kívül és belül, ahol mindig feltalálhatni a matematikai jellegű rendezőelveket. *(28)* Ez a jelleg az elemzendő versre is igaz. A ‚Merülő Saturnus’ szabad vers, ami megint Eliotot idézi, ugyanakkor pontos tartalmi és formai megszerkesztettség jellemző rá.

A szabad vers fontos tartalmi, formai rendezőelve a gondolatritmus. Ezt itt is megtalálhatjuk. Mellette tartalmi párhuzamosságok is végigvonulnak a versen. Utóbbihoz tartozik a pusztulás, a visszájára fordult világ leírása. Kapcsolódik hozzá ismétlés is: a vályúnál tolongó, abból ki sem látszó nyáj képe. Ennek elnevezése

versszakról versszakra változik: nyáj – csorda – végül nincs is neve, szinekdoché jellegű kép utal rá. Az egy letaszított és több letaszító képe is ismétlődik.

A pusztulás ábráiba beékelődik Weöres/pásztor állásfoglalása, ismétlődő kérdésfelvetése. Mindhárom versszakban elhangzik: „Bánjam-e?" (a további helyek kisbetűs kezdése a pesszimizmus erősödésére utalhatnak, már a kérdés is kisebb hangsúlyt kap). A válasz mindhárom esetben saját állapotának leírása és egy elhárító mozdulat. A gondolatritmus a következő sorokban figyelhető meg.

Az állapot leírása:

1. versszak: „Elvették nyájamat."; 2. versszak: „… törött pásztorbotommal"; 3. versszak: „… pásztorbotom eltört"

Az utóbbi kettő ismétlés is.

Az elhárító mozdulat:

1. versszak: „Többé semmi dolgom, / nincs felelősség …"; 2. versszak: „ … már nem hivatásom"; 3. versszak: „Nekem már mindegy …"

A sorok végei nem rímelnek, azonban kulcsszavak és -gondolatok elhelyezése a sorokban hangsúlyozza a tartalmi vonásokat. A vers első sorának első mondata, a leghangsúlyosabb helyen, megadja az egész mű alaprétegét. A továbbiakban ezt fejti ki a költő. Az elsőként elkergetett szimbolikus figura, a pap a sor első felébe kerül. A többi elüldözött mind mögé, a sor végére. Az utolsónak elkergetett költő pedig a versszak legrövidebb sorának utolsó szava. Az „eltört pásztorbot" is a sor végére kerül mindkét esetben, bár fordított szórenddel. Az utolsó versszak legrövidebb sorának végén áll az egyetlen időtartamra utaló szó, az évezredek is.

Mint már szóba került, rímek nem találhatók a sorok végén, de megfigyelhetők áthajlások például a második versszak jelzős szerkezeteiben: vadonatúj / nagyszerűség, roppant / szaporulatból, falánk / bódulatban. Ezek fokozzák a verssorok összekapcsolódását, a versszakok közti egymásba hajlást, összekapcsolódást a második és harmadik versszak határán figyelhetünk meg. A második versszak utolsó sora megszakad, majd a harmadik egy félsorral kezdődik. Ha ezt a félsort a második versszak utolsó sorának hiányzó helyére tolnánk, szabályos verssorszámot kapnánk: 9 – 8 – 9. Ez hasonló szimmetriát mutat Saturnus alakjának a címben, illetve az utolsó versszakban való megjelenésével.

Az ütemezés is megvalósítható bizonyos szintig a versben: mondat és tagmondathatárok osztják fel kisebb egységekre a sorokat, illetve időmértékes lábak is megjelennek.

Példák a sorok tagolására:

„Elvették nyájamat. Bánjam-e? Többé semmi dolgom"; „Legelőbb a papot kergették el, az agancsos félrebeszélőt"; az időmértékre (jambikus lejtés):

„Igy állok, arccal falnak fordítva, törött pásztorbotommal. / Csordám a vályunál tolong …"

Összegzés helyett álljon itt egy részlet Weöres Sándor és *Domokos Mátyás* tévébeszélgetéséből, melyben a ‚Merülő Saturnus' is szóba került.

„W. S.: Az (a ‚Merülő Saturnus') egy szociális tárgyú vers.

D. M.: Nem rólad beszél?

W. S.: Nem. Semmiképpen.

D. M.: De amennyiben költő vagy, mivel költőről szól, hát rólad is szól.

W. S.: Hát, ami a Jedermannról szól, ami mindenkiről szól, az Everymanről, az természetesen rólam is szól. S ez egy ilyen Everyman-vers.

D. M.: Everyman? Ez azt jelenti, hogy mindenki? Hogy mindenkire vonatkozik?

W. S.: Igen. Akárki, bárki. De ebben a versben ez az akárki nem az, aki ott megszólal. Az az öreg bölcs, a dedikáció szerint Thomas Stearns Eliot, de mondhatnánk Fülep Lajost, vagy mondhatnánk Bergsont, vagy nem tudom kit. Az akárki, a Jedermann inkább az, aki ezzel a megszólaló bölccsel szembehelyezkedik." *(29)*

Szembehelyezkedni a bölccsel pedig azt jelenti, nem fogadjuk el annak pesszimizmusát *(30)*, lemondását.

Jegyzet

(1) TAMÁS Attila: *Weöres Sándor.* 15. old.
(2) WEÖRES és SEVCSENKO kapcsolatáról: TARJÁN Tamás: *Weöres Sándor: Merülő Saturnus.*

In: *99 híres magyar vers és értelmezése.* 586. old.
(3) KENYERES Zoltán: *Tündérsíp*. 219. old.
(4) LENGYEL Balázs: *Weöres Sándor és a Merülő Saturnus*. 600. old.
(5) TÜSKÉS Tibor: *Könyvről könyvre. Weöres Sándor: Merülő Saturnus.* 744. old.
(6) BATA Imre: *Egy versmodell természetrajza.* 48. old.
(7) Műhelybeszélgetés a költészetről a *Hold és sárkány* szerzőjével. HORNYIK Miklós beszélgetése WEÖRES Sándorral. In: *Egyedül mindenkivel*. 89. old.
(8) HORNYIK Miklós: I. m. 89. old.
(9) TAMÁS Attila: I. m. 227–228. old.
(10) EGRI Péter: *Weöres Sándor: Merülő Saturnus.* 203. old.
(11) KENYERES Zoltán: I. m. 275. old.
(12). Beszélgetés WEÖRES Sándorral. Beszélgetőtárs SZEKÉR Endre. In: *Egyedül mindenkivel.* 321. old.
(13) Negyvenhat perc a költővel. CS. SZABÓ László rádióbeszélgetése WEÖRES Sándorral. In: *Egyedül mindenkivel.* 37. old.
(14) EGRI Péter: I. m. 203. old.
(15) EGRI Péter: I. m. 203. old.
(16) Mitológiai enciklopédia. 2. kötet, Saturnus címszó, bővebben: TARJÁN Tamás: I. m. 585–586. old.
(17) Bibliai lexikon, király címszó.
(18) ld. *A teljesség felé szellemisége.* BATA Imre: I. m. 43. old.; KASSAI KELEMEN János: *Weöres Sándor: Merülő Saturnus.* 761. old.
(19) Bibliai lexikon, főpap, próféta, király címszó.
(20) CS. SZABÓ László: I. m. 40. old.
(21) TAMÁS Attila: I. m. 102. old.
(22) TAMÁS Attila: I. m. 102. old.
(23) TAMÁS Attila: I. m. 102. old.
(24) TAMÁS Attila: I. m. 112. old.
(25) KENYERES Zoltán: *Weöres Sándor pályája a felszabadulás után 2*. 80. old.
(26) TÜSKÉS Tibor: i. m. 745. old.
(27) Válaszolni nehezebb. DOMOKOS Mátyás tévébeszélgetése WEÖRES Sándorral. In: *Egyedül mindenkivel.* 362. old.
(28) BATA Imre: I. m. 47. old.
(29) DOMOKOS Mátyás: I. m. 362. old.
(30) „Persze vannak pesszimista verseim is: ‚De profundis', ‚Merülő Saturnus', de hitetlen egy sincs." *Reménytelenség könyve*. *Nyilatkozat.* In: *Egyedül mindenkivel.* 368. old.

Irodalom

BATA Imre: *Egy versmodell természetrajza.* Valóság 1968/8. sz. 41–48. old.
EGRI Péter: *Merülő Saturnus.* It. 1969. 203–205. old.
DOMOKOS Mátyás (szerk.): *Egyedül mindenkivel. Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp, 1993.
HAAG, Herbert: *Bibliai lexikon.* Szent István Társulat, Bp, 1989.
KASSAI KELEMEN János: *Weöres Sándor: Merülő Saturnus.* Tiszatáj 1968. 761–763. old.
KENYERES Zoltán: *Tündérsíp*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp, 1983.
KENYERES Zoltán: *Weöres Sándor pályája a felszabadulás után 2*. Literatúra 1984/1. sz. 76–88. old.
KUN András: *Weöres Sándor: Merülő Saturnus.* Alföld 1968/8. sz. 71–73. old.
LENGYEL Balázs: *Weöres Sándor és a Merülő Saturnus*. Vigilia 1969. 597–600. old.
TAMÁS Attila: *Weöres Sándor*. Akadémiai Könyvkiadó, Bp, 1978.
TARJÁN Tamás: *Weöres Sándor: Merülő Saturnus.* In: *99 híres magyar vers és értelmezése.* Móra Könyvkiadó, Bp, 1994.
TOKAREV, Sz. A.: *Mitológiai enciklopédia 1–2.* Gondolat, Bp, 1988.
TÜSKÉS Tibor: *Könyvről könyvre. Weöres Sándor: Merülő Saturnus*. Jelenkor 1968. 744–752. old.

Pápszi Szilvia

Ki az, aki jelent?

Egy Mészöly-novella „moralizáló" olvasata

A ‚Jelentés öt egérről' című novellát a monográfus *Thomka Beáta* a formaalakítás szempontjából típusalkotónak tartja *Mészöly Miklós* elbeszélőművészetében. Rövid összefoglalása szerint „redukált történetszerkezet, funkcionális nyelv, tömörítés, kompozicionális ökonómia" jellemzi.

A történet elmondása nagyjából lineáris időszerkezetet követ, a lépések napokban számolhatók, csupán két előreutalást találhatunk: az első bekezdés első két mondata az egerek költözéséről tudósít, majd a kamra leírásakor megemlít egy szokatlan formájú ládát, melynek volt egy elkülönített rekesze, az egerek „ezt csak napok múlva fedezték fel", s később ide rendezkedtek be.

A történés ideje többször is jelölt: a beköltözés december huszadikán következik be, az irtás karácsonykor jut el csúcspont-

jához, a takarításra újév másnapján kerül sor. Az időbeli előrehaladás nagyjából napnyi lépésekben követhető. A helyszínek egyfelől megnevezetlenek, ugyanakkor részletesen leírtak; egy emeletes lakóház két helyiségéről van szó, illetve a köztük kapcsolatot teremtő kétemeletnyi házfalról. A leírás több esetben egérperspektívából láttatja ezeket, pontosabban mintha egymás mellett érvényesülne az egereké és az embereké.

A láttatott kis világrészletek minden eleme realisztikus, érzékletesen pontos. A fikcionálás egyik leglényegesebb összetevője, az egérperspektíva mégis egészen különös érzékelést tesz lehetővé. Ezen kívül is akadnak olyan részletek a szövegben, amelyek a realisztikust víziószerűvé „változtatják" („Mint valami izomrost-preparáció, olyan volt a fal…"). „Egész elbeszélői, gondolkodói ténykedése áll az észrevétel hátterében, az, ami a realizmus és ténytisztelet benyomását kelti a szövegekben, egy mélységes kétely, kétkedés eredménye és ellensúlyozása. A művészetben nincs és nem lehet olyan fokú tárgyiasság, melynek elérésén fáradozik" – írja Thomka Beáta, majd így folytatja: „Tény, hogy Mészöly művének fikciója empirikusabb és reálisabb, mint más modern elbeszélőké. Ezzel együtt azonban személyesebb fikció, mint a személyesség látható érvényesülései esetében. Mikrorealizmusa, képteremtésének részletező, árnyaló, elemző jegyei ugyanis a dolgok olyan egybelátását, vízióját eredményezik, amely nem tükör, nem objektív rajz, nem litografikus metszet, hanem egy imaginárius összkép újonnan létrehozott rendje." *(6)*

A megjelenített dolgok, események perspektivikus váltásokkal jelennek meg előttünk. A pince, a fal és a kamra hol az egerek, hol az emberek, hol mindkét fél oldaláról, hol pedig egy mindkettőtől független nézőpontból látszik. A pince fény- és árnyékviszonyait az egerek érzékelik oly erősséggel, hogy ez létüket meghatározza; a kamrában tett óvintézkedések értelme és mikéntje számukra érthetetlen; hogy a láda fészek lesz, csak egy visszatekintő nézőpontból tudható, s ugyanígy nem köthető sem ehhez, sem ahhoz a szereplői perspektívához a falon felfutó vadszőlő indáinak hasonlítása az „izomrost-preparáció"-hoz.

A címben foglalt „műfaj-meghatározás"(jelentés) meghatározza a szöveg jellegét. Ténymegállapítás, konstatáló beszédmód jellemzi nagyrészt. Ám ez nem érvényesül kizárólagosan, sőt, inkább elbizonytalanító olykor. Ki az, aki jelent? Ki az, aki ennyi eltérő nézőpontból tekint rá az eseményekre? Ki az, aki többet tud az egerekről, mint az őket kiirtó emberek, az emberekről többet, mint áldozataik? Sőt, mindkét fél önmagáról? És mégis miért ütközik bele egy érthetetlen látványba? Arról a „rejtélyről" van szó, hogy hogyan került fel az asztalra egy megcsonkított egér hullája. Ez a kihagyás zavarbaejtő, noha következetes lehetne abból a szempontból, hogy már csak egyetlen egér perspektívájából tudhatnánk meg, mi történt, ha egyáltalán az övéből megtudhatnánk. *Balassa Péter* szerint ez a mű önreflexív mozzanata: „a látvány abszolút konkrét és értelmes, egészében azonban megmagyarázhatatlan". *(2)* „Vagy épp abba kell belenyugodnunk, hogy az összefüggések nem áttekinthetők, noha világosak és élesek?" – írja Mészöly Miklós. *(6)* A másik zavarba ejtő jelenség a szereplő emberek idézése. Reakcióikat, a velük történteket a szöveg teljesen magába olvasztja, egyetlen elbeszélői szólamba, de úgy, hogy sokszor nem jelöli, hogy a szereplőkről van szó, hanem „általánosságban" beszél. Ez ismét kérdésünkhöz juttat el: ki az, aki jelent?

A narrátor nyelvileg teljesen jelöletlen, számára minden szereplő „ők". Mint múltra tekint vissza az eseményekre, rendezi azokat, előreutal. Néhányszor azonban mintha az ő tudása is bizonytalan volna: a ládát úgy említi, mint ami talán azért van ott, hogy fel lehessen rá állni; az egerek egyik rejtekhelyükről „érthetetlen sietséggel átfutottak" egy másikra; őrjöngeni kezdtek, majd „váratlanul ismét elcsöndesedtek". Vannak a szövegben már érdekes, nem „semleges", nem konstatáló részek is: a kénbűztől a három egér „különös változáson ment át"; „Valószerűtlenül hosszúra nyúltak"; „Most ő volt az egyetlen egér a

földön"; „A türelmetlenség … minden hasonló esetben sürget"; az, hogy maradt még túlélő egér, „otrombává tette a küzdelmet"; az emberek „dobálóztak" a „geometriai progresszió" kifejezéssel. Ezek, no és a rejtélyes egérhulla azt a (bal)sejtelmet keltik fel bennem, hogy az imperszonális elbeszélő, „aki" mindenről az „ők" eltávolító személyében beszél, nem áll-e mégis az egyik perspektívához lényegileg közelebb? Az idézés formájának kétértelműségében nincs-e az „ők" helyett/mellett a „mi" viszonylata? Egy omnipotens, imperszonális elbeszélő helyett itt egy sajátos módon reflexív, a perspektívákat olykor csak töredékesen magába olvasztó beszéddel találkozunk. „Az elbeszélő én és a tapasztaló én, vagy a történetmondó és az átélő én közötti viszony sajátos differenciáltságban jelentkezik ebben a művészetben. Mintha kölcsönösen figyelemmel tartanák egymást ezek az éntudatok, s a közülük éppen megszólaló személy rejtélyesen utalna a másik jelenlétére, ám el is homályosítaná a jelenlétet azzal, hogy elbizonytalanítottá teszi a közlés személyességét" *(6)*

Ennek az egércsoportnak a pusztulása, furcsa módon, a beszédmóddal látszólag ellentétben, nem elsősorban konkrét esemény. Történetük történelemmé, sorssá válik, a szenvedéstörténet, a mártírsors értelmében, és ez nem nélkülözi a mitikus jelleget. Túlélésért folytatott harcuk vándorlásra, otthonkeresésre készteti őket, az új otthon megtalálását tévutak előzik meg, áldozatokat követelve tőlük, aztán a megtalálás új reményt ad számukra, csoportjuk a biztonság-fenyegetettség helyzeteinek megfelelően „individuumokra" bomlik vagy egységes marad, végül bekövetkezik az apokaliptikus pusztulás. Tragédiájuk ennek a sorsnak az elkerülhetetlensége, a kamra nem rejt számukra mást, csak halált. Nem döntenek, hanem ösztönös késztetéseknek engedelmeskednek, melyek olykor rituális formában fejeződnek ki: „Percekig rohangáltak így, fel és alá, mindig ugyanazon a szakaszon, és mindig ugyanott torpanva meg, mintha kényszerítő, áldozati feladatot hajtanának végre."; a dió „egyetlen tárgya lett érdeklődésüknek, óriásinak sejtették és kimeríthetetlennek". Tehetetlenül elszenvedik sorsukat, történik velük, és legfeljebb ösztönös balsejtelmeik lehetnek végzetükről: egyszer „Megfeledkezve a fészekről, eszeveszetten ki akartak törni" az ablakon keresztül. Olykor a szöveg is sejteni enged valamit a bekövetkezendőkből: „Csak addig kell kitartani most már – s akkor valami egészen más kezdődik. Egészen más."

Történetük történelemmé, sorssá válik, a szenvedéstörténet, a mártírsors értelmében, és ez nem nélkülözi a mitikus jelleget. Túlélésért folytatott harcuk vándorlásra, otthonkeresésre készteti őket, az új otthon megtalálását tévutak előzik meg, áldozatokat követelve tőlük, aztán a megtalálás új reményt ad számukra, csoportjuk a biztonság-fenyegetettség helyzeteinek megfelelően „individuumokra" bomlik vagy egységes marad, végül bekövetkezik az apokaliptikus pusztulás. Tragédiájuk ennek a sorsnak az elkerülhetetlensége, a kamra nem rejt számukra mást, csak halált. Nem döntenek, hanem ösztönös késztetéseknek engedelmeskednek, melyek olykor rituális formában fejeződnek ki.

Konkrétságában a szituáció fatális véletlennek látszhat, de a szöveg ezt egy pillanatig sem engedi érezni. A véletlen a szükségszerűség egyik megjelenési formája. Nem lehetne, lehetett volna másképp. Az egerek nem tehetnek másként, sorsuk ismétlődést, örökös visszatérést sejtet. Ezzel szemben kiirtóik a végleges megoldás hívői, mérlegelnek, döntenek, morális szempontokat tartanak szem előtt, mi-

közben beteljesítik a sorsot.

Felmerül a kérdés, hogy egy jelentés (perspektivikus eseménytörténet) értelmezhető-e parabolaként. Lehet-e úgy érteni a novellát, hogy egy amorális és egy morális „létmód" szembenállásának parabolája volna, melyben az előbbi kiszolgáltatott az utóbbinak, s ez el is pusztítja azt, matematikai magyarázkodással „moralizálva" az ölést? *Bori Imre* szerint a ‚Jelentés öt egérről' a vak ösztönök átkáról, míg a ‚Magasiskola' a legyőzött ösztönök vakságáról írt parabola. *(3)* Talán mégis árnyaltabb képünk lehet a műről, ha más módon közelítünk hozzá, de nem elvetve a parabolisztikus beszédmód és a metaforizáltság fogalmait (metaforán itt a narrációban kibomló eseményt értve, mely egyszerre „jelentés"-szerűen pontos leírtságában és „létértelmező" elvontságában áll előttünk). Balassa Péter a ‚Film' című Mészöly-regény kapcsán írja: „Az állathalál, állatkínzás s végül az állathecc hasonlító funkciót tölt be emberi események »filmezésében«". *(1)* „A konkrét helyzet mindenképpen átminősül, elszakad a közvetlen helyzeti meghatározottságtól. Az egyedi eset valami egyetemes emberi vagy természeti, történelmi folyamat rendszerébe kapcsolódik be." *(6)* „Mészöly a Jelentés öt egérről modelljéről mint a világ algebrájáról beszél. Megkö-zelítőleg ekkor érkezik el prózaírása a pontig, melyben körvonalazódik szerző és olvasó számára a tény, az absztrahálás nemcsak gondolati, hanem epikai művelet is lehet. A novella nem tartalmaz gondolati, intellektuális, reflexív elemet, semmiféle kapcsolatban nem áll az esszével, ennek ellenére a nagyon szigorú, pontos, részletező beszámoló egészében nem csupán a narráció, hanem a narrációval elért elvonatkoztatás eredménye. A valós folyamat (egerek kiirtása a kamrából) funkcionális elbeszélése a parabola hagyományának megfelelően elszakad a történet érzéki síkjától, és minden irtás, üldöztetés jelképeként kezd hatni." *(6)* Érzékletes és elvonatkoztatott összefonódottságára *Albert Camus* művészete kapcsán maga Mészöly Miklós mutat rá: „…Camus evidenciaként ismeri fel a látvány kikerülhetetlenségét, a legvéglegesebb és önmagába zártabb ontológiai felismerések elválaszthatatlan összeforrottságát az érzékletessel." *(6)* A ‚Saulus' kapcsán ugyancsak Thomka Beáta: „Ha tehát Mészöly önleleplező módon emeli ki a mondanivaló választott fénycsíkját, a forró szikárságot, a jelzésszerűséget, a meztelenítést, a mű lényegét és jellegadó vonásait hozza felszínre. A teremtő gesztus azonban megelőzte és követte a reflexiót, s elválaszthatatlanná tette a műbeli univerzumtól, melyben képpé, alakká, érzékiséggé, történéssé transzformálta azt. A szikárság, meztelenség, a fény/árnyék ellentét stb. mégsem eredendően gondolati tartalmakként sugárzanak felénk, hanem… Mészöly helyszínei és tájai, a napszakok és évszakok szenzuális többleteként." *(6)* Balassa Péter Mészöly Miklós esszéiből idéz, melyek az írói módszer konkrétságából indítva beszélnek erről: „… egyetlen mód az emberről beszélni – nem antropológiai értelemben –, ha úgy beszélünk róla, mintha termesz volna … egyetlen mód a termeszről beszélni, ha úgy beszélünk róla, mintha ember volna … egyetlen mód valamiről beszélni, ha úgy beszélünk róla, mintha semmi volna." *(1)* Ez mintha a novella perspektivikus elbeszélő pozíciójáról is elárulna valamit. „A konkrét elemek egymásmellettisége, újszerű elrendezettsége, az elemek »szórendje« lesz talán a döntő. Mindenesetre döntőbb, mint a hasonlat és a jelző. Nem a mindenáron megfogalmazás, kimondás, rámutatás lesz a gondja, hanem egyfajta kombinatorikával való sugalmazás…" – írja Mészöly Miklós másutt. *(1)* A kérdésfelvetés végül az egész írói magatartás, mű felé fordítja az érdeklődést: „…ennek az opusnak a mélyszerkezetét meghatározó tengelyen elválaszthatatlan egységben áll az emberi létezésnek és históriának mint történülésnek az értelmezése, a történtetésnek mint feladatnak az elfogadása, egy organikus világ létesítésének szándéka – és mindennek lankadatlanul erős reflektálása" – írja Thomka. „…A történetmondás és a gondolattöredékek revelációinak, a pillanatoknak, me-

lyekben a kinyilatkoztatásszerű közérzetet a sugalmazás grammatikájának működtetésével közléseibe foglalhatja, meditatív, kontemplatív, figyelő alkata a tétje.” *(6)* „Az írással nemcsak beleavatkozás történik a létezésbe, hanem annak kitalálása is – hogy megbizonyosodjék felőle, önmaga felől. Mészölynél nem a megtörténtnek a rekonstrukciója, nem »szívós megismerése«, és nem is a történelmi amnézia elleni hadakozás folyik, hanem az alapvető léthelyzet, legmélyebb kristályszerkezeteink megpillantása, tettenérése, akár »provokáció«, »beszennyezés«, hajsza – vagyis megalkotás útján. Valami, ami a puszta ténymegállapítás kikezdhetetlen profetikussága és világosnál világosabb, racionális misztikája: a látvány hallgatag egyértelműsége, a homály mindennél élesebb körvonalazása. Mészöly a mindennél teltebb »üres térnek«, a mindennél beszédesebb látványnak, a tettenérés színhelyeinek a halottkémje és bábája egyszerre. A létezés kínvallatása folyik itt, s e művelettel csupán kifejezi annak reménytelen szerkezetét. Ebben a szisztémában pusztán a művelet folytatása adhat reményt, semmi más. Mészöly ír, mert lehetetlen.” – állapítja meg Balassa Péter a ‚Film’ kapcsán. *(1)*

*

Egyrészt a parabolisztikus megjelenítés mint lehetőség felmerülése, másrészt a novellában megjelenő történet alaphelyzete is elkerülhetetlenné teszi, hogy valamiféle „moralizáló” olvasattal kísérletezzem. Ez nem jelenti azt, hogy a kísérlet pozitív végeredménnyel fog zárulni. A ‚Jelentés öt egérről’ nem tanít, nem késztet morális választásra. A parabola mint műfaj nem definitíve morális, meghatározható úgy is, mint értelemtartalmak sűrítménye. Egy ilyen olvasat tehát nem jöhet létre egyértelmű (pre)koncepciókkal, óvatos tájékozódás lehet csupán.

Feltűnő, hogy a novellában nem találunk etikai értelemben egyértelműsíthető állásfoglalást. A perspektívaváltások lehetetlenné is teszik, hogy ilyesmi elhangozzék. Mégis, ennek megközelítőleg teljes hiánya vagy elfedettsége, jelöletlensége hozza létre azt az atmoszférát, amelyben ez a hiány szinte égető lesz. Égető az eldöntetlenség vagy eldönthetetlenség. „A létezés kínvallatása folyik itt, s e művelettel csupán kifejezi annak reménytelen szerkezetét.” (Balassa Péter) „De mondd meg: lehet az ártatlanságot ugyanazokkal a szavakkal védeni, mint amikkel hazudunk? Lehet ugyanúgy bizonygatni…? Egy csepp hazugság akárhol, akármiben, nem forgat fel mindent?” *(4)* Egy eldöntött kérdés (az egereknek pusztulniuk kell) miért vonz mégis morális felvetést, mintha olyanfajta döntés, kérdés volna, ami az etikailag mérlegelendő helyzetek sajátja?

Feltűnő, hogy a novellában nem találunk etikai értelemben egyértelműsíthető állásfoglalást. A perspektívaváltások lehetetlenné is teszik, hogy ilyesmi elhangozzék. Mégis, ennek megközelítőleg teljes hiánya vagy elfedettsége, jelöletlensége hozza létre azt az atmoszférát, amelyben ez a hiány szinte égető lesz. Égető az eldöntetlenség vagy eldönthetetlenség. „A létezés kínvallatása folyik itt, s e művelettel csupán kifejezi annak reménytelen szerkezetét.”

Van-e a szövegben valami nem „jelentés-szerű”?

Az egerek létmódja amorális. Nincsenek döntéshelyzetben, teszik, amit tenniük kell. A köztük érzékeltetett szociális viszony jellemzői, hogy nem érzékelik, hányan pusztulnak el közülük, csupán az utolsó túlélő, a harmadik nőstény „érzékelte… mi az egyedüllét”, hogy ő „az egyetlen egér a földön” (bár ez az észrevétel nehezen tekinthető az egér érzékelése részének); együtt vándorolnak, keresnek

otthont, majd mikor biztonságban érzik magukat, önállóvá válnak, szemben a pincebeli állandó veszélyhelyzettel, amikor egymás mozdulatait leesik; veszélyben összepréselődnek, felhagynak az egyéni futkosással. Együtt mozgásukban olykor van valami rítusszerű, őrjöngéseik, pusztulásuk előtti tombolásuk is egy ismeretlen eredetű „koreográfia" szerint alakulnak. A szövegben többször előfordul az „ösztön" szó: a láda fészeknek való alkalmassága „Még ösztöneik találékonyságát is meghaladta"; „ösztönösen egymáshoz dugták a fejüket"; „Ösztöneikben az rögződött, hogy a védett üregekben egyúttal jóllakottak is." . Érthetetlen viszont az utolsó egér „öngyilkossága": mikor érzékelte az egyedüllétet, kiült az ablakpárkányra, és ott pusztult el. Ez az érthetetlenség ismét csak emberi perspektívából az.

Az emberek (a házaspár) megoldásokat próbálnak ki az egerek eltávolítására. „Védekeznek". Először letakarják az élelmet, abban reménykednek, hogy az egerek maguktól elmennek. Ezután fogót helyeznek el a kamrában, és dróthálót szögelnek fel az ablakra, ezzel már megakadályozva az állatok kimenekülését. Majd kénrudakat gyújtanak, kihordják az élelmet, végül ellenőrzik az eredményt, és takarítanak. Úgy tűnik, döntenek, mérlegelnek, lehetőségek közül választanak. Talán pontosabb az a fogalmazás, hogy úgy tesznek, mintha dönthetnének. Ez pedig azzal jár, hogy magyarázhatóvá, értelmezhetővé válik helyzetük, és igénylik is a magyarázatot. Az emberek viselkedése is hasonlóképpen jelenik meg a novellában, mint az egereké, egyetlen, lényeges különbséggel. A konstatálás, tényszerű közlés kiegészítődik azzal a „kétértelmű", szabad függő idézéssel, mellyel a szöveg magába olvasztja szólamukat, elbizonytalanítva ezzel minket azzal kapcsolatban, hogy ki is „beszél" itt voltaképpen.

Ez a beszédmód, melyet nevezhetünk a „sugalmazás grammatikájának" is, homályossá teszi az emberi perspektíva és az elbeszélő perspektíva határait; „ők" mellett újra és újra „mi"-t hallunk, eldönthetetlen kettősségben. Amennyiben ez így van, akkor a lehetséges etikai kérdés (akár megválaszolható, akár nem) erre a „valakire" is vonatkozik, aki jelent, aki idéz, aki beszámol.

Az érzéki, érzelmi viszonyulás az egerek jelenlétéhez állandóan összekapcsolódik olyan fogalmakkal, melyeknek etikai vonatkozásuk van. Ezeknek a szavaknak a szövegbe kerülése okozza, hogy úgy érezhetjük, itt ilyesfajta kérdés merül fel, vagy mintha ilyesfajta kérdés merülhetne fel. Ezenkívül maguk az emberek is úgy értelmezik a szituációt, mint amelyről ilyen értelemben lehet vagy kell beszélni. „Egy családnyi egér pedig már olyan mértékű tenyésztés, ami undorít."; az üres cserép „Csalódást okozott. De még így üresen is gyanút keltő volt. … Megszökött volna? Nevetséges. Mégsem lehetett nevetni rajta."; „Csak mielőbb vége legyen a hajszának, aztán már nem kerülhet sor ilyesmire. Gyorsan és végérvényesen. Tulajdonképpen így humánus. … Utána rend lesz és tisztaság. Iszonyú, hogy mindenütt ott a nyomuk: ahol nem is látszik, ott is a piszkukat sejteni. És a bűz. A takarításszag olyan, mint a tiszta lelkiismeret."; „És jogossá a védekezést."; „Furcsa tartózkodással helyezték vissza az asztalra, mint egy fertőzött csészét, amit bár kimostak – mégsem lehet tudni." (a „furcsa" szó emlékeztet az egerekkel kapcsolatos „érthetetlen sietséggel átfutottak", „váratlanul ismét elcsöndesedtek" jellegű megjegyzésekre); „De kárpótolt a gondolat…"; „Zsákmány, ami terítékre kerül. Így csak légycsapkodás, nincs vége-hossza. Egyszerre az invázió rémével fenyegetett ez a kicsiség."; „A könyök, a csukló minduntalan beleütődött az ablakfába. A drótháló szegélye, mit a tű, szúrt, s behasított a köröm alá, szopogatni kellett a kibuggyanó vért."; „A ritkuló füstben mindjárt szembetűnt a három hulla."; „Ez a fordulat otrombává tette a küzdelmet. Azt a tűnődő sajnálatot mérgezte meg ... A sajnálat egyszerre bosszúsággá, dühvé változott bennük" (vagyis a folyamat, a módszerek változása érzelmi következményekkel is jár, de eközben mindvégig fontos a tiszta lelkiismeret helyreállíthatósága, fenntartása.).

Végül akár egyfolytában idézhetném az utolsó négy bekezdést is, hogy ennek a két állandó kettősségnek a jelenlétét bemutassam. A végkifejlet hátborzongató. Az igazolhatatlan, a megmagyarázhatatlan egy absztrakció révén váratlanul átváltozik kiszámíthatóvá, lerajzolhatóvá, elképzelhetővé. A geometriai progresszió nem magyaráz meg semmit, mégis, „vele a tiszta lelkiismeret egyensúlya is helyreállt, cáfolhatatlan matematikává finomult.”. A szöveg hol fokozza ezt az abszurditást (számok, „melyek mindegyike él, és még tovább osztódik”), hol mintha ironizálna („S egyszerre, mint valami váratlan, talált kinccsel, úgy dobálóztak ezzel a kifejezéssel.”); ha következetes akarok maradni az előbbiekhez, azt is mellé kellene tennem, hogy mintha önironizálna. A cáfolhatatlanság visszavezet oda, hogy végül is erősen kérdéses, fennáll-e itt valamiféle lelkiismereti probléma – vagy ez „csupán” szembesülés a létezés „reménytelen szerkezeté”-vel, és az ezzel szembeni tehetetlenséget „díszítjük fel” emberi, „érthetetlen” módon, morális szempontokkal? Vagyis, vannak-e etikai dolgok, vagy csak dolgok etikai szemlélete létezik? És miképp létezünk ezzel a kérdéssel a hátunk mögött a létezés „reménytelen szerkezeté”-ben? És miképp fogalmazható meg egy „jelentés” minderről?

Irodalom

(1) BALASSA Péter*: Passió és állathecc. Mészöly Miklós Film-jéről és művészetéről*. In: *Észjárások és formák.* Tankönyvkiadó, Bp, 1985. 37–105. old.
(2) BALASSA Péter: *A cselekmény rejtélye mint anekdotikus forma. Mészöly Miklós: Megbocsátás.* In: uo., 105–127. old.
(3) BORI Imre: *Jelentés öt egérről*. In: *Bori Imre huszonöt tanulmánya a XX. századi magyar irodalomról.* Forum, 1984. 572–575. old.
(4) MÉSZÖLY M.: *Tragédia.* idézi PÁLYI András
(5) PÁLYI András: *Mészöly Miklós: Jelentés öt egérről.* Alföld, 1986/6. sz. 78–79. old.
(6) THOMKA Beáta: *Mészöly Miklós*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1995.

Tétényi Csaba

Szakrális motívumok, nyelvi sajátságok

Herceg János: Ég és föld

A vajdasági magyarok népi vallásosságát, annak irodalmi művekben való megjelenését kutatva elemeztem már *Herceg János* ‚Módosulások’ (1989) című regényét. *(1)* Ebben a Zombor-központú műben Herceg a maga gyermek- és ifjúkorának városát, annak lakóit, életüket, szokásaikat is megörökítette. Gazdag tájismerete számos szociográfiai elem közreadását tette lehetővé számára, így a népi vallásossággal kapcsolatos tényanyagot is. Mostani írásomban – korábban megkezdett munkámat valamelyest folytatva – a művészregénynek vagy Herceg János írói opusában kulcsregénynek *(2)* is nevezhető ‚Ég és föld’ (1959) című Herceg-mű szakrális motívumait és azok nyelvi sajátosságait vizsgálom.

Immár nemcsak a népi szakralizmust, hanem a kánonnal szabályozott vallási élet dolgait sem hagyhatom figyelmen kívül. Ezek a motívumok a regény mikrovilágának is részecskéi csupán, de az író bizonyára szegényebbnek érezte volna nélkülük az ábrázolt világ s a regény atmoszféráját.

A Szent motívumai

A regényben megjelenő Szent motívumait vizsgálva elsőként az Istent kell említenem. Erről a fogalomról *Horváth Pál* a következőket írja: „A Szent az, ami csupán közvetetten, titokzatosan megmutatkozik az ember számára… A Szent az, ami az embertől szigorúan el van választva, és

ami számára annyiban létezik, hogy hat rá, megmutatkozik neki… Csupán megmutatkozik, magából valamit látni enged közvetítő közegek által… a Szent az, ami Istené, ami Istentől van, ami Istenre utal, ami maga Isten." *(3)*

Herceg János regényében valójában a vallásos (nem okvetlenül keresztény) emberek istenképzete *(a)* éppúgy megjelenik, mint ahogyan egy panteista vallás központi fogalma is *(b)*, illetve az életet irányító erők egyike *(c)*:

(a) „Mégiscsak velünk volt az isten". *(96. old.)* „Sem istenről, sem a vallásról, még kevésbé a papról nem esett soha szó közöttük". *(157 old.)* „De talán az volna okos dolog, ha itt-ott mégis ezt az istent és ezt a papot ajánlanád a népnek". *(158 old.)* „Dehogy térítené ő el istentől a népet". *(176 old.)*

(b) „Az én álmaimban mindig ott van az isten. Bizonyára nem az, akit Jácint úr hirdet egyedülvalónak… De ezt az istent ott érezni a mindenségben, a fák növésében, az állatok leheletében, a rebbenő sóhajokban…". *(158. old.)* „Az égbolt kékségének, a napfény tavaszi áradásának, a csend mélységes völgyének kozmikus arányai játszva kerítették körül a falut, és odatették isten vagy valami óriás erdei favágó tenyerére". *(98. old.)*

(c) „Szolgai alázattal, megsemmisülten kellett várnia, amíg a sors vagy az isten megkönyörül rajta". *(63. old.)*

A monoteista keresztény vallás háromszemélyű istenének egyik személyét, az Atyát, a maga környezetének ismereteiből s a körülötte megtalálható vallási tárgyú képzőművészeti ábrázolások, valamint az orális hagyomány alapján ekképpen jeleníti meg: „Az öreg bohóc már régen nem hitt a felhők mögött ülő atyaistenben, de mindig megindította a jámbor lelkek riadalma a világmindenség titokzatossága előtt". *(37. old.)* Az Atyaisten tehát a fentebb említett isten szinonimájaként jelentkezik. Ugyancsak az isten rokonértelmű szavaként használja az író az Úr szót is: „Amália, mint az Úr szolgáló leánya, alázatosan sütötte le tekintetét, s kislányos hangon rebegte el az üdvözletet…" *(103. old.*), s ebben a hasonlító közbeékelésben a római katolikus vallás egyik közismert imájára, az Úr angyala köszönti Szűz Máriát... kezdetűre is ráismerünk.

A Szent Horváth Pál által említett misztikussága, titokzatossága a köznévvel kifejezett „isten" szó determinánsában fogalmazódik meg: „… mintha valami láthatatlan isten húsz évet vett volna el a vállamról". *(172. old.)*

Az „isten" főnévből képzett újabb főnév, az istenség jelentkezik a következő mondatban: „… a hívó embernek tiszteletet kell ébresztenie mindenkiben, függetlenül attól, hogy miben hisz, hogy miben találta meg az ő istenségét". *(107. old.)*

Néhány, az „isten" főnévből képzett melléknévvel is él az író: „… addig jobban meg se nézzük egymást, amíg az isteni áldásban nem részesülhetünk" *(104. old.)*; „… keresztet vetnek magukra az istenes asszonyok…" *(36. old.)*; „… olyan istenes szerelemmel ajándékozta meg az imént ez az ember". *(99. old.)* Az előbbi, kellemes hangulatot keltő istenes minőségjelzői szerepű melléknév másutt, más szóval való kapcsolatában igencsak kellemetlen hangulati értéket hordoz: „… akkor olyan istenesen szájontörölte Riát, hogy az nekiesett a tűzhelynek…". *(17 old.)* Utóbbi módhatározói szerepű szavunk, szövegkörnyezete miatt, már nemigen hozható összefüggésbe a Szenttel, azaz semmiféle szakrális konnotációja nincs.

Endocentrikus szóösszetételek elő- és utótagjaként is szerepel Herceg János regényében az „isten" főnév. *Kiefer Ferenc* magyar nyelvtudós szerint az endocentrikus összetételeknél az utótag a szerkezet alaptagja, és csak az ragozható. *(4)* Ilyen példára ebben a regényben csak egy helyen bukkantam egy, a szakrálissal összefüggésbe hozható köszönésformulában: „De hálaistennek erre semmi szükség". *(155. old.)* Néhány esetben pedig az összetétel előtagjaként használja Herceg az isten főnevet. „Istenkáromló, pogány beszéd". *(108. old.)* „Én nem vagyok istentagadó…". *(185. old.)* „A tavaszi illatok is kívül maradtak a kocsin, csak az elmerülő napfény ömlött be vékony csíkokban Ria

körül a kicsi ablakon, mint egy bánatos istenhozzád…”. *(16. old.*) „És így legalább azt se kell végignéznie, hogyan int neki és vele együtt elmúlt ifjúságának is szomorú istenhozzádot a hervadó papszakácsné” *(197. old.)* – s az utóbbi két példában ismét frazeológiai kapcsolat része volt a tárgyalt isten szó. Hasonló, ugyancsak az istent emlegető állandó kapcsolat előfordul még a regényben: „Gerard megdöbbenve nézett rá, aztán lehajtotta fejét, és némán tudomásul vette, hogy meg kell adni istennek, ami istené, és a császárnak, ami a császáré!” *(96. old.)*, s itt valójában a Bibliából származó közmondás található, hiszen az „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami az Istené” mondatot Máté Evangéliumában találjuk (22: 21), amikor maga „Jézus válaszolt e szavakkal az őt csapdába ejteni kívánó farizeusoknak, amikor azt kérdezték tőle, hogy szabad-e a császárnak adót fizetni?” *(5)* Ugyancsak ilyen szentenciaszerű a következő felszólító mondat: „Aki istent keresi, adja meg magát!”. *(109. old.)*

A vallással és a vallásossággal kapcsolatban valójában a lélek dolgairól van szó, azonban e metafizikai dolgok hathatós támogatóinak fizikai megformálást nyert alakjai is megjelennek a Herceg-regényben. Ezeket nevezhetnénk objektivált szakrális elemeknek. A tárgyi formába öntött szakrális motívumok a Szentnek mint fogalomnak a mindennapokban való fizikai jelenlétét határozzák meg.

A másik isteni személy, a Fiúisten emlegetése nagyon ritka Herceg regényében. Csak két szinonimája jelenik meg, hangzik el, akkor is a Gerard-ral vitatkozó pap szájából: „nem több minden eszménél a testté lett ige? Nem világosabb a Názáreti tanítása a kávéházakban elkiáltott jelszavaknál?”. *(107. old.)* Magát Jézus nevét pedig csak a szentkultusz kapcsán használja az író.

A szakrális tér motívumai

A szakrális tér a „templom” és a „kápolna” fogalmak köré szerveződik. A templom sok esetben természetesen nemcsak a megszentelt teret, hanem magát az egyház intézményét is jelöli: „Majd elmegyünk a templomba is.” *(96. old.)*; „… hiszen mindenütt van templom…” *(96. old.)*; „Amióta itt vagy a faluban, azt mondja, szétszéled a nyáj, a férfiak nem járnak templomba…” *(157. old.)*; „… kissé távolabb, egy hegycsúcson, tornyos kápolna állt, vén fák zöld lombjától körülvéve.” *(28 old.)* A tér szakralizációja kiterjed az építmények körötti területre is, így például a templom előtti térre is, ahol ünnepnapokon a koldusok szoktak ücsörögni alamizsnára várva, s az adakozó hívők gesztusa istennek kedves cselekedet jelentéssel bír. Ennek a 20. század közepén (és a 2000. év elején) is élő szokásnak és a szakrális térfogalomnak jelenlétére példa: „Végtére az ember nem várhatja ölbetett kézzel, ostobán és vakon, amíg kilökik a templom elé…” *(17. old.)*

Az igazi szakrális tér, a hely, ahol a Szent, azaz maga az Isten lakozik, szó szerint nem jelenik meg a regényben. Az isten országa szószerkezet is inkább magát a vallást jelenti: „– Hívő emberekben ma sincs hiány – felelte Gerard – csak isten országában hisznek kevesen.” *(107. old.)*

A szakrális idő

A szakrális időnek fontos szerepe volt/van abban a társadalomban, amelybe a főhős átmenetileg érkezik. Ez az idő az ájtatoskodás ideje, a misehallgatásé, valójában az egyházi szertartások alkalma: „A plébános úr előtt legyél alázatos, mondd meg neki, hogy vasárnap semmi kincsért se mulasztanád el a szentmisét, pénteken meg csak rántott harcsát és sajtos omlettet szeretsz ebédelni.” *(101. old.)* De ebben a

mondatban már a péntekre mint a böjt napjára való utalás is benne foglaltatik, ami ugyancsak egyfajta szakrális idő a maga előírásaival. Ezeknek az előírásoknak azután többféleképpen tehetett eleget a jámbor keresztény *(104. old.)*, hogy Herceg János jelzős szókapcsolatával nevezzem meg a vallásuk parancsait betartó hívőket. Volt, aki megengedhette magának például a rántott harcsát is. Hasonlóképpen szent idő a karácsonyt váró adventi időszak is, amikor hajnali misékre, archaikusan latinból eredő szóval rorátéra járnak a hívők: „Nesztelen léptekkel közeledett hozzája egy messzi emlék, a gyerekkorából még, amikor az üvegesre dermedt téli hajnalokon ablakuk alatt bajszos komoly férfiak rázták le dobbanva lábukról a havat, s az asszonyok és lányok, kendőjük szélével fogva fel rebbenő leheletüket, pusmogva vonultak rorátéra." *(104. old.)*

Egy faluközösség legnagyobb szakrális ünnepei, alkalmai közé tartozik a templombúcsú, melyre mindenki hazamegy, az otthoniak pedig hajlékukat is, magukat is csinosítják. Máig élő szokása a hagyományőrző közösségnek, hogy ilyenkor, erre a szakrális időre, alkalomra új ruhát kapnak a gyerekek, leginkább a lányok. Ennek a szokásnak az emléke is megszólal Herceg János művében: „– Higgyétek el – sírta a sánta szabó –, a fércelés viszi el az én életem felét. Ezért nem jut elég kenyér a család asztalára, ezért nem kap új szoknyát a nagylány búcsúra, mert én sehogyse tudom utolérni magamat." *(130. old.)*

A szentkultusz

A vallással és a vallásossággal kapcsolatban valójában a lélek dolgairól van szó, azonban e metafizikai dolgok hathatós támogatóinak fizikai megformálást nyert alakjai is megjelennek a Herceg-regényben. Ezeket nevezhetnénk objektivált szakrális elemeknek. A tárgyi formába öntött szakrális motívumok a Szentnek mint fogalomnak a mindennapokban való fizikai jelenlétét határozzák meg. A Szent ilyen elemei a lélek harmóniáját segítő és a szentkultusz terjesztésében is hatékony eszköznek bizonyult ikonikus tárgyak: a feszületek, a szentképek, az imakönyvek, melyek a laikus szakralizmus népszerű kellékei és a magánáhítat jellemzői.

A szentkép

A regény történetének színhelyéül választott vidéken – amely jól felismerhetően az író szülővárosa, Zombor és annak környéke – a szentkultusz leginkább elterjedt, olcsó kivitelezésű szentképeire utal Herceg János, amikor *lissieux-i kis szent Teréz* képét emlegeti. Ennek a 19. században élt karmelita apácának (1873–1897) a tisztelete a Vajdaságban élő magyar katolikusok körében jelentős. Alig van templomunk, amelyben ne lenne jelen az ő szobra, kultusza pedig a 20. század elején létrehozott zombori karmelita kolostornak köszönhetően Nyugat-Bácskában talán még erősebb. Az egyetlen jugoszláviai karmelita rendházban az 1925-ben szentté avatott, majd 1927 óta a katolikus liturgikus naptárban saját ünnepet is kapott szűz tisztelete éppen az író fiatalkorában csúcsosodhatott ki, hogy hatása kisugározzon az egész vidékre. Abban az időben helyezték el szobrát a templomokba, harangokat szenteltek tiszteletére, hitbuzgalmi kilencedeket tartottak ünnepe előtt stb. A Kis Szent Teréz néven népszerűvé vált szent az ‚Egy lélek története' című könyvében, „amelynek javított másolatát minden karmelita házban kötelező olvasmánnyá tették *(6),* a szeretetet nevezte meg küldetése céljául, és az egyszerű, hétköznapi feladatok elérését nevezte fontosnak. Talán épp ennek köszönheti népszerűségét. „A művészek a sarutlan karmeliták … rendi öltözékében ábrázolják, kezében virágcsokorral vagy lába előtt virágszőnyeggel". *(7)* Ezt a róla kialakult sztereotíp képet láthatjuk viszont az ‚Ég és föld' című regényben többször, hol több, hol kevesebb ikonográfiai részlettel. Az említett szentábrázolás legszembeötlőbb eleme a virág, melyet a szentéletű apáca a kezében tart a szentképen: „Két hosszúra nyúlt lépéssel a söntésnél termett, mely fölött

lissieux-i kis szent Teréz nézett le liliomai közül, szakasztott olyan mosollyal, mint a kocsmárosné…”. *(12. old.)* „Lissieux-i kis szent Teréz kezében már lekókadtak a liliomok, barna kámzsája megfeketedett a rossz világításban, s képe alatt nem a kerekarcú menyecske forgatta kezében a poharakat, hanem egy középkorú, ingre vetkőzött vastag ember mérte egykedvű arccal a bort”. *(65. old.)* „… lissieux-i kis szent Teréz is hiába várakozott türelmesen, fejét félrehajtva liliomai között, a fohász most elmaradt, és Amália magánkívül rohangált fel-alá a szobában…”. *(153. old.)* „Különben is késő volt már. A kutyák felkeltek a küszöbről, és a törött kerítéseken át elindultak udvarolni egymásnak, a fák lombjai teherbeestek a hajnali harmattól, s lissieux-i kis szent Teréz is fáradtan mosolygott már liliomai között.” *(158–159. old.)*

A szent kezében a virág Hercegnél mindig liliom, egyszer pedig melléknevet is képez a virágnévből az író, hogy azzal jellemezze Gerard élettársának kedvelt szentjét: „… és a kocsmárosné odatérdepelhetett a liliomos szent elé, hogy elalvás előtt kicsit magábaszálljon.” *(155. old.)* De virág nélkül is említi a szentet, illetve annak képét: „S úgy váltak el egymástól, hogy Amália nem kísérte ki távozó férjét, hanem ecetes borogatást tett a homlokára, s az almaszagú csendet szagolta a szobájában lissieux-i kis szent Teréz képe alatt”. *(210. old.)* Másutt pedig elég csak a szent öltözékét megemlítenie az írónak, máris ráismerünk: „– De mi lesz velem? – jajgatott Amália, és rácsukta a szekrényt az ezresekre, s a kámzsás szentre nézett, mintha tőle várna választ erre a fölöttébb nyugtalanító kérdésre”. *(154. old.)*

Az író a szent nevében következetesen halmozza a jelzőket. Ugyanis az egyházi szakirodalom is, a népi vallásosság is vagy a városnévből alkotott jelzőt használva Lisieux-i Szent Teréz (a város nevében rövid s van), vagy pedig Kis Szent Teréz néven emlegeti, hogy megkülönböztesse a korábban, a 16. században élt *Avilai Nagy Szent Teréz*től, illetve rövidebb megnevezéssel csak Nagy Szent Teréztől. S bár ez utóbbi szent nevében valóban megtaláljuk mind a két jelzőt is *(8),* a regényben szereplő névnek általában csak egy jelzője van.

Csupán maga a jelöletlen szentkép egyszer jelenik meg a regényben: „Arról is megfeledkezett, hogy az imént még egy szentkép alatt mosolygó kocsmárosnéval akart új életet kezdeni…” *(16. old.)*, csakhogy az időhatározói utalás pontosítja a mondatot, s az olvasó beazonosítja Lisieux-i Szent Teréz képét.

A szentkép többes számban van jelen Amália szobájában : „De Gerard alig hallotta, amit az asszony mondott. Fehéren csillanó fogsorát nézte duzzadt ajka között, a bánatosan mosolygó fényt kék szemén, és hangjának zenéjére figyelt, amely kicsit ményen zengett, betöltötte az egész szobát, végigfutott a szentképekkel s az obligát családi fotográfiákkal teleaggatott falakon…” *(90. old.)*

A szentek életét megörökítő legendákra, illetve egy szokványos Szent György-ikonográfiára utal az író Jácint plébános úr következő mondatával: „De születőben vannak már az új sárkányölők, az én álmaimban olykor már meg is jelennek fehér lovaikon, s végigvágtatnak a pusztaságokon…”. *(107. old.)* Az itt alkalmazott főnevesült folyamatos melléknévi igenév legtöbbször a legismertebb katonaszent, Szent György szinonimája.

A feszület

A szentkultusz többi jele jóval ritkább a regényben. A kereszt feszület néven jelenik meg olcsó kegytárgyként például a parókia fogadószobájában: „A fogadó tágas szoba volt, szarvasagancsok lógtak a falain, fehér medvebőr feküdt a padlón a porcelánszögekkel kivert vörös bőrdívány előtt, és hosszúszárú, érettre szívott tajtékpipák sorakoztak az üvegszekrényben, mely fölött egy megsárgult gipszfeszület hirdette szerényen Jézus kínhalálát”. *(103–104. old.)* Máskor is egy tárgyat jelöl, de valójában a Szentet, ismét csak a kínhalált szenvedett megváltót helyettesítő szimbólumként van jelen: „És bevallom neked, és megesküszöm erre a feszület

előtt is, pedig tudod, milyen vallásos vagyok, hogy a szegénységet is vállalnám érted, ha nagyon muszáj". *(155. old.)*

A háziáldás

A falusi vagy kisvárosi lakás egyik jellegzetes kelléke (volt) a hímzett vagy papírra festett színes falvédő. A ‚Magyar néprajzi lexikon' meghatározása szerint „A konyhai, többnyire a falakhoz tolt asztal mögé kerülő falvédő a konyhák füsttelenítése után, a századforduló körül jelent meg. Ez eleinte mind bolti előrajzolású, amit gyolcs alapra szároltéssel hímeztek, majd az I. világháború körüli időkben társult mellé a színes nyomású papír falvédő. Mindkettőre jellemző a felület nagy részét kitöltő édeskés, többnyire szerelmespárt vagy szorgos háziasszonyt mutató jelenet, dalidézettel, verses felirattal kísérve." *(9)* A definíciókból kimaradt, hogy vallásos családokban igencsak gyakran hímezték a falvédőre a következő szöveget: „Hol hit, ott szeretet, / Hol szeretet, ott béke, / Hol béke, ott áldás, / Hol áldás, ott Isten, / Hol Isten, ott szükség nincsen." A szöveg felett pedig címként a „házi áldás " megnevezés állt. Az ebből a szövegből kiáramló hangulat a családi nyugalom, elégedettség, boldogság, az istentől kapott áldás konnotációját hordozza, amely Herceg János regényében a családi béke és harmónia alakos kompozíciójának szinonimájával azonos: „– Visszajött – bólintott bánatosan az asztalos – egy este forró krumplival várt, és ott ültek körülötte a gyerekek, kipirulva és jókedvűen, és nem kérdeztek tőle semmit. Álltam a konyha közepén, és néztem ezt a mosolygó háziáldást, ami belőlük ragyogott, és nem tehettem mást, mint hogy fogasra akasztottam a kalapomat, leültem közéjük, és csendesen levágtam mindenkinek egy darab kenyeret". *(132. old.)* „Ott állt az asztalos, fényes arccal és megszelídült felesége kezét fogva, és a gyerekek már nem nevettek többé. A háziáldás csendélete ismét teljes volt, oda lehetett volna akasztani valami szép rámába a tiszta szoba ágyai fölé." *(144. old.)*

Egy tárgyon alkalmazott vallásos szöveg így kapott szerepet a szakrális tudat terjesztésében. A ritmikus szöveg címében szereplő jelzős szerkezet eggyéforrt, s endocentrikus szóösszetételként egyetlen fogalommá vált. Hogy egyetlen fogalommá, főnévvé vált a „háziáldás" összetétel, arra a hozzájáruló s vele jelzős szókapcsolatot alkotó mosolygó melléknévi igenév is utal.

Az imakönyv

Az otthoni szakrális jelleget kapott vagy eleve azzal készült tárgyak között igen gyakori az imakönyv. Ezt a könyvet eredeti rendeltetése mellett, azaz hogy imádkozzanak belőle, arra is használja tulajdonosa, hogy benne őrizze féltett dolgait, borítójának hátlapjára jegyezze fel életének és családjának legfontosabb dátumait, egyéni életútjának állomásait. Az ‚Ég és föld' című Herceg János-regényben az ünnepi misére induló nők kiegészítőjeként említi az író: „– amikor megszólaltak a harangok és elindultak az asszonyok és leányok, suhogó szoknyáikkal, ájtatos arccal és csontfödelű imakönyvükkel, melyet keményített zsebkendővel együtt szorítottak keblükhöz" *(181. old.)*, jellemezve használatuk idejét is, a könyv iránti tiszteletet is, meg magát a könyvet is a csontfödelű összetett melléknévvel. Fontos, a regény főszereplői közötti viszonyra utaló lírai részletben, a mű legvégén jelenik meg ismét az imakönyv, éppen az említett kincsestárszerepben. „És így maradtak együtt még sokáig, teljes békességben. Jegyet is váltottak, mint az orosz regényekben a szerelmesek, hogy legyen ami emlékezteti őket egymásra. Gerard-nak amúgyis ritkuló hajából ott maradt egy tincs Amália imakönyvében, selyemszalaggal átkötve…". *(210. old.)*

Szakrális kommunikáció

A regényben legtöbbet emlegetett, leginkább szakrális célokra használt s ilyenkor fel is szentelt tárgyak a harangok. Ezek a jeladó eszközök bizonyos szakrális jellegű kommunikációs folya-

matban a feladó és a vevő közti közvetítő szerepét töltik be. Herceg János kedvelt motívumai közé tartozik a harang, a harangszó: „… az emberek olyan megilletődve járnak ebben a csendben, melyet a harangok szavával együtt a cimetes kalácsok illata szövöget selymessé …”. *(183. old.)* Funkciója az egyházi elöljárótól kiinduló figyelmeztetés az áhítat idejére, a szakrális időt megtisztelő imádkozásra, hálaadásra, ájtatosságon, szentmisén való megjelenésre történő szólítás: „Úgy érkezett el a vasárnap délelőtt, mint a lassú magváltás. Lassan jött, a múló szenvedést kísérte, amelyben Gerard-nak az utóbbi napokban része volt, miután kirekesztették a paradicsomból s az istállóban töltötte az éjszakákat, de amikor megszólaltak a harangok és elindultak az asszonyok és leányok, suhogó szoknyáikkal, ájtatos arccal és csontfödelű imakönyvükkel, melyet a keményített zsebkendővel együtt szorítottak keblükhöz, akkor Gerard is bizakodva jött ki az udvar mélyéből, hogy a templomba menjen”. *(181 old.)* „Reggel volt már, a nap is feljött az égre, és feketekendős öregasszonyok álldogáltak, mint egy csapat varjú, a templom előtti téren, amíg meg nem szólalt a harmadik harangszó.” *(77. old.)*

A harangszó is többféle minősítést kap az ‚Ég és föld’ című regényben. Állhat jelző nélkül: „Ott bújt meg a harangszó utolsó hangfoszlánya bizonyosan egy négylevelű lóhere ölében…”. *(41. old.)* Előfordul jelzős szerkezetben, mint amilyen a fentebb említett harmadik harangszó volt, amely a mise kezdetét jelzi mindenkor; máskor az esti hálaadás kötelezettségére figyelmeztet a jelzője: „S bár az estéli harangszó rég elült a süppedő réteken, a lucernások zöld hajában, Gerard mégis az iménti hangulatot érezte áradni mindenfelől a cirkusz felé” *(41. old.)* vagy „A falu felől most az esti harangszó hangja szállt…”. *(35. old.)* A két utóbbi példában az „est” főnévből képzett melléknévi jelző más-más stílusminősítést is kap: az esti közömbösebb, míg az estéli, ha egy kissé népiesebb is, de mégis választékosabbnak hat. A megszemélyesített harangok nemcsak szólnak Hercegnél, hanem hangjuknak másféle hatása is van: „… faluhelyen a harangok zsongására üvegesen áttetszővé lesz az egész világ…”. *(183. old.)* „… ezúttal nem zúgtak a harangok a kis falusi templom piros tornyában…”. *(94. old.)* „De akkor megszólaltak fölötte a harangok, nem hívogatóan, nem az ártatlan áhítat zenéjét zúgatva a falu fölött, hanem diadalmasan, mint ahogyan a kürtök szólnak meg a győztes csaták után.” *(187. old.)*

Egy másfajta harangot is említ az író, ugyancsak szakrális motívumok környezetében: „… hármat kondult a sekrestye kisharangja…”, s itt valójában nem is harangról, inkább függő csengőről, csengőkről van szó, mellyel a mise kezdetét jelzik a szentélybe belépő ministránsok vagy maga a pap. De ez az eszköz annyira része a szertartásnak, hogy a neve előtt álló „kis” jelző összeforrt a „harang” jelzett szóval, hogy egy főnévi összetételt alkosson.

A szakrális kommunikációnak ugyancsak fontos eszköze a beszédhangokkal kifejezett kód, vagyis az „ima”, a „fohász”, a „sóhaj”, a „köszönés” és az „egyházi ének”. Maguk a vallásos szövegek nem jelennek meg a regényben, csupán a rájuk történő utalások igazolják az említett kommunikáció súlyát a regénybeli hősök és az írói fikció által teremtett társadalom életében.

Az ima ismét a már sokat emlegetett szent asszonyt szólítja meg: „… elmondott egy rövid imát lissieux-i szent Terézhez, amire egész életére szóló fogadalom kötötte…”. *(72. old.)* Ennek az idézetnek a második részében felbukkan az ugyancsak a vallásos emberek életére jellemző „fogadalom” fogalom is, amely úgyszintén a szenttel való, csak egy korábbi kommunikációt jelez.

Az „ima” főnév szinonimája lehet a „fohász” főnév is, amelyet ugyancsak használ Herceg: „… lissieux-i kis szent Teréz is hiába várakozott türelmesen, fejét félrehajtva liliomai között, a fohász most elmaradt…”. *(153. old.)* Jelzős szerkezetben is előfordul a fohász: „Onnan szólt oda aztán, vastagon pusmogó fohásza után, a szú percegését vagy a kinti fák lombjainak bó-

logatását figyelő Gerard-nak…”. *(155. old.)* És maga egy röpke fohászszöveg is megjelenik a regényben, ismételten a kocsmárosnét jellemző részben: „Szűzanyám, ne hagyjál szégyenben engem!” *(182. old.)*, amelyben a már tárgyalt szentkultusz egyik, a magyar hívők között kedvelt alakja, Szűz Mária jelenik meg az imádságokra általában is jellemző felszólító mondatban.

A sóhaj az aktualitás pillanatszülte, szakrális elemeket is tartalmazható nyelvi egysége. Ilyen rövid és csupán a megszólításban szereplő szakrális résszel ellátott kifejezésszerű sóhajt is alkalmaz az író: „Istenem, az időt nem lehet megállítani”. *(16. old.)* „Istenem, megvan mindenem…” *(101. old.)* A szent nyelvi alakja mindkét esetben az egyes szám első személyű birtokosra utaló személyragos főnév, ami a megszólaló és a megszólított közötti szoros és meghitt kapcsolatra utal.

Az ‚Ég és föld’ című Herceg-regényben megjelenő legrövidebb szakrális kommunikációs szegmentum a köszönés, melyet csupán egyszer alkalmaz az író: „áldás, békesség! – emelte fel poharát megjuhászodva a lelkipásztor…” *(109. old.)*, s ebből a két képzett szóból álló köszönésből, jobban mondva köszöntésből a vallás által hirdetett legáhítottabb földi jók hallatszanak ki.

Az egyházi ének a regényben csak bizonyos alkalmakhoz, az emberélet utolsó fordulójához kötve szerepel a regényben, amikor Herceg a falusi temetési szertartások két releváns elemére emlékezik. Az egyik a jóval régebbi eredetű siratóasszonyos temetés motívumát tartalmazza: „S különben is elmúlik majd egy generáció, új lép a helyébe, amelynek fogalma se lesz már erről a kései bánatról, mely titokban szállong, dudorászva, maradi emberek szájáról, négy fal között, lefüggönyözött kocsmaszobákban, mint a siratóasszonyok éneke a temetéseken.” (119.) A másik pedig csak a 19. századtól használatos a mi vidékünkön, s ez a kántorok által összeállított és elénekelt halotti búcsúztató, melynek hallatán a temetésen jelenlévő gyászoló hozzátartozókból hangos zokogás tör fel, vagy legalábbis illik feltörnie: „… a keményre fagyott téli utakon temetés előtt vonul a pap…, miközben a kántor panaszosan dalolja a gyászolók fájdalmát…”. *(98. old.)* „Amíg elhervad a virág a kertekben és kántorok puhítják a szíveket a temetéseken, amíg sűrű ködök szállnak a rétek fölé és az ember a múlandóságot érzi, nem lehet boldogság a földön.” *(164. old.)*

Az egyházi ének csak bizonyos alkalmakhoz, az emberélet utolsó fordulójához kötve szerepel a regényben, amikor Herceg a falusi temetési szertartások két releváns elemére emlékezik. Az egyik a jóval régebbi eredetű siratóasszonyos temetés motívumát tartalmazza: „S különben is elmúlik majd egy generáció, új lép a helyébe, amelynek fogalma se lesz már erről a kései bánatról, mely titokban szállong, dudorászva, maradi emberek szájáról, négy fal között, lefüggönyözött kocsmaszobákban, mint a siratóasszonyok éneke a temetéseken.”

A szakrális kommunikáció elemei közé tartozik a nem verbális, de szöveggel is kísérhető „vallási gesztus” is, amilyen a keresztvetés: „Ilyenkor keresztet vetnek magukra az istenes asszonyok…”. *(36. old.)*

Herceg János ‚Ég és föld’ című regényében a felsoroltaknál jóval több szakrális motívum is kimutatható, jelezve, hogy az író által megrajzolt világban, illetve megörökített társadalomban mennyire releváns tényező a vallás. Tehát a szakralizmus és a népi vallásosság kutatása egyáltalán nem mondható másodlagos feladatnak Herceg János írói opusának vizsgálatakor.

Az itt megjelenő szakrális elemek amellett, hogy szociográfiai vonásokat tükröznek, szociológiai fogódzókat is nyújtanak a művekben ábrázolt társadalom megértéséhez.

Jegyzet

(1) SILLING István: *Laikus szakralizmus urbánus környezetben. A népi vallásosság elemei Herceg János Módosulások című regényében.* Hungarológiai Közlemények, 1996. 1–2. sz. 110–120. old.
(2) BORI Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története.* Újvidék – Beograd, 1998. 147. old.
(3) HORVÁTH Pál: Vallásismeret. Bp, é. n. 17–19. old.
(4) É. KISS Katalin – KIEFER Ferenc – SIPTÁR Péter: *Új magyar nyelvtan*. Bp, 1998. 263. old.
(5) DÉDINSZKY Gyula: *A Biblia néprajza*. 1991.
(6) WHITE, Kristin E.: *Szentek kislexikona.* Bp, 1999. 234. old.
(7) i. m. i. h.
(8) DIÓS István (szerk.): A szentek élete I. Budapest, 1990. 559–565. old., 589–595. old.
(9) ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon II.* Bp, 1979. 44–45. old.

Silling István

Az én-elbeszélés alternatívái

Gérard Genette, Dorrit Cohn és Mieke Bal narratológiája

Az irodalomoktatásban jelentős szerepet tölt be a prózai alkotások elemzése. Ehhez minden bizonnyal kiindulópontokat adhat a narratológiából származó fogalmak és összefüggések alkalmazása. Írásunk e terület elméleti előfeltevéseinek és megfontolásra érdemes kijelentéseinek „rendszerezéséhez" kínál szempontokat.

A címben szereplő szerzők talán önkényesnek tűnő szelekciója a narratológiában fellelhető elméletek sokaságának köszönhető. *Gérard Genette* egyik fontos alakja a diszciplínának, mondhatnánk az elsők közül való. Rá mint jó kiindulási pontot szolgáltató „alapra" esett a választás. Nagyhatású ‚Narrative Discourse' (franciául: ‚Figures III.') című munkájában átfogóan elemzi *Proust* ‚Az eltűnt idő nyomában' című regényét, miközben olyan narratív metódust mutat be, mely általában az elemezni kívánt szövegek túlnyomó többségére jól alkalmazható. Kiindulópontunk Genette narratíva-elmélete.

Genette műelemzési technikájában az ige fő jellemzőit az irodalmi szövegekben is megtalálható ismérveknek tekinti, így ezen analógia alapján az irodalmi szöveget az idő, a mód és a személy (Genette terminológiájában a hang) jellemzi. Legtöbbet mégis az idő kérdésével foglalkozik, aminek kapcsán az időrend, az időtartam (jelenet, szünet, ellipszis, kivonatos elbeszélés stb.) és a gyakoriság jelentik az elemzés kulcsszavait (ezek már csak az elemzett Proust regény miatt is különös jelentőséggel bírnak). A mód és a személy (hang) vizsgálata ezekhez képest háttérbe szorul. Ezeknek a Genette-nél „háttérbe szorított" szempontoknak a vizsgálatát kísérlem meg itt, figyelembe véve még *Dorrit Cohn* és *Mieke Bal* a témáról alkotott elképzeléseit. Megjegyzendő, hogy mindkét szerző kötődik Genette-hez, Dorrit Cohn különösen. Munkáiban sokban követi Genette elméletét, ugyanakkor kritikusan szemléli is azt, s próbál új utat mutatni a narratológiában. Mieke Bal természetesen szintén újító gondolatokkal áll elő, itt csak az én-elbeszélés tekintetében vizsgálom azokat.

Gérard Genette: Narratíva-elméletek. Esszé a módszerről

Genette elméletéből itt a mód és a hang tárgyalását tartottam mindenképpen említésre méltónak.

A módot az elbeszélő „ábrázolás" és az elbeszélés módozataiként (alakjai és foko-

zatai) határozhatjuk meg. Az idő és a mód közötti viszony hasonlít a történet és az elbeszélés közötti viszonyhoz.

Genette megállapítása szerint a narráció egyetlen módja csak a kijelentő lehet. Indoklásában azt állítja, hogy a narratíva funkciója nem a rendezés vagy a vágyak kifejezése, állapotok jelölése, csupán egy történet elmondása, valós vagy fiktív tények bemutatása lehet. Fontos azonban megjegyezni, hogy az egyes kijelentések között is különbségek vannak. A narratív mód a beszélő különböző nézőpontjait fejezheti ki. Az elbeszélés – közvetve vagy közvetlenül – több-kevesebb információval láthatja el az olvasót. Ennek kapcsán a narratív mód két legfontosabb ismérve a distancia és a perspektíva. Témánkat tekintve itt a distancia kérdése nem túl jelentős, említése mégis nélkülözhetetlen.

A távolság kérdésének tárgyalásakor Genette egészen *Platón*ig nyúl vissza. A távolabbi elbeszélésnek két fajtáját különbözteti meg: az egyik a tiszta narratíva lenne, ahol a költő és a beszélő személye egy, a másik a mimézis, ahol a költő más szerepében nyilvánul meg. A drámai mimézissel ellentétben azonban a narratíva nem tud „utánozni" vagy „megmutatni", csak a történetet mondja el „élő" formában, ezzel csak a mimézis illúzióját kelti. Oka ennek csak az lehet, hogy a narráció tulajdonképpen nyelvkérdés, s a nyelv maga jelöl (elmond), anélkül, hogy utánozna. „A szavakkal való mimézis csak a szavak mimézise." Ezért kell különbséget tennünk az események narratívája és a szavak narratívája között.

Az események narratívája a non-verbális verbálissá alakítását jelenti. Itt megjegyzendő, hogy a legfontosabb szövegbeli mimetikus faktor a narratív információ mennyisége és a narrátor hiánya. (A narrátor jelenléte a szövegben rendezi, analizálja, kommentálja a narratívát.) Egy történet elbeszélésmódja, bemutatása megvalósulhat részletezett narrációval (itt az egészen részletes jelenetek dominálnak) és egy „átlátszó" narrátor révén, aki a lehető legkevesebbet van jelen. A második forma közelebb áll a mimézishez, az ugyanis az információkat maximálisan átadja s a narrátor szerepét csaknem a nullára csökkenti. Ennek természetesen temporális következményei vannak, hiszen az információk bősége lelassítja az elbeszélés sebességét. Tehát minél lassabb az elbeszélés, annál mimetikusabb.

A szavak narratívája az abszolút imitáció (Genette itt *Szókratész*ra hivatkozik), mely egyben a nyelvet a világ megkettőződésévé teszi. Nem tudjuk megmondani, mi az igazi dolog és mi a szó.

A távolság szempontjából Genette háromféle elbeszélő módot különít el egymástól. A legtávolabbi beszédmód az elbeszélt beszéd, amely úgy kezeli a szereplő által elmondottakat, mint bármely más eseményt, tehát a szereplő beszéde történéssé, cselekménnyé redukálódik. Ez természetesen indirekt módon történik, a szereplő lelkiállapota ebben a formában is képes megmutatkozni előttünk (a gondolatok és érzelmek a narratívában nem különböznek a beszédtől).

Ennél közelebbi az áttett beszéd, amely fiktív módon előadott, a szereplő szövege mégis úgy hangzik el, ahogy eredetileg elhangozhatott. Ez egyfajta transzponált beszéd, ahol a szöveg nem jelzi egyértelműen, hogy ábrázolt beszédről van szó, de a mondat szintaxisa elárulja, hogy a narrátor jelen van.

A harmadik típusú beszéd sokkal dramatikusabb, mint az előző kettő, s ez lenne a közölt beszéd. A huszadik századi prózában a beszéd mimézise „tökéletes" lett. A narratív distancia vagy igen csekély, vagy egyáltalán nincs is. A szereplőt az elbeszélő egyenesen beszélteti: az olvasó a kezdetektől a hős gondolatvilágával halad. Ily módon a következetesen végigvitt közölt beszédet hívjuk belső monológnak, közvetlen beszédnek. Genette szerint ezt a formát azonnali beszédnek kéne neveznünk, hiszen az effajta beszéd lényege nem belső mivoltából fakad, hanem abból, hogy függetlenné válhat a narrációtól. *(1)*

A távolságon kívül az információközlés, -szabályozás másik módja a nézőpont, a távlat. Ezen a ponton a leggyakrabban felmerülő kérdések: ki lát, vagyis me-

lyik szereplő nézőpontjából hangzik el az elbeszélés; ki beszél, vagyis ki a narrátor.

Genette elfogadja *Todorov* és *Pouillon* hármas tipológiáját, amely szerint beszélhetünk mindentudó elbeszélőről (elbeszélő tudása > szereplő tudása), tárgyilagos, külső elbeszélőről *(2)* (elbeszélő tudása < szereplő tudása) és nézőpontos elbeszélőről (elbeszélő tudása = szereplő tudása), aki azonosul az egyik szereplő nézőpontjával, így pontosan annyit tud és mond, mint ő.

Ha (Genette szóhasználatában) a fokalizáció (gyújtópont) felől közelítjük meg a narrációt, három típust különböztethetünk meg: az első a gyújtópont nélküli, a második a külső gyújtópontú, a harmadik pedig a belső gyújtópontú elbeszélés. Belső gyújtópont esetén a rögzített (egyetlen nézőpont), a változó (több nézőpont fordulhat elő, s ezek visszatérhetnek) vagy a sokszoros (egy eseményt több nézőpontból ismerhetünk meg) gyújtópont fordulhat elő. Ezekben az esetekben a fókuszáló karakter nincs ábrázolva. A narrátor nem analizálja objektíven az ilyen szereplők belső világát. Külső gyújtópont esetén viszont nem tudjuk meg, a szereplő mit gondol vagy mit érez.

A gyújtópont az említettek kapcsán rövid időre módosulhat, ami természetesen nem jelenti a szövegkohézió megbomlását. A gyújtópont módosulásakor a narrátornak (akár külső, akár belső) módja van arra, hogy a birtokában levő információkat különféle módon kezelje. Valós tudásánál elmondhat kevesebbet – ezt nevezzük gyújtópont-szűkítésnek – (ilyenkor előfordul, hogy már az elhallgatás ténye többet árul el, mint maga az információ közlése), s a belső gyújtópontú elbeszélés átvált külső gyújtópontúra. Ily módon a szereplő bizonyos ismeretei, gondolatai csak később vagy sosem derülnek ki. A szükségesnél elmondhat többet is – gyújtópont-tágítás –, a külső gyújtópontú elbeszélés átvált belső gyújtópontú elbeszélésre, s így a szereplőről, akit eddig csak kívülről láthattunk, belső, lelki képet kapunk.

Fontos megjegyezni, hogy az egyes szám első személyű elbeszélés vagy a hős és a narrátor azonossága nem jelenti azt, hogy a narráció a hősön keresztül fókuszált. Ez a fajta elbeszélő lehet a hőstől független, és hathat természetesebben is, mint az a narrátor, amelyik harmadik személyben „beszélteti" a szöveget. Ez utóbbi esetben el kell nyomnia mindentudását, tehát azokat az információkat, amiket már „előre" tud. Csak azon a tudásszinten mozoghat, amelyiken a hőse mozog, így a narrátor nem utalhat semmire a később bekövetkező eseményekből. Persze prolepszis esetén reálisabb azt gondolnunk, hogy inkább az elbeszélő cselekszik, mint a hős.

A hangot (ez Genette terminológiájának élő fogalma, köznapi értelemben: a személy) a narráció elbeszélésbeli helyeként definiálhatjuk (elbeszélő szituáció vagy instancia); általa tudható meg, mennyit beszél az elbeszélő és mennyit a szereplő.

Genette szerint a kritikusok sokszor összetévesztik a történetmondást magával az írás folyamatával, a narrátort a szerzővel, a mű befogadóját az olvasóval. Egy történelmi szöveg esetében ez persze helytálló elképzelés lehetne, annál kevésbé viszont egy fiktív, irodalmi szövegnél, hiszen itt maga a narrátor is fiktív, s az elbeszélői, történetmondói szituáció és közeg sem azonos magával az írással. Éppen ezért Genette ezeket a szinteket elsődleges és másodlagos elbeszélésként különíti el egymástól.

A történetmondás temporális jellegének definiálása sokkal fontosabb a hely definiálásánál, hiszen a hely kevésbé meghatározó, mint amennyire az idő lehet. Nem mondhatjuk el a történetet anélkül, hogy meghatároznánk, a jelenben, a múltban vagy a jövőben helyezhető-e el. Természetesen vannak olyan színhelyek, amelyek megemlítése tulajdonképpen elhagyhatatlan, hiszen már önmagukban is fontos információkat közölnek (például elmegyógyintézetből, börtönből stb. írt egyes szám első személyű történetek). Míg, ezeken az eseteken kívül, a hely közlése annyira nem fontos, addig jelentősége lehet, hogy tudjuk, mennyi idő telt el az egyes színek között.

Mindezek figyelembevételével Genette négyféle elbeszélő helyzetet különböztet

meg. Így az elbeszélés lehet az elbeszélő helyzetének szempontjából utólagos, előzetes, egyidejű (az elbeszélt történet a jelenhez képest mikor történt meg) vagy közbeiktatott (elbeszélés, amely az elbeszélt események között zajlik).

Ez a közbeiktatott narráció leginkább a levélregények sajátja. Az utólagos elbeszélés a leggyakoribb narratív mód. Az előzetes narráció a legritkább, a prófétikus és jóslat jellegű műfajokhoz köthető. Az egyidejű narráció egyszerű elbeszélő forma, a jelen idő miatt teljesen „áttetsző". Néha az elbeszélő egészen eltűnik a történet érdekében. Ezzel szemben az elbeszélés dominál a belső monológoknál, ahol a történet szorul háttérbe.

A közbeiktatott narráció leginkább a levélregények sajátja. Az utólagos elbeszélés a leggyakoribb narratív mód. Az előzetes narráció a legritkább, a prófétikus és jóslat jellegű műfajokhoz köthető. Az egyidejű narráció egyszerű elbeszélő forma, a jelen idő miatt teljesen „áttetsző". Néha az elbeszélő egészen eltűnik a történet érdekében. Ezzel szemben az elbeszélés dominál a belső monológoknál, ahol a történet szorul háttérbe.

Ha a narráció egyes szám első személyben történik: az egy történet sokadszori elmesélése, csak más helyen és időben, mint ahol és amikor eredetileg játszódik. A regény végén általában találunk egy konklúziót, amellyel a történetírás jelenébe térünk vissza. A narráció így két szinten zajlik. Az elmondott történet benne van, míg maga a történetmondás kívül esik rajta. Bármely esemény, amelyről a narratíva beszámol, egy (magasabb) diegetikus szinten áll ahhoz a szinthez képest, amelyiken maga a történetmondás történik.

Genette az elbeszélő helyzetét (másképpen) jellemző elbeszélés-szinteket különít el. Ha az elbeszélő és elbeszélői tevékenysége része magának az elbeszélésnek, történeten belüli, intradiegetikus, ha kívül esik azon, történeten kívüli, extradiegetikus narrációról beszélünk. Különleges eset a beágyazott elbeszélés, ilyenkor történeten túli, metadiegetikus narrációról van szó.

Az elbeszélt történetek kapcsolata lehet:

– magyarázó, amikor az elbeszélés egyik szereplője, hogy valamit kellőképpen megmagyarázzon, egy újabb történet elbeszélésébe kezd, de ez a magyarázat valójában nem ennek a szereplőnek (intradiegetikus hallgató), hanem az olvasó kíváncsiságának kielégítésére szolgál. Ebből következik, hogy ez a metadiegetikus narráció nem más, mint egy magyarázó analepszis;

– tematikus, ahol a történeten túli történet példázatul szolgál, ellentét vagy párhuzam jellegű. Tér- vagy időbeli folytonosság nem áll fenn az intradiegetikus és a metadiegetikus történet között. Cél, hogy az intradiegetikus hallgatóra, szituációra valamilyen hatást gyakoroljon. A két szituáció közötti viszony tehát valamilyen analógián alapul;

– független, kikapcsoló, elterelő szerepű. A két narratív szint között nem tételez fel semmiféle explicit kapcsolatot. (Jó példa erre Seherezádé, aki újabb és újabb mesékbe kezd azért, hogy a szultán érdeklődésének felkeltésével távol tartsa magától a halált.)

Újabb kategóriák felállításával Genette az elbeszélő személy négy alaptípusát állítja elő. Itt is szempont a történeten belüli vagy történeten kívüli elbeszélő hang, valamint a történetben résztvevő (azoncselekményű – homodiegetikus) vagy azon kívül maradó (máscselekményű – heterodiegetikus) elbeszélő személy. Ezek szerint megkülönböztethetünk

– extradiegetikus – heterodiegetikus elbeszélőt, aki olyan elsődleges történetet mond el, amelynek ő maga nem szereplője. (például *Homérosz*: ‚Odüsszeia');

– extradiegetikus – homodiegetikus elbeszélőt, aki saját elsődleges történetét

meséli el. (például *Lesage*: ‚Gil Blas');

– intradiegetikus – heterodiegetikus elbeszélőt, aki olyan másodlagos történetet mond el, amelyben ő maga nem szerepel. (például ‚Az ezeregyéjszaka meséi'-ben Seherezádé);

– intradiegetikus – homodiegetikus elbeszélőt, aki saját másodlagos történetét közli. (például Homérosz: ‚Odüsszeia').

A narrátornak a történetmondáson kívül egyéb feladatai is lehetnek:

„Az elmondott történethez fűződő viszonyában az elbeszélő mindenekelőtt az elbeszélő feladatát vállalja; az elbeszélés szövegével szemben irányító szerepet játszik (ide tartoznak a metanyelvi fordulatok); az elbeszélő helyzettel kapcsolatban az elbeszélés címzettjéhez való odafordulásban, a vele való kapcsolattartásban vagy a hozzá fűződő viszony jelzésében nyilvánul meg az elbeszélő közlő funkciója. Amikor pedig az elbeszélő maga felé fordul, saját erkölcsi vagy érzelmi meggyőződéseit juttatja kifejezésre, akkor tanúsító szerepet tölt be, vagy – ha didaktikusabban adja olvasója tudtára a történettel kapcsolatos álláspontját – ideológiait. *(3)*

Genette elképzelései a további, általam vizsgált két szövegben is visszatérnek, mégis azok egészen eltérő módon nyúlnak hozzá a problémához. Persze megesik, hogy azonos észrevételekről van szó, csak különböző elnevezések és definíciók formájában jelentkeznek.

Dorrit Cohn: Áttetsző tudatok (Transparent Minds)

Dorrit Cohn, ha genette-i terminussal élek, leginkább a hang oldaláról vizsgálja a narratívát, s az idő kevésbé kap hangsúlyos szerepet. Genette példáját követve szintén egy új terminológia kidolgozását tartja szükségesnek, az eddig használatos, többszörösen túlterhelt terminusokkal szemben. (Ugyan használná Genette új fogalmait, de pontosan újdonságuk miatt az irodalmi köztudatba nem tartja bevihetőknek. Saját fogalmai egyfajta terminológiai kompromisszumot próbálnak megvalósítani.)

A hangot erőteljesen szétválasztja egyes szám első és harmadik személyű narrátorra. Narratív vizsgálatában a tudatfolyamok szépirodalmi ábrázolását osztályozza. A harmadik személyű narrációban elképzelése szerint megkülönböztetendő a

– pszicho-narráció, ahol az elbeszélő beszél szereplőinek tudati folyamatairól;

– idézett monológ, amely a szereplő saját mentális megnyilatkozása, valamint az

– elbeszélt monológ, amely a szereplő mentális megnyilatkozása a narrátor szövegének a képében.

Az első személyű narrációban – Cohn szerint – meg kell különböztetnünk (itt is a fentebb bemutatottakkal azonos alaptípusokról van szó, az elnevezések előtagjait kell csak módosítani):

– ön-narrációt;

– önidéző monológot;

– önelemző monológot.

Persze ezek a terminusok is tovább bomlanak. Cohn az E/1. személyű narrátor kapcsán felmerülő problémákra/kérdésekre a narrátor jelenbeli és múltbeli énjének vizsgálatában keresi a választ.

Megállapítása szerint a jelenbeli E/1. személyű narrátor – mint (már) mindentudó – múltbeli énjét, gondolatait magyarázza. E két én között viszont nemcsak időben, de főként gondolatilag/mentálisan beszélhetünk hatalmas distanciáról. Mindezt az E/3. személyű narrátor és az általa elbeszélt történet főszereplője közt meglévő távolsággal rokonítja.

A két első személyű narrátor közti kapcsolat azonban nemcsak távolságként, de azonosulásként is megjelenhet. Ilyenkor a jelenbeli narrátor múltbeli énjével megegyezőnek tekinti magát. Tudása – helyzetéből adódóan – hiába több, ezt semmiképpen sem árulja el.

Cohn az általa felállított kategóriák közül az E/3. személyű regényekben alkalmazott pszicho-narráció és az E/1. személyű ön-narráció közt analogikus viszonyt tételez.

Mindezek ellenére, ha az E/1. személyű elbeszélések bármelyik narrátori múlt-jelen kapcsolatát vizsgáljuk is, azt mindkét esetben megállapíthatjuk, hogy egziszten-

ciális viszonyban állnak egymással. Ha ugyanezt a kapcsolatot az E/3. személyű narrátor és történetének főszereplője közt figyeljük meg, jellemzője pusztán a funkcionalitás lesz.

Cohn szerint ez a magyarázata az E/1. személyű narrátor azon nehézségének, melybe saját múltbeli lelkének elemzésekor ütközik. Ezt a problémát áthidalandó, a narrátor, mintegy megerősítésképpen, emlékezetének a tényekhez való hűségéről igyekszik meggyőzni az olvasót.

Minden ön-narrációban (ilyenkor a hős alakja a történetíróéval azonos) legfőbb akadálynak a gyerekkort és a halált kell tekintenünk.

Amikor E/1. személyű elbeszélésben a jövőt ismerő narrátor a tapasztaló ént „ismerteti", lehetősége van arra, hogy az e két alak közti idősíkban megkötések nélkül változtassa helyzetét. Cohn szerint mindez feszültségeket és kétértelmű helyzeteket eredményez.

Rátérve az ön-narráció (itt a narrátor saját tudati folyamatait ábrázolja) sajátosságaira, Cohn elkülöníti egymástól a disszonáns, valamint az egybehangzó narráció fajtáját.

A már fentebb említett viszonyokból adódóan a disszonáns ön-narráció esetében a jelenbeli narrátor múltbeli – természetesen tőle már különböző – énje „(...) egy olyan belső élet visszamenőleges megismeréseként definiálja a narrációs folyamatot, mely nem tudja megismerni önmagát a tapasztalás pillanatában." *(4)*

Egybehangzó ön-narrációról abban az esetben beszélhetünk, amikor a lelki élet leírását a jelenbeli narrátor múltbeli énjével azonosulva adja meg, ezzel kizárva azt a lehetőséget, hogy valamelyest értelmezze azt.

Az ön-narráció e két formája abszolút tisztaságában csak nagyon kevés regény/szöveg sajátja. Cohn szerint ahol a két eset ötvöződik egymással, az a saját magát becsapó elbeszélő esete. Az E/1. személyű narrátor ilyenkor érti (múltbeli) önmagát félre.

Az ön-narráció ezen módozatai fontos önéletrajzi tényekként szolgálhatnak.

Cohn másik E/1. személyű narrátorhoz kapcsolódó kategóriája az önidéző monológ. Ez a narrátor saját mentális megnyilatkozása. Ebben az esetben válik jellemző technikává a múltbeli narráció idézése; Cohn példája a szónoki beszéd, valamint a konfliktusok tetőpontja stb. Az „Így szóltam magamban..." típusú fordulatok éles határt vonnak a monológ és a narráció közé. A narrátor nem hagyja az olvasónak jelenlegi és múltbeli megnyilatkozásait összekeverni.

A kétértelműséget – mint az önidézés hátulütőjét – több szerző is kihasználja, úgy, hogy a múlt- és jelenbeli narrátor gondolatait hovatartozásuk jelölése nélkül helyezi egymás mellé. Ez a gondolat-keverés/egyesítés kiiktatja a retrospektív jelleget, a múltat és a jelent elválasztó akadályt eltünteti.

A narrátor ezt a formát például ironikus megjegyzések közbevetésére is használhatja, ám vigyáznia kell arra, nehogy e formulák halmozása az elbeszélés rovására menjen, esetleg félreérthető helyzeteket eredményezzen. Mindezen „negatívumok" miatt ez a technika nem túl elterjedt, kivételt képeznek persze a tudatos halmozások. Ilyenkor a szöveg könnyen komikussá válik.

A kétértelműséget – mint az önidézés hátulütőjét – több szerző is kihasználja, úgy, hogy a múlt- és jelenbeli narrátor gondolatait hovatartozásuk jelölése nélkül helyezi egymás mellé. Ez a gondolat-keverés/egyesítés kiiktatja a retrospektív jelleget, a múltat és a jelent elválasztó akadályt eltünteti.

Cohn a továbbiakban monológ-típusokat különböztet meg egymástól, valamint példák sokaságával illusztrálja azokat. Ezek: az autonóm belső monológ, az önéletrajzi monológok, az emlékelbeszélés

és az emlékmonológ. E kifejezések bővebb magyarázatára nem térnék ki, egymástól való megkülönböztetésükhöz csupán definiálásuk ismertetésére szorítkoznék. Mindenekelőtt azonban megjegyzem, az összes terminus Dorrit Cohn tipológiai találmánya.

Az autonóm belső monológ a fikció nem-narratív formája, ugyanis „(...) minél közelebb jut egy elbeszélés a monológhoz, annál inkább levedli narratív tulajdonságait." *(5)*

Önéletrajzi monológról van szó abban az esetben, amikor a magányos beszélő saját múltjára visszaemlékezve – követve az időrendi sorrendet – elmeséli magának azt. Egyik jellegzetessége a stilizált retorikai hatás. Az ilyen jellegű előadásmód hihető/meggyőző formát a nyilvános gyónás esetében vagy önigazolásként ábrázolva nyerhet el.

Az emlékelbeszélések „(...) olyan fikcionális szövegek, melyek tökéletesen betartják a hagyományos narratív előadásmód szabályait, de ugyanakkor olyan sorrendiséget teremtenek, melyet nem az életrajz kronológiája, hanem az asszociatív emlékezés természete határoz meg." *(6)*

Az emlékmonológ az önéletrajzi monológ és az emlékelbeszélés kombinációja. Az előbbi monologikus előadásmódját és az utóbbi mnemonikus akronológiáját ötvözi.

Mindezek után nem meglepő, ha Mieke Bal gondolatait áttekintve hasonló megállapításokat fedezünk fel, ennek ellenére azonban megállapítható, hogy a szerzők elképzeléseit közös nevezőre semmiképpen sem hozhatjuk.

Mieke Bal: Narratológia. Bevezetés a narratológia elméletébe

Mieke Bal ‚Narratology. Introduction to the Theory of Narrative' (‚Narratológia. Bevezetés a narratíva elméletébe') című munkájának csak konkrétan az első személyű elbeszélő problémáját tárgyaló részét emelem ki. Akárcsak Genette, Bal is egy teljes narratív szövegelemzési módot ismertet, ám Genette-tel ellentétben nem egyetlen szöveg segítségével illusztrálja azt.

Ahogyan a ‚Figures III'.-ban, úgy a ‚Narratology'-ban is különösen fontos szerepe van a fokalizációnak, a különbség azonban az, hogy Bal az egyes szám első személyű elbeszélés tárgyalásakor igen kategorikus megkülönböztetéseket eszközöl.

Bal definíciója szerint „az elbeszélő szöveg az a szöveg, amelyben egy elbeszélő személy elmond egy történetet". Mindenekelőtt az elbeszélő személy azonosítását és helyzetének meghatározását tartja fontos teendőnek.

Bal, amikor az elbeszélő személy vagy narrátor alakját elemzi, természetesen nem konkrét személyre gondol, aki a nyelvben kifejezve magát a szöveget is megalkotja, hanem egy tulajdonképpeni nyelvtani alanyra. Ez a személy semmiképpen nem egyezik az elbeszélés biografikus szerzőjével. Mindezek mellett elhatárolja a narrátor fogalmát az implicit szerzőétől, és további meghatározását adja. Tehát nem kell a narrátor kapcsán egy látható, fiktív, történet-mesélő „Én"-re gondolnunk, aki mint szereplője a történetnek résztvesz abban, s kedve szerint alakítja az elbeszélését.

Bal szerint (s persze a narratológiában mások szerint is) az elbeszélő szövegek elemzésének központi fogalma a narrátor. A narrátor kiléte az, ami a szöveg sajátos karakterét megteremti. Ő az, aki a – már említett – fokalizáció fogalmával igen szoros kapcsolatban van, hiszen általában azzal azonosítják. Bal azonban különbséget tesz e kettő között. A narrációt – véleménye szerint helytelenül – a narrátor és a fokalizáció által meghatározottnak tekintik. Érve az, hogy csakis a narrátor használja azt a nyelvet, amely egy történet reprezentálásakor már magában is narratívát feltételez. Bal érinti csak ezt a problematikát, mert a kérdés továbbgondolása – véleménye szerint – az elemzés keretein kívül esne. Röviden: úgy gondolja, hogy a narráció mindig magában foglalja a fokalizációt.

Bal mindenképpen szükségesnek tartja azt, hogy egy szöveg elemzésekor mindenekelőtt három nem-azonos személyt különböztessünk meg: azaz a szereplőt (a

cselekvő személyt), a fókuszálót és a narrátort (az elbeszélő személyt).

Rátérve az első személyű narrátor problematikájára, annak jelentőségét elsősorban a harmadik személyű narrátorral veti össze. Bal azt mondja, hogy a narrátor akár hivatkozik saját magára (például: Megeszem ezt az almát), akár nem (például: Józsi megeszi ezt az almát), magán a narráción, annak helyzetén mindez semmit sem változtat. Amíg van egy, a nyelvet elbeszélésre használó, egy elbeszélő alany, addig az – nyelvtani oldalról megközelítve – mindig első személy lesz. Tehát a harmadik személyű narrátor terminusa abszurditás, hiszen a narrátor sosem lehet egy „Ő", legfeljebb beszélhet valaki másról, egy „Ő"-ről. Itt persze nem az első és harmadik személyű narratívák azonosságáról van szó.

Mindezt bizonyítandó példamondatok segítségével igazolja állításait.

b) Holnap 21 éves leszek.

c) Erzsi holnap 21 éves lesz.

A két mondat újraírásával megmagyarázza a fenti elveket:

(Én mondom, hogy): Holnap 21 éves leszek.

(Én mondom, hogy): Erzsi holnap 21 éves lesz.

Mindkét mondatot egy beszélő alany mondja, egy „Én". Különbséget csupán a beszéd tárgya (akiről szól) jelent. A b) mondatban az „Én" magáról beszél. A c) mondatban az „Én" valaki másról.

Bal itt két új terminust vezet be, megkülönböztetendő ezt a kétféle narrátort. Ha egy szövegben a narrátor soha nem utal kifejezetten magára, mint szereplőre, akkor külső narrátorról beszélünk (EN – external narrator). Viszont ha az „Én" az általa elbeszélt történet egyik szereplőjeként azonosítja magát, karakter-azonos narrátorról beszélhetünk (CN – character-bound narrator).

Bal itt két új terminust vezet be, megkülönböztetendő ezt a kétféle narrátort. Ha egy szövegben a narrátor soha nem utal kifejezetten magára, mint szereplőre, akkor külső narrátorról beszélünk (EN – external narrator). Viszont ha az „Én" az általa elbeszélt történet egyik szereplőjeként azonosítja magát, karakter-azonos narrátorról beszélhetünk (CN – character-bound narrator).

A karakter-azonos narrátor jellemzője, hogy gyakran jelenti ki: csakis igaz tényeket beszél el magáról. (Cohnnál ez az önnarráció egyik jellegzetessége.) A külső narrátoré, hogy a másokról szóló történeteit mint a valósághoz minden tekintetben hűeket adja elő.

Természetesen vannak jellemző – árulkodó – nyomai egyes szövegekben a történet fiktív, kitalált mivoltának. Ilyenek például a mesékben az „Egyszer volt, hol nem volt..." típusú kezdések, valamint hasonló funkcióval az alcímek is rendelkezhetnek.

Hogy hányféle „Én" különböztethető meg, azt Mieke Bal négy példamondattal (történettel) illusztrálja, majd elemzi is azokat. Itt csak a példákból levonható tanulságokat kívánom részletezni, a példákat magukat nem.

Mindenesetre megállapítható, hogy

– az „Én", a narratív alany nem szereplője a történetnek, amit elmond;

– az „Én" szereplője az általa elmesélt történetnek.

A példák az alábbi narratív szituációkat eredményezték:

– a narrátor, a fókuszáló, a szereplő külön identitások;

– a narrátor és a fókuszáló személye azonos, a szereplő más;

– a narrátor külön személy, a fókuszáló és a szereplő személye megegyezik;

– a narrátor és a szereplő személye egyezik meg, a fókuszáló személy különbözik.

Persze előfordulhat, hogy a narrátort so-

káig nem is vesszük észre, aztán egyszer csak előkerül, elkezd utalni magára, néha olyan ravasz módon, hogy az olvasó alig érzékeli. Látványos példája ennek *Robbe-Grillet* ‚La Jalouisie' című regénye, amelyben Bal szerint a narrátor elejétől a végéig mint névtelen résztvevő van jelen, szereplőként. Ő a féltékeny férj. Érdekes módon Cohn is példaként említi Robbe–Grillet regényét, ám ő másképp közelíti meg a féltékeny férj „rejtőző" alakját. A jelen időben való elbeszélés többértelműségét emeli ki. Cohn szerint „(...) a jelen időben álló szöveget eltávolítja az egyes szám első személyű személyes névmástól is." *(7)* A szöveg elbeszélője harmadik személyűnek tünteti fel magát, így háttérben marad a féltékeny én. Cohn szerint ezzel az elbeszélő önmaga hiányát tünteti fel és így válik láthatatlanná. Csak kikövetkeztetni lehet az elbeszélő hang személyhez való tartozását, az én nézőpontját. Ezt leginkább a nyelvtani elemek és különféle képek megrögzött ismétlése segíti elő.

Genette, Cohn és Bal elméleteiről elmondhatjuk tehát, hogy egymással ugyan szoros kapcsolatot mutatnak, sőt néhol átfedések is tapasztalhatók, ugyanakkor viszont a vizsgálatok gondolatmenete eltérő „eredményekhez" vezet.

Jegyzet

(1) A későbbiekben bemutatandó Dorrit COHN is igen nagy hangsúlyt fektet erre a kérdésre.
(2) BAL is használja ezt a kifejezést.
(3) KÁLMÁN C. György: *Gérard Genette: Narrative Discourse. An Essay in Method.* Helikon, 1983/3-4. sz., 473. old.
(4) COHN, Dorrit: *Áttetsző tudatok. Az irodalom elméletei II.* (szerk. THOMKA Beáta). Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996., 108. old.
(5) i. m. 140. old.
(6) i. m. 152. old.
(7) i. m. 182. old.

Irodalom

BAL, Mieke: *Notes on narrative embedding.* Poetics Today 2: 2, 1981. 41–60. old.
BAL, Mieke: *The laughing mice, or: On focalization.* Poetics Today 2, 1981. 202–210. old.
BAL, Mieke – LEWIN, Jane E.: *The Narrating and the Focalizing. A Theory of the Agents in Narrative.* Style 17 (2), 1983, 234–269. old.
BAL, Mieke: *Narratology*. Toronto, 1986.
BANFIELD, Ann: *Unspeakable sentences. Narration and representation in the language of fiction.* Routledge and Kegan Paul, Boston, 1982.
BRONZWAER, W. J. M.: *Mieke Bal's concept of focalization. A critical note.* Poetics Today 2: 2, 1981. 193–201. old.
CIXOUS, Hélene: *The character of „character".* NLH 5. 1974. 383–402. old.
COHN, Dorrit: *Transparent minds. Narrative modes for presenting consciousness in fiction.* Princeton: Princeton U P, 1978.
COHN, Dorrit: *Áttetsző tudatok.* In: *Az irodalom elméletei II.* (szerk. THOMKA Beáta) Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996. 81–193. old.
COHN, Dorrit: *The encirclement of narrative. On Franz Stanzel's Theorie des Erzaehlens.* Poetics Today 2: 12., 1981. 157–182. old.
COHN, Dorrit: *Narrated Monologue: Definition of a Fictional Style.* Comparative Literature 18., 1966. 97–112. old.
GENETTE, Gérard: *Az elbeszélő diszkurzus.* (ford. LOVAS Edit és SEPEGHY Boldizsár), In: THOMKA Beáta (szerk.) *Az irodalom elméletei I.,* Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor Kiadó, 1996. 61–98. old.
GENETTE, Gérard: *Narrative Discourse. An Essay in Method.* (trans. LEWIN, Jane E., foreword. CULLER, Jonathan) Ithaca – New York, Cornell University Press, 1980. fifth published 1993.
GENETTE, Gérard: *Boundaries of narrative.* NLH 8., 1976. 1–15. old.
GREIMAS, Algirdas Julien: *Narrative grammar. Units and levels.* MLN 86. 1971. 793–806. old.
GREIMAS, Algirdas J. – COURTES, Joseph: *The cognitive dimension of narrative discourses*. NLH 7., 1976. 433–447. old.
GREIMAS, Algirdas Julien: *Elements of a narrative grammar* (1969). Diacritics 7., 1977. 23–40. old.
JEFFERSON, Ann: *Strukturalizmus és posztstrukturalizmus. Poétika és narratológia* (ford. BABARCZY Eszter) In: JEFFERSON, Ann és ROBEY, David (szerk.): *Bevezetés a modern irodalomelméletbe.* Összehasonlító áttekintés., Osiris Kiadó, Bp, 1995., 110–120. old.
KERBY, Anthony Paul. *Narrative and the Self.* Bloomington: Indiana UP, 1991.
KÁLMÁN C. György: *Gérard Genette: Narrative Discourse*. *An Essay in Method*. In: Helikon, 1983/3–4. sz., 469–473 old.
KERMODE, Frank: *The genesis of secrecy. On the interpretation of narrative.* London – Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1978.
KERMODE, Frank*: The art of telling. Essays on fiction.* Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1983.
LANSER, Susan Sniader*: The narrative act. Point of view in prose fiction*. Princeton – New Jersey: Princeto UP, 1981.
MAÁR Judit: *Bevezetés a drámai és az elbeszélő*

szövegek szemantikai vizsgálatához. Literatura 16., 1989. 3. 362–379. old.
MAÁR Judit: *A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata.* Modern filológiai füzetek 53. Akadémiai Kiadó, Bp, 1995.
PRINCE, Gerald: *Narratology, The form and functioning of Narrative*. Monton Publishers, Berlin–New York–Amsterdam, 1982.
PRINCE, Gerald: *Dictionary of Narratology.* U of Nebraska P, Lincoln, 1987.
RIMMON, Slomith: *A Comprehensive Theory of Narrative: Genette's Figure III. and the Structuralist Study of Fiction*. PTL 1, 1976. 33–62. old, 58–59. old.
SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Gérard Genette: Figures, I–III*. Helikon, 1973/2–3 sz., 393–396. old.
SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A regény, amint írja önmagát. Elbeszélő művek vizsgálata.* Műelemzések kiskönyvtára, h.n., Tankönyvkiadó, 1980.
SZILI József: *Látópont, kommentár és értekezés az elbeszélésben.* Literatura 6, 1979. 2. 242–254. old.
USZPENSZKIJ, Borisz: *A kompozíció poétikája. A művészi szöveg szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája*. (ford. MOLNÁR István), Mérleg sorozat, Európa Könyvkiadó, Bp, 1984.

Vankó Annamária

Talán mégis megszerettethető?

A kémiai számítási feladatokról

Helyi tantervkészítés során, mintegy előzetes tájékozódásként, pedagógus pályára készülő főiskolai hallgatókat arra kértünk, írják le a kémiatanítással, illetve a kémia tantárggyal kapcsolatos pozitív élményeiket. A 23 fős csoportból 13-an nem tudtak ilyet megnevezni, azaz a kémia tanítása nem jelentett számukra élményt. Ugyanebben a csoportban az 5 fokozatú attitűdskálán a kémia átlageredménye 1,77 volt. Noha tisztában vagyunk vele, hogy az előbbi példa nem tekinthető tudományos vizsgálódásnak, a tapasztalatok mégis elgondolkodtatóak és egybeesnek más felmérések adataival. (1)

A tanulmányi versenyeken mutatott elismerésre méltó tanulói produktumokat némileg beárnyékolja az a tény, hogy kevés iskolában folyik tehetséggondozás *(2)*, illetve ezen versenyek élmezőnye gyakorlatilag csaknem ugyanazokból az iskolákból érkezik. *(3)* Nem lehet megfeledkezni arról sem, hogy a felsőoktatási intézmények felvételi vizsgakövetelményeinek bizonyos módosulásai – például az írásbelin elért pontszámok duplázása – új feladatokat támasztanak. Miközben az írásbeli dolgozatok erőteljesen befolyásolják a felvételi vizsga sikerességét, a felmérések és a felvételinél elért pontszámok tanúsága szerint a jelölteknek „legnehezebbek az esszékérdések és a számításos feladatok". *(4)*

A jelenlegi tantervek által preferált célok, korszerű és eredményt is hozó *(5)* szemlélet megtartása mellett fontos feladatként jelentkezik tárgyunk presztízsének visszaszerzése és növelése. Hangsúlyoznunk kell a tárgyban rejlő experimentális élmények pedagógiai szerepét és a mérések, valamint a mérési eredmények értékeléséből adódó problémamegoldó, kreativitást is igénylő gondolkodásmód fejlesztésének jelentőségét. *(6)*

Különösen fontos lehet ez a tehetséggondozás aspektusából. Másrészt nem lehet megfeledkezni arról sem, hogy az eredményes felvételi vizsga is ezt kívánja. Ez megfogalmazódik a NAT követelményeiben is: „Tudjon mérési feladatokat önállóan végezni". *(7)* A helyi kémiatantervek készítése során épp ezért újra kellett gondolni a tárgy tanításának stratégiáját, a „kinek, mit, milyen mélységben" kérdését, valamint a képességfejlesztésnek, eredményorientáltságnak megfelelő módszerek alkalmazását. A kerettantervek és óraszámok körüli vita, illetve a természettudományos tantárgyak NAT-beli

presztízsvesztése (lásd ‚Ember és természet' műveltségterület) a lehetőségeinkkel való eredményesebb gazdálkodásra késztet bennünket. Ez alapja lehet a minőségbiztosításnak is. Remélhetőleg túljutottunk a kémiai ismereteket igénylő pályák népszerűségének csökkenésén, illetve ha lassan is, de újak jelennek meg (például környezetvédő szak több felsőoktatási intézményben). Az EU-s csatlakozással ilyen képzettségű szakemberek sokaságára lesz szükségünk a mezőgazdaságon és az iparon kívül az önkormányzatokban is. Gazdaságunk fejlődésének egyik legfontosabb feltétele a természettudományosan is jól képzett, ezért könnyen mobilizálható munkaerő. (Az ország felemelkedését nem szolgálná, ha vonzerőnk az olcsó munkaerő maradna!) S talán még arra is futja erőnkből, hogy magunknak és a világnak *Oláh György*höz vagy az Amerikai Vegyésztársaság elnökének választott *Pavláth E. Attilá*hoz hasonló tehetségeket neveljünk. Őt idézve a kémia pótolhatatlanságáról: „Most a biológiának jobb a PR-ja, ennek ellenére minden az anyagról szól". *(8)*

A feladatmegoldási készség kialakítása feltételezi bizonyos pedagógiai, metodológiai alapelvek figyelembevételét. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban utalni kívánunk néhányra:

– A problémamegoldó gondolkodás a fogalmak precíz ismeretét feltételezi, épp ezért az elméleti ismeretek tanítása során külön is hangsúlyt kell helyeznünk ezekre.

– A számítási feladat szorosan kapcsolódjék logikailag és időben is az új ismerethez.

– Fokozatosan nehezedő és egyre összetettebb feladatokat oldjunk meg. Először tanári segítséggel, majd a tanulói önállóságra hagyatkozva. A gyorsabban haladókra legalább akkora figyelmet fordítsunk, mint a lemaradókra!

– Nem feledkezhetünk meg a feladatok kiválasztásával elérhető motivációról sem. Életközeliek legyenek – bár ilyeneket többnyire a szaktanárnak kell összeállítania –, érzékeljék a tanulók a kérdés és a megoldás gyakorlati hasznosságát, fontosságát. (Például növényvédőszerek használata, környezetszennyezési problémák, háztartásban használatos vegyianyagok és műveletek stb.)

– A tanulókísérletek (még a legegyszerűbbek is) hozzásegítenek ahhoz, hogy az adott feladat szövegének elolvasásakor a tanulói képzelet eredményeként megjelenjen a valós szituáció.

– A feladatban szereplő adatok kémiai jelrendszerre való átírása, a kémiai egyenletek biztos ismerete segíti a problémamegértést, így megoldását is.

– Ha a szaktanár több megoldási módot is bemutat, lehetővé teszi, hogy a tanulók a hozzájuk közelebb álló gondolatmenetet, logikát alkalmazzák. Kívánatos a különböző megoldások közös és eltérő vonásainak elemzése, a legegyszerűbb megoldás kiemelése.

– Szoktassuk rá a tanulókat, hogy törekedjenek mólokban való számolásra, illetve a kért mértékegységeket alkalmazzák. Egyszerűbb adatokkal kisebb a számítási hibák eshetősége is.

– A különböző típusú feladatok megoldása során észlelt jellegzetes hibalehetőségekre, illetve azok kiküszöbölésére már a bemutatáskor figyelmeztessük tanulóinkat.

– A megoldási folyamatok lehetőség szerint vizuálisan is rögzülhessenek.

A számítási feladatok megfelelő begyakorlására a tanórán viszonylag kevés idő áll rendelkezésünkre, ezért építenünk kell az önálló, egyéni munkára is. Mivel ma már sokféle feladatgyűjtemény hozzáférhető, e területen is szükség van a tanári orientáló segítségre. Erre a célra a szükséges elméleti ismereteket, mintafeladatokat, megoldásokat tartalmazó gyűjtemények a legmegfelelőbbek. (Például *Máté Jánosné – Z. Orbán Erzsébet – Szereday Éva*: ‚Kémiai feladatok és programok'; *Máthé Árpád – Pálfalvi Aladárné – Perczel Sándor*: ‚Így készüljünk a felvételi vizsgára'; *Maleczkiné Szeness Márta*: ‚Szervetlen kémiai feladatok és megoldások'; *Villányi Attila*: ‚Ötösöm lesz kémiából'). Megfelelő számú feladat megoldása után rendszerezzük egy-egy feladattípus

kérdésfelvetéseit.

Az alábbi példánk az oldatok témakörét mutatja be ily módon.

– Oldatkészítés – adott töménységű és mennyiségű oldat készítéséhez szükséges oldott anyag vagy oldószer kiszámítása.

– Oldatok higítása: oldószer növelésével vagy lehűtéssel oldott anyag kiválása. (Kristályvíztartalmú só kiválása önálló és gyakori problémakörként jelentkezik.)

– Oldatok töményítései: oldott anyag növelésével (nehezebb, ha az oldott anyag az oldatban képződik. Például H_2SO_4 oldat töményítése SO_3 bevezetésével), illetve H_2O elpárologtatásával.

– Sók oldékonysága, az oldhatóság különböző mérőszámai (oldathoz vagy oldószerhez viszonyítva).

– Azonos minőségű, különböző koncentrációjú oldatok keverése.

– Oldatok közötti kémiai reakciók.

A következőkben a számítási feladatok témakörében a kémiai egyensúllyal kapcsolatos feladatok megoldási módozatait mutatjuk be. Ezek kiemelését indokolja a tény, hogy a kémiai reakciók nagy része egyensúlyra vezet; továbbá a kémiai egyensúly (dinamikus egyensúly) kialakulását, illetve megváltozását befolyásoló hatások komplexek, környezeti kémiai szempontból is különösen figyelemre méltók.

Írásbeli érettségi-felvételi feladat

1981. 4. feladat

Megegyező mólmennyiségű ecetsavat és etil-alkoholt reagáltatunk egymással, miközben egy egyensúlyi állapot áll be.

Az egyensúlyi állandó értéke K=4. Számítással határozza meg, hogy a kiindulási anyagok hány százaléka alakult át!

Megoldás:

$CH_3COOH + C_2H_5OH = C_2H_5OCOCH_3 + H_2O$

mólszámok:					
kezdeti:	1	:	1		
átalakul:	x		x		
marad :	1-x		1-x		
keletkezik :				x	+ x
egyensúlyi összes :	1-x		1-x	x	x

$$K = \frac{x^2}{(1-x)(1-x)}$$

$$4 = \frac{x^2}{(1-x)(1-x)}$$

$x = 0{,}667 \rightarrow 66{,}7\%$ alakul át

1988-as 5. feladat

Ha a 3:1 térfogatarányú hidrogén-nitrogén gázelegyet megfelelő körülmények között katalizátoron vezetjük át, az elegyben kémiai változás következik be. A keletkezett gázelegyben 14 térfogatszázalék ammóniagáz lesz. Számítsa ki, hogy a) hány g/dm³ a kiindulási gázelegy sűrűsége 25°C-on és 0,1 MPa nyomáson és azt, hogy b) hány százaléka alakult át a hidrogéngáznak, c) mekkora lesz a keletkező gázelegy sűrűsége 25°C hőmérsékleten és 0,1 MPa nyomáson"!

Ar(N)=14 Ar(H)=1,0 Vm=24,5 dm³/mol

Megoldás: $3H_2 + N_2 = 2NH_3$

mólszámok:			
kiindulási:	3	:	1
átalakul:	3x		x
marad:	3-3x		1-x
keletkezik:			2x
összes:	3-3x + 1-x + 2x		

$$\frac{2x}{(3-3x)+(1-x)+2x} \quad 0{,}14$$

$x = 0{,}25$ b) 24,56 % alakul át

összes mólszám: 0,5 NH_3; 2,25 H_2; 0,75 N_2 = 3,5
összes tömeg: 8,5g + 4,5g + 21g = 34g
moláris tömeg: 9,71 g
c) sürüsége: 0,396 g/dm³

a) $\frac{3.2g + 28g}{4mol}$ $\frac{8{,}5g}{24{,}5dm^3}$ $0{,}347\,g/dm^3$

Irinyi János középiskolai kémiaverseny feladatai

‚Kémiai példatár II.' Összeállította: *Maleczkiné Szenes Márta* (46. old. 12-es feladat)

Két anyag a következő reakcióegyenlet alapján reagál egymással: $2A + B = A_2B$

Bizonyos külső feltételek mellett megmérve az egyensúlyi rendszerben a három anyag koncentrációját:

$[A] = 0,5$ mol/dm^3; $[B] = 0,2$ mol/dm^3; $[A_2B] = 1,5$ mol/dm^3.

A kiindulási anyagok közül az A vagy a B anyag alakult-e át nagyobb százalékban A_2B anyaggá?

Megoldás:

	$2A + B = A_2B$		
mólszámok:			
összes:	0,5	0,2	1,5
keletkezett:			1,5
átalakult:	3	1,5	
kiindulási:	3,5	1,7	

átalakulás %-a: $\frac{3}{3,5}$ 0,857 $\frac{1,5}{1,7}$ 0,88 tehát a B

Kémiai példatár I.

(18. old. 110. feladat)

Hányszorosára nő a molekulák száma 80%-os bomlás esetén a következő folyamatokban?

a) $2HI = H_2 + I_2$

b) $2NH_2 = N_2 + 3H_2$

c) $C_6H_6 = 3C_2H_2$

Megoldás:

mólok száma:	a)	b)	c)
kiindulási:	1	1	1
átalakul:	0,8	0,8	0,8
marad:	0,2	0,2	0,2
keletkezik:	0,4+0,4	0,4+1,2	2,4
összes :	1	1,8	2,6
A molekulák száma:	nem vált.	1,8x nő	2,6x nő

Kémiai példatár I.

(43. old. 56. feladat)

A kén-trioxid hevítésre kén-dioxid és oxigén keletkezése közben disszociál. Írja fel az egyensúlyi reakciót, és számítsa ki a disszociációfokot, ha az egyensúlyi gázelegy SO_3-tartalma 50 térfogatszázalék Mi ilyenkor a gázelegy összetétele, s hányszorosára nőtt az összes mólszám a disszociáció során?

Megoldás:

	$2SO_3 = 2SO_2 + O_2$		
	50tf%	50tf%	
mólszámok:			1
összes:	0,5	+ 0,33 +	0,166
keletkezik:		0,33	0,166
átalakul:	0,33		
kiindulási:	0,83		

disszociációfok: $\frac{0,33}{0,83}$ 0,4 → 40% disszociál

mólszámnövekedés : 0,83 → 1 1,20 szoros

Kémiai példatár II.

(56. old. 34. feladat)

Az 1,7 millimól/dm^3 koncentrációjú o-bróm-benzoesav-oldat PH-ja 3,0. Ugyanilyen töménységű m-brómbenzoesav-oldatban 26 százalék a disszociáció. Mi az első oldatban a disszociációfok, s mi a második PH-ja? Melyik erősebb sav? Mi a disszociációállandók értéke?

Megoldás:

$C_6H_4BrCOOH$	$+ H_2O =$	$C_6H_4BrCOO^-$	$+H_3O^+$
1 mol	1 mol	1 mol	1 mol
1. oldat		2. oldat	
o-brómbenzoesav		m-brómbenzoesav	

kiindulási koncentráció:	$c=1,7 \cdot 10^{-3}$ mol/dm^3	$c=1,7 \cdot 10^{-3}$ mol/dm^3
disszociáció:	?	= 0,26
átalakul: (bomlik)	?	$0,26 \cdot 1,7 \cdot 10^{-3}$ mol/dm^3
keletkezik:	10^{-3} mol/dm^3	$4,42 \cdot 10^{-4}$ mol/dm3
pH:	3	3,35 -lg $[H_3O^+]$

disszocióció fok: $\frac{10^{-3} \text{ mol/dm}^3}{1,7 \cdot 10^{-3} \text{ mol/dm}^3} = 0,5882$ (α_1)

$K = \frac{c \cdot \alpha^2}{1-\alpha}$ vagy $K = \frac{[C_6H_4BrCOO^-]\,[H_3O^+]}{[C_6H_4BrCOOH]}$

$K_1 = 1,42 \cdot 10^{-3}$ mol/dm^3 $K_2 = 1,52 \cdot 10^{-4}$ mol/dm^3

Tehát az o-brómbenzoesav az erősebb

Középiskolai Kémia Lapok

(1986/3. sz. c. 18., 126. old.)

Ha a CO és H_2O 1:1 mólarányú elegyét 300C°-ra hevítjük, akkor az egyensúlyi gázelegy 43,1 százalék (n) hidrogént tartalmaz.

a) Mi a $CO + H_2O = CO_2 + H_2$ reakció egyensúlyi állandója 300C° -on?

b) Hány százalékos az átalakulás?

c) Hány mol CO kell 1 mól vízhez, hogy egyensúlyban a víz 99 százalékra redukálódjon? Ez esetben hány térfogatszázalék hidrogén van az egyensúlyi gázelegyben?

1. Megoldás:

	$CO + H_2O = CO_2 + H_2$			
kezdeti mólarány:	1 : 1			
keletkezik:			0,431	
összes:	0,069	0,069	0,431	0,431
átalakul:	0,431	0.431		
kiindulási:	0,500			

a) $K = \frac{(0.431)^2}{(0,069)^2} = 39,00$

b) átalakulás: $\frac{0,431}{0,5} \times 100\ \% = 86,2\%$

c) kiindulási:	x	1		
átalakul :	0,99	0,99		
marad:	x - 0,99	0,01		
keletkezik:			0,99	0,99

$K = \frac{0,99^2}{0,01 \cdot (x - 0,99)}$ $\quad x = 3,5$ mol

hidrogéntartalom: $0,99/4,5 \cdot 100\ \% = 22\ \%$

2. megoldás (A Középiskolai Kémiai Lapokból véve):

a) Ha 43,1% a hidrogéntartalom, akkor $H_2 = CO_2 =$ 0,431 n mol/dm^3, tehát a
$CO = H_2O = (1 - 2 \cdot 0,431)\ n / 2 = 0,069n$ mol/dm^3

$K = \frac{[CO_2] \cdot [H_2]}{[CO] \cdot [H_2O]} = \frac{(0,431)^2}{(0.069)^2} = 39,0$

b) Az egyenletből leolvasható, hogy átalakult 0,431n CO (ill. H_2O), maradt 0,069 n, tehát volt 0,500 n
A százalékos átalakulás: $(0,431/0,5) \cdot 100 = 86,2\%$

c) Az adott feltételek alapján 1mól vízből és x mól CO-ból kiindulva az egyensúlyi koncentrációk:
$H_2O = n\ (1 - 0,99\ ) = 0,01$ n mol /dm^3, $CO = n\ (x - 0,99)$ mol/dm^3, $CO_2 = H_2 = 0,99$ n mol/dm^3

Tehát $K = \frac{(0,99\ n)^2}{0,01 \cdot (x - 0,99)n^2} = \frac{0,99^2}{0.01 \cdot (x\text{-}099)} = 39$

amiből x = 3,5 mól CO kell egy mól vízhez.
Az egyensúlyi gázelegy hidrogéntartalma pedig:
x = 0,99/4,5 = 0,22 vagyis 22% (n) hidrogén

A Középiskolai Kémiai Lapok által közölt adatok szerint 32 hibátlan megoldás mellett 8 hiányos és 15 elvi hibás megoldás érkezett. Ezekben az egyensúlyi – és kezdeti – koncentráció fogalmak tisztázatlanok.

Úgy véljük, hogy módszerünk alapján kisebb hibaszázalékkal tudnak a tanulók ilyen feladatokat megoldani.

Ha tanítványaink sikerélményhez is jutnak, s a jól végzett munka örömét is megismerik, fenti céljaink eléréséhez is közelebb juthatunk. Felidézve *Galilei* szavait: „Az embert nem lehet valamire megtanítani, csak hozzá lehet segíteni ahhoz, hogy a tudást maga szerezze meg."

Irodalom

(1) PETERKA Gabriella – BENTZIK Ferenc: *A kémia helyzete egy felmérés tükrében*. A kémia tanítása 1986/2. sz. 45–51. old.

(2) BÁTHORY Z. – PFEIFFER Á. – Z. ORBÁN Erzsébet: *Magyar kémiaolimpikonok tehetségvizsgálata.* A kémia tanítása 1988/1. sz. 1–10. old.

(3) Az OKTV kémia versenyén az utóbbi évben részt vett tanulók megyei, illetve iskolai összesítése. A kémia tanítása 1985/2. sz. 53–60. old.

(4) MÉSZÁROS Mihályné: *A kémia szakos hallgatók felvételi vizsgáinak tapasztalatai a B. Gy. Tanárképző Főiskolán.* A kémia tanítása 1988/1. sz. 24–28. old.

(5) VÁRI P. – KECSKÉS Andrásné – Z. ORBÁN Erzsébet: *Tanulóink természettudományi tudásának vizsgálata, különös tekintettel a kémiára.* A kémia tanítása 1988/4. sz.

(6) NAGY József: *A rendszerezési képességek kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1987.

(7) NAT Természetismeret: 44. old.

(8) Népszabadság, 2000. január 15. 26 old.

(9) BALOGH Lászlóné I. B. – O. K.: *A nemzetközi érettségi természettudományos programjai.* Iskolakultúra II. évf./5. sz. 10–13. old.

Horváthné Papp Ibolya

Intermedia NEAR Computer

Ahogy az élet szinte minden területén, úgy az elmúlt évek során a kortárs művészetben is rohamosan terjedt el a digitális technológia, nem meglepő tehát, hogy a budapesti Intermédia Tanszék hallgatóinak munkái között is egyre több a számítógéppel készített mű. Mind a diplomakiállítások, mind a félévi/évvégi bemutatók alkalmával gyakran találkozhat az érdeklődő interaktív installációkkal – bár esetleg csupán tervek, vázlatok formájában –, többé-kevésbé összetett hypermédia-rendszerek hálózati megvalósításaival, weboldalakkal, illetve digitális úton készített vagy manipulált videófilmekkel, fotográfiákkal.

Az elmúlt kilenc év során a technikai fejlődéssel, illetve a hallgatói igényekkel összhangban folyamatosan bővült az Intermédia Tanszéken folyó számítógépes oktatás, s pályázati forrásokból fokozatosan a computerstúdiót is sikerült olyan színvonalra fejlesztenünk, mely megfelelő technikai hátteret biztosít a műhelymunkához. Bár a rugalmas oktatási szerkezet és az infrastruktúra megfelelő színvonalon tartása nyilván komoly szerepet játszik a hallgatók számítógépes munkáinak örvendetes szaporodásában, végigtekintve az elkészült művek sorozatán nyilvánvaló, hogy – legalábbis a kezdeti időszakban – azok létrejötte gyakran éppen az eszközök hiányát pótló lelkesedésnek köszönhető.

A tanszék, majd a szak megalapításakor meglehetősen mostoha technikai körülmények között kezdődött meg a számítógépes műhelymunka, s állandó kurzusaink csupán a számítógéphasználat általános és alapvető ismereteire koncentráltak. E hőskornak is tekinthető időszak eredményei leginkább az aktualitásokra ad hoc módon reagáló, hirtelenjében szervezett workshopok keretei között megvalósult hallgatói műveken követhetők nyomon. Az alkalomszülte aktivitásra talán a legjobb példa a *Tölgyesi János*sal közösen a linzi Ars Electronica Fesztivál felhívására 1993–94-ben szervezett első internetes kurzus volt, melynek keretében néhány héttel a világ első World Wide Web böngészőjének megjelenése után elkészültek tanszékünk első, hallgatókkal közösen készített weboldalai. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen programot a kötelező és rendszeres oktatási programba lehetetlen volt beépíteni, hiszen a World Wide Web médiuma még csupán papíron létezett a tanév kezdetekor, így csupán a hallgatók érdeklődésére számítva indíthattunk el egy fakultatív programot, mely egy mára általánossá és magától értetődővé vált új médium használatát annak megszületésének pillanatában tette elérhetővé a résztvevők számára. A program intenzitását s eredményességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy önálló hallgatói művek mellett a tanszék első hivatalos Web-oldalai is ekkor készültek el. *(1)*

Az alkalomszerűen szervezett workshopok természete – annak minden előnyével és hátrányával – egészen 1998-ig jellemezte a tanszéken folyó számítógépes munkát. Az aktualitásokra „valós időben” reagáló programokra épülő és a rendszeres kurzusokon csupán általános ismereteket tárgyaló oktatási rendszer eredményeképpen a hallgatók mindig a legfrissebb aktualitásokkal találkoztak, s nem mindig szisztematikus, de mindig naprakész ismereteket sajátíthattak el, ennek köszönhetően olyan műveket hoztak létre, melyek technikai értelemben is újdonságnak számítottak. E kissé kaotikus, de mindenképpen termékeny légkört nem csupán a tanszék szegényes technikai felszereltsége

s a hőskorra jellemző – a hallgatók és az oktatók részéről is megnyilvánuló – lelkesedés tartotta fenn, hanem a számítástechnika, a multimédiás, hálózati alkalmazások kialakulatlansága is: a protokollok, hardver- és szoftverkörnyezet állandóan fluktuáló világában a technológia nyújtotta új lehetőségekkel való lépéstartás egyetlen módszere az események naprakész követése és a rugalmasság volt. A kilencvenes évek végére azonban mind a hálózat, mind a multimédia frontjain kialakultak azok az erővonalak, melyek mentén előreláthatók a technikai fejlődés irányai. Ennek megfelelően az 1998–99-es tanévtől kezdve új rendszert vezettünk be a számítógépoktatásban, mely egy nyolc szemeszterre vetített részletes tanterven keresztül – természetesen a szemeszterenként részlegesen változó moduláris kurzusrendszerrel továbbra is fenntartva az e területen nélkülözhetetlen rugalmasságot – voltaképpen az Intermédia Tanszéken folyó számítógépoktatás hőskorának végét jelenti. Feltételezem tehát, hogy tanszékünk soronkövetkező katalógusában a számítógépes művek áttekintésének már a kurzusoknak megfelelő tematikus csoportosításban lesz értelme, így talán ez az utolsó alkalom, amikor mindenféle koncepciótól mentesen egyszerűen az időrendet követve érdemes az elmúlt kilenc év hallgatói munkáit áttekinteni.

A World Wide Web technológiája olyannyira ismeretlen volt ezidőtájt, hogy a kurzus vezetőinek is újdonságot jelentett: az a sajátos helyzet állt elő, hogy a workshop alkalmával az oktatók a hallgatókat csupán percekkel megelőzve sajátították el az új nyelv elemeit, s a tanultakat szinte „valós időben" adták át a hallgatók számára. Természetesen a tanulás sem volt egyszerű feladat, hiszen meglehetősen kezdetleges dokumentáció állt csupán rendelkezésre, ami nem is csoda, tekintve, hogy bár a World Wide Web protokollját már 1992-ben bejelentette a CERN, az első böngészőprogram (a MOSAIC), mely az internet új multimédiás protokolljaként, a HyperText Markup Language nyelvén írott dokumentumokat értelmezni és megjeleníteni volt képes, csupán 1993-ban – hetekkel a kurzust megelőzően – jelent meg.

Az alábbiakban tehát arra teszek kísérletet, hogy néhány jellemzőbb művet egyszerű leíráson keresztül mutassak be, a befogadáshoz nélkülözhetetlen „történeti kontextust" csupán a többéves munkák esetében vázolva. Annak ellenére, hogy sok olyan mű készült az elmúlt években tanszékünkön, melyek bár hordozójukat tekintve nyomatok vagy videószalagok formájában kerültek nyilvánosságra, mégis a digitális technológia alkalmazásán alapulnak, az alábbiakban csupán a „tisztán számítógépes" művekből válogattam, azaz gyakorlatilag az interaktív installációk, illetve a weboldalak közül igyekszem néhány jellemző példát bemutatni.

Ahogy a bevezetőben már említettem, az első, tanszékünkön készült weboldalak az 1993–94-ben az ELTE Pszichológia Tanszék hallgatóinak részvételével, Tölgyesi Jánossal közösen szervezett workshop eredményei voltak. A program apropója a linzi Ars Electronica Fesztivál által meghirdetett „Prix Ars Electronica Online" felhívás volt, mely az internetes művek kategóriájában egy évvel később meghirdetett nemes versengés előzményeként az internetes alkotók számára az 1994-es fesztivál programjában való „minden szempontból díjmentes" – azaz ingyenes és versenyen kívüli – megjelenést ajánlott fel. A World Wide Web technológiája olyannyira ismeretlen volt

ezidőtájt, hogy a kurzus vezetőinek is újdonságot jelentett: az a sajátos helyzet állt elő, hogy a workshop alkalmával az oktatók a hallgatókat csupán percekkel megelőzve sajátították el az új nyelv elemeit, s a tanultakat szinte „valós időben" adták át a hallgatók számára. Természetesen a tanulás sem volt egyszerű feladat, hiszen meglehetősen kezdetleges dokumentáció állt csupán rendelkezésre, ami nem is csoda, tekintve, hogy bár a World Wide Web protokollját már 1992-ben bejelentette a CERN, az első böngészőprogram (a MOSAIC), mely az internet új multimédiás protokolljaként a HyperText Markup Language nyelvén írott dokumentumokat értelmezni és megjeleníteni volt képes, csupán 1993-ban – hetekkel a kurzust megelőzően – jelent meg.

Felismerve az új, még ismeretlen médiumban rejlő lehetőségeket, az Intermédia Tanszék és az ELTE Pszichológia Tanszék néhány hallgatója megalakították a „Nootropic Web-Group"-ot és elkészítették annak honlapját. *(2)* Az Intermédia-szakos hallgatók – elsősorban *A. Ádám József, Kiss Éva Emese, Seres Szilvia és Tálosi Gábor* – olyan webstruktúrát hoztak létre, mely a hypermédia szellemes kritikájaként is felfogható: mindannyian készítettek egy-egy, a saját munkáik bemutatásán alapuló logikus lineáris weboldal-szekvenciát, melyet aztán olyan keresztreferenciákkal láttak el, amelyek segítségével a munkákat nem ismerő látogatót egymás oldalaira vezették. Az egyes weboldal-szekvenciák hasonló vizuális megjelenése miatt a gyanútlan látogató az egyik szerző munkáját nézegetve egy másik mű bemutatásába csöppenve nem vette észre a művek különállóságát, ideális esetben az útvesztőben keringve a három alkotó munkáját egyetlen egésznek tekintette. Az átlátható koncepciókon alapuló különálló művek összekeveredésével egy bonyolult, érthetetlen és zűrzavaros konglomerátum jelent meg a néző számára, amely a „minden mindennel összefügg" okoskodáson alapuló multimédia-giccset keverte ki az egyébként tiszta forrásokból származó komponensek összemosásával.

A következő web-megjelenést a rotterdami Attila Alapítvány kezdeményezésére szerveztük 1994 őszén. A megkeresés arról szólt, hogy bécsi és rotterdami építészhallgatókkal közösen egy virtuális workshopot szervezzünk, mely az internetet használja kapcsolattartó és a közös munkára alkalmat adó térként. A *Lénárd Ilona, Kaas Oosterhuis* és *Tóth Károly* által szervezett projektben elsősorban A. Ádám József, *Kapitány András,* Kiss Éva Emese, Seres Szilvia és Tálosi Gábor vettek részt, s a két-, illetve háromdimenziós tervezéssel-animációval foglalkozó munkáikat cserélték ki a bécsi/rotterdami hallgatókkal, akik a modelleket módosítva publikálták (küldték vissza). Az átalakított file-ok további módosításán és oda-vissza küldözgetésén keresztül alkalom nyílt egyfajta közös munkavégzésre. Az előző évek animáció-kurzusainak köszönhetően komoly technikai virtuozitással voltak képesek hallgatóink a képek, illetve modellek csaknem valósidejű manipulációjára. Az elkészült művek zöme azonban örökre elveszett a közös munka teréül szolgáló virtuális térben: mivel a rotterdami szerver – mely az elkészült képek, modellek cseréjét szolgálta – már nem érhető el a hálózaton, csupán a budapesti szerveren elhelyezett dokumentáció lelhető fel a program eredményeiből, melyen az Intermédia-szakos hallgatók néhány „csereanyaga" tekinthető meg. *(3)*

Már 1995-ben elkezdődött a Soros Alapítvány Kortárs Művészeti Központjának szervezésében Kelet-Közép-Európa első igazán nagyszabású médiaművészeti-történeti kiállításának, a ‚Pillangó Hatás' című bemutatónak a szervezése, melynek egyik kurátora *Peternák Miklós* volt. A Műcsarnokban megrendezett és jelentős médiatörténeti vonatkozású anyagot is felvonultató rendezvénysorozat előkészítésébe igyekeztük a tanszék hallgatóit minél aktívabban bevonni. Rendszeres programjaink, kurzusaink jó részét a kiállítás és kísérőrendezvényeinek tematikájával összhangban hirdettük meg, s a gyakorlati műhelymunkát is igyekeztük ezzel szinkronba hozni. Az 1996 januárjában megnyílt

kiállítás történeti anyagában így több olyan médiatörténeti tényeket feldolgozó, szemléltető anyag is bemutatásra kerülhetett, melyeket hallgatóink készítettek. A rekonstrukciók közül kiemelkedő a Tálosi Gábor által készített Bem-Petőfi körkép digitális háromdimenziós modellje, míg a történeti anyagot szellemesen egészítette ki a Seres Szilvia által készített médiaviccgyűjtemény, mely a technikai újításoknak a karikatúrákban, viccekben megjelenő értelmezésén keresztül egy sajátos alternatív médiatörténetet vázolt fel, az újdonságok fogadtatásának és mindennapos eszközökké válásának folyamatát mutatva be.

Egyetlen hónappal a ‚Pillangó Hatás' kiállítás megnyitója után rendezte meg elsőízben az ADAM Stúdió ‚Internet.galaxis' című rendezvényét, melynek keretében felkérték tanszékünk hallgatóit, hogy a rendezvény művészeti bemutatójára internetes műveket alkossanak. *(4)* A szervezők arra is lehetőséget adtak, hogy tanszékünk művész hallgatói műegyetemista hallgatókkal közösen dolgozhassanak. Ennek köszönhetően olyan alsóbbéves hallgatók kapcsolódhattak be a munkába, akik annakelőtte legalábbis a gyakorlat szintjén még nem találkoztak a Web médiumával. Az elkészült munkákra ismét jellemző volt a digitális médiumok, a hypertext rendszerével kapcsolatos primér tapasztalatok alapján megfogalmazott kritikus hozzáállás. *Németh Hajnal* ‚Tízparancsolat' címen a parancsolatok szövegének egyesekből és nullákból álló digitális (bináris) kódját publikálta az általa készített oldalon *(5)*, míg *Erdei Gábor* egyetlen nagyméretű fehér képfelület egyes pontjait érzékenyítve egy „web-csapdát" készített *(6)*: a gyanútlan (feltehetőleg átviteli hibára gyanakvó) látogató egy üres képfelületet keretező kék vonalból értesült arról, hogy a felület hypertext-referenciákat tartalmaz. A felületet letapogatva felfedezhette az egyes linkek helyét, ezekre kattintva azonban néhány másodpercre felvillant előtte egy szöveg részlete, majd újra visszatért a fehér üresség, egyre mélyebbre rántva a nézőt a webcsapdába. A játékot megelégelő látogató a böngésző „BACK" gombjára kattintva csupán az előző nagy fehérséghez juthatott vissza, ahonnan a következő kattintás ismét az örvény mélyebb régióiba ragadta. Megjegyzendő, hogy az Ars Electronica Fesztivál „net" kategóriájának fődíját néhány hónappal később éppen egy webcsapdával elnyerő – s azóta hírnévre szert tett – etoy csapat ugyanezt a módszert alkalmazta a mit sem sejtő szörfölők rabul ejtésére.

A néző inspiratív tanácstalanságát pedig gonosz virtuozitással használja ki az alkotó: az első ránézésre jelentőségteljes érthetetlenségbe burkolódzó információtöredékeket végiglapozgatva lassan válik nyilvánvalóvá, hogy felesleges itt rejtett üzenetre, konzekvenciára vadászni. Az ötlet- és információmorzsákat tartalmazó weboldal leginkább egy vázlatfüzethez hasonlít, mely a szellemes keresztreferenciákon keresztül „csupán" egy címzetlen borítékba zárt gondolkodásmódot, világszemléletet közvetít.

Az 1997-es második ‚Internet.galaxis' alkalmával hallgatóinknak már nem csupán Web-művek létrehozására, hanem installációk kiállítására is lehetőségük nyílt a Szépművészeti Múzeumban megrendezett bemutatón. *Kirkovits Andrea* ‚Tanuljon meg olvasni/Tanuljon meg írni/Tanuljon meg beszélni' című munkája talán az első olyan, hallgató által készített interaktív installáció volt, mely a tervtől eljutott a megvalósulásig. A kiállítóteremben elhelyezett érintésérzékeny tábla (tablet), mikrofon és számítógépmonitorok a számítógéppel való kommunikáció gyakorlatát igyekeztek megtanítani a látogatónak: a

„Tanuljon meg olvasni/írni” szekcióban a képernyőn az általános iskolai betűrajzkönyvnek megfelelő kézírással leírt szavakat kellett a látogatónak lemásolnia, míg a „tanuljon meg beszélni” esetében a monitoron megjelenő szöveget kellett felolvasni. A számítógépoktató azonban mindig talált valami kivetnivalót a néző próbálkozásaiban, melyek értelemszerűen sohasem reprodukálták pontosan az ismételnivalót, így a végtelenségig gyakoroltatta vele a tökéletes írást/beszédet megcélzó nyilvánvalóan képtelen kísérleteket. A digitális tanítónéni természetesen hamisítvány volt: bármit írt/válaszolt a néző, a számítógép azt válaszolta, hogy nem megfelelő a válasz, próbálkozzon a nebuló még egyszer.

Az 1998-as ‚Internet.galaxis’ idején hallgatóink már kötelező jelleggel tanultak alapvető ismereteket a weboldalak készítésével kapcsolatban. Ennek köszönhetően szinte mindegyikük elkészítette saját, legalább személyes adatait, de gyakran ötleteit, megvalósításra váró terveit is tartalmazó weboldalát. Az ezidőtájt szervezett megjelenések alkalmával ennek köszönhetően gyakori jelenség volt a személyes oldalak némi átalakítás után „műszerűvé” tett szerepeltetése. Ebből a szempontból is egyedülálló *Reischl Szilvia* megoldása, mely az unalmas szisztematikus önbemutatkozás helyett egy sokszorosan lepecsételt és néhány helyen filc-jelölővel érzékenyített, címzés és feladó nélküli fehér borítékot használ interfésznek a személyes szempontok szerint csoportosított információk közzétételéhez. *(7)* A „személyes szempontok szerint csoportosított információk” hivatalnok-ízű kényszeredett megfogalmazása nyilván annak a tanácstalanságnak a szülötte, amely ezeket a weboldalakat szemlélve mindenkit eltölt: érthetetlen, hogy mivel, miért és milyen sorrendben találkozik itt az ember: utcán talált igazolványképeket, graffitikről készült fényképeket és sok összefüggéstelen szövegtöredéket tartalmaznak az oldalak. A néző inspiratív tanácstalanságát pedig gonosz virtuozitással használja ki az alkotó: az első ránézésre jelentőségteljes érthetetlenségbe burkolódzó információtöredékeket végiglapozgatva lassan válik nyilvánvalóvá, hogy felesleges itt rejtett üzenetre, konzekvenciára vadászni. Az ötlet- és információmorzsákat tartalmazó weboldal leginkább egy vázlatfüzethez hasonlít, mely a szellemes keresztreferenciákon keresztül „csupán” egy címzetlen borítékba zárt gondolkodásmódot, világszemléletet közvetít.

Tálosi Gábor több videófilmjében foglalkozott az információ hitelességének kérdésével, illetve a hihetőség attribútumaival. A web médiumában olyan területre lelt, ahol az információ verifikálhatóságának kérdése élesen felmerül, így több hálózati művet alkotott, melyek álinformációk hitelesnek tűnő formában való közlését célozták meg. Az 1997-es ‚Internet.galaxis’-ra készített munkája egy olyan – grafikus megjelenésében a pénzkiadó automaták monitorképét idéző – weboldal volt, mely egy rejtélyes anyagi haszonnal kecsegtető szolgáltatás használatba vételéhez sok, egyre kellemetlenebbé váló kérdést tett fel a látogatónak. *(8)* Az első, névre, e-mail címre vonatkozó kérdések még magától értetődőek voltak, amikor azonban a program a felhasználó nyugdíjas hozzátartozóinak számáról érdeklődött, a tapasztaltabb szörfölők már gyanakodni kezdtek. Egy ponton azonban a „szolgáltató” nem kérdezett többet, csupán néhány „OK” gombbal ellátott ablakon keresztül tájékoztatta az ügyfelet arról, hogy a kívánt szolgáltatást megrendelte, s bankszámlájáról a cég már le is emelte az ennek fedezetéül szolgáló összeget. A weboldalnak mai szemmel mosolyogtató a vizuális megjelenése – s bizonyos mai böngészőkkel már nem is működik –, de 1997-ben, amikor az elektronikus kereskedelem volt a hálózat távoli jövőjének nagy ígérete, hihetőnek tűnhetett.

Az 1998-as ‚Internet.galaxis’ idejére már minden felsőbbéves hallgató rutinszerű ismeretekkel rendelkezett a weboldalkészítést illetően, így a bemutatott művek zöme már nem kifejezetten a rendezvény alkalmából készült el. A kötelező műhelymunka – s hangsú-lyozottan *Légrády Miklós*

vendégprofesszor kurzusa – keretében elkészült munkák ennek megfelelően jóval kevésbé voltak egységesek mind megjelenésüket, mind tematikájukat tekintve. A válogatásban megtalálható volt a *Lendvai Ádám* által készített politikus-összerakójátéktól *(9)* (felszabdalt protokollfényképekből a látogató összeállíthatja a számára szimpatikus politikus arcát) *Nagy Róbert* a telefónia hazai kezdeteiről szóló technikatörténeti weboldalain *(10)* keresztül a Seres Szilvia által tervezett és a magyar konceptuális művészet történetét tárgyaló anyagig *(11)* sok játékos, minden tematikát nélkülöző oldal is. *Szabó Eszter Ágnes* ‚Look in the Mirror and Find the Way' című munkája *(12)* az egyszerű hypermédiánál jóval több lehetőséget biztosító JavaScript programozási nyelv használatán alapul, melynek segítségével a felhasználót gyakran megtréfáló interaktív animációk, egérmozgásra változó állóképek sorozatai lettek az oldalak építőkövei, kiprovokálva a néző interakcióját. Az oldalak legfőbb erénye azonban azok dinamikus, jól összefogott vizuális nyelvezete, mely mindvégig ébren tartja a látogató felfedezőkedvét.

Az 1998-as év fordulópontot jelentett a számítógépes műhelymunka szempontjá-ból, hiszen az új, négyről nyolc szemesz-terre bővített egységes képzési rend a be-mutatók függvényében alkalomszerűen el-készülő munkák helyett a műhelymunka folyamatosságára helyezte a hangsúlyt. Míg eddig az egyes bemutatók közeledte váltotta ki azt a hiperaktivitást, mely az ötletek megvalósulását eredményezte, az új rendszerben folyamatosan készültek el a hallgatói művek, formai és tartalmi szempontból is függetlenné válva az aktualitásoktól.

Az 1998-as év fordulópontot jelentett a számítógépes műhelymunka szempontjából, hiszen az új, négyről nyolc szemeszterre bővített egységes képzési rend a bemutatók függvényében alkalomszerűen elkészülő munkák helyett a műhelymunka folyamatosságára helyezte a hangsúlyt. Míg eddig az egyes bemutatók közeledte váltotta ki azt a hiperaktivitást, mely az ötletek megvalósulását eredményezte, az új rendszerben folyamatosan készültek el a hallgatói művek, formai és tartalmi szempontból is függetlenné válva az aktualitásoktól. Hasonlóan Szabó Eszter Ágnes munkájához – mely már egy kimunkált vizuális nyelvezetet használva az interaktivitásra, a befogadóval való kapcsolatteremtésre koncentrál – a folyamatos munkának köszönhető elmélyültség, átgondoltság és egyéni szemlélet a jellemző az ekkortájt készült művekre. Kirkovits Andrea oldalai *(13)* a JavaScript nyújtotta eszközöket felhasználva meglepően expreszszív módon nyúlnak igen személyes kérdésekhez. A fejét kapkodó látogató a párhuzamosan megjelenő információk dinamikus rengetegében nem kevés kézügyességgel képes csupán elcsípni a folyamatosan futó szövegben található érzékenyített pontokat, melyek általában finom humorral kiválasztott – és ismét „nehezen befolyásolható" – történéseket indítanak el az oldalon. Kirkovits ‚Milyennek akarsz látni engem' kezdőképét magától értetődőnek tűnik *Nyitrai Orsolya* munkájához *(14)* kötni, mely egy használtruhabazár keretei között az alkotót próbababává degradálja. Az oldal megunt ruházatok (az értelmezés talajára merészkedve: személyiségek) kicserélését, újrahasznosítását célozza, a néző számára azonban mégiscsak az a legfőbb szenzáció, hogy a ruhák válogatásakor az alkotó használható „megjelenítőeszközként": részletesen Nyitrai Orsolya fel/átöltöztetése során szemlélhetők meg a ruhadarabok. Az első látásra nyilvánvaló párhuzam Kirkovits és Nyitrai

hozzáállása közt csupán a nyers, mindenfajta mesterkéltséget, eleganciát elutasító – leginkább a vizuális megjelenítésben, a designban megnyilvánuló – hozzáállásuk tekintetében tartható. A személyiség, személyesség fókuszba állítása a web keretei között inkább annak a művészi érzékenységnek tudható be, amely képes érzékelni a hálózaton „egyszer és mindenkorra" közölt személyes információ hordozta kiszolgáltatottságot. A bármikor és bárki számára hozzáférhető, másolható és módosított formában újrafelhasználható személyes megnyilvánulások egyértelműen kiszolgáltatják a szerzőt: míg Kirkovits expresszív hozzáállása megfogalmazni, leleplezni igyekszik a veszélyeket, addig Nyitrai a passzív ellenállást választva demonstratíve kiszolgáltatja magát: hallgat, eltűri, hogy ugráltassák (szolgálatkészen átöltözik GIF-animációk formájában), és várja a reakciót, a felhasználó számára egy idő után kényelmetlenné váló csendben. *Szövényi Anikó* oldalai *(15)* példázzák leginkább a többéves folyamatos tevékenység eredményezte weboldalak magától értetődő összetettségét: ugyan megtalálhatók itt az eredeti elképzelést reprezentáló Dam nevű virtuális munkás történetét, mindennapjait, életformáját tárgyaló oldalak is, ám a szerző az évek során felmerült és megvalósult ötleteit befoglalva az eredeti rendszerbe olyan struktúrává alakította művét, amelyben nehéz nem eltévedni. Amennyiben a kezdőoldalon sikerül a megfelelő linket eltalálni (a másik egy „Close Window?" figyelmeztetés után közli a felhasználóval, hogy most már nyugodtan kikapcsolhatja a számítógépét), olyan, a szó szoros értelmében finoman és sok helyütt összetett módon érzékenyített felületekre téved a látogató, melyeket birtokba véve egyrészről nagyon rafi-náltan dinamikus elemeket „élesíthet", másrészről a dinamizmustól lehengerelt befogadó számára szellemes tréfákon alapuló pihenőket is tartalmaznak. Ha például a „Mouse Disorienting Field" – az egérkurzort megsokszorozó és önhatalmúlag mozgató – zavarbaejtően realisztikus, rövid úton időszakos látási zavarokat és fejfájást előidéző lapjáról sikerül a megfáradt látogatónak elszöknie, a pihentető nyugodt meditációra alkalma lehet az UNDO-nak, a dolgok visszacsinálhatóságának állított szentélyben.

Az elmúlt időszakban különös hangsúlyt igyekeztünk fektetni arra, hogy a tanszéki bemutatók és a diplomakiállítások alkalmával biztosítsuk technikaigényes installációk elkészítésének és bemutatásának a lehetőségét. Ennek köszönhetően olyan hallgatók, akik több hálózati művet készítettek tanulmányaik során, diplomamunkaként weboldalaik továbbfejlesztése helyett megkísérelték egy interaktív installáció megtervezését és kiállítását.

Gróf Ferenc gyakorlott webtervezőként saját munkái mellett több gyakran látogatott honlap tervezője. A Balázs Béla Stúdió Alapítvány oldalai és a *Till Attilá*val közösen készített ‚Vákuum-TV' honlap első ránézésre éreztetik Gróf szigorúan elegáns, konstruktivista ízlését. Saját oldalain *(16)* több olyan esszé, gyűjtemény hypertextes változata is megtalálható, melyek nyomtatott periodikák hasábjain is megjelentek. Fotogramról szóló anyaga a művészettörténeti adatok mellett kortárs alkotók műveit is bemutatja, kísérletet téve a fotósok mellett kortárs képzőművészek képeinek e kontextusban való elemzésére.

Vécsei Júlia szinte minden művében megnyilvánul az aprólékos tájékozódáson, anyaggyűjtésen alapuló megfontolt gondolkodásmód. Nem csupán a huszadik századi női művészekre vonatkozó webes referenciákat tartalmazó, precízen megszerkesztett oldala bizonyítja munkamód-

szerének alaposságát, az európai kultúra történetében fellelhető utópisztikus városterveket feldolgozó virtuális valóság alapú munkája *(17)* is ezt a hozzáállást példázza. A VRML technológián alapuló mű voltaképpen jó ízléssel és adekvát módon megválasztott interfész, mely az összegyűjtött képanyag bemutatását-tálalását szolgálja. Vécsei második VRML munkája – melyet az ‚Alapzaj' című szimpozionra 1998-ban készített – az egyik legszellemesebb, a virtuális valóság nyújtotta három dimenziós hangélményt és interaktivitást hasznosító mű, amelyet valaha láttam. A virtuális térbe csöppenve a néző egy rossz felbontású televízió-monoszkóppal találja szemben magát, melyből azonosíthatatlan zaj árad. A monoszkóp felületén tizenegynéhány hang van „elhelyezve", helyüket kis átlátszó gömbök jelzik. Az egyes hangok mindaddig szólnak, amíg a néző látóterében vannak: közelebb menve a hangok felerősödnek – hiszen háromdimenziós a hangélmény –, viszont azok, amelyek kikerülnek látókörünkből, elhallgatnak. A monoszkóp közvetlen közelében körülnézve pásztázó tekintetünk sorra kibekapcsolja az egyes zörejeket, melyek a tőlünk mért távolságuk függvényében változó intenzitással szólalnak meg. A látható és hallható médiumok e frappánsan egyszerű összekötése a virtuális valóság nyújtotta audiovizualitás kreatív használatának finom érzékkel megválasztott példája. Az ‚Alapzaj' című munka mellett az ‚Artpool P60' kiállításon láthatók Vécsei adászavarokat, képhibákat feldolgozó oldalai is, melyeken jó szemmel kiválasztott és a tőle megszokott alapossággal összegyűjtött véletlen szülte képek találhatók. A hangokkal operáló interaktív játék az Alapzaj fesztiválra készült munka folytatásának tekinthető: az ebben az esetben két dimenziós interfészen alapuló mű ismét kép és hang alapszintű megfeleltetésével, összekötésével játszik.

Till Attila neve már felmerült a Gróf Ferenccel közösen készített ‚Vákuum-TV' weboldalak kapcsán, de nem hagyható említés nélkül bevásárlóközpont-terve, a ‚Média-Plaza' projekt, melynek megvalósítására mindezidáig csupán a hálózat virtuális terében, illetve egy szoborként bemutatott makett formájában nyílt lehetőség. Az épület a hagyományos videókon megtalálható kezelőbillentyűk jelölésére használt piktogrammok háromdimenziós változataiból épül (például a STOP gombnak a kocka, a PLAY-nek a gúla, a RECORD-nak a gömb felel meg): a háromdimenziós tárgyak „szuperpozíciója", egyesítése adja az építmény külső formáját. A projektet magyarázó weboldalakon megtalálhatók a forma kialakítását bemutató interaktív virtuális terek, illetve az építmény elhelyezésére vonatkozó javaslat fotomontázs és környezettanulmány formájában.

Zics Brigitta szintén zavarbaejtően sok, impozáns összetettséggel tüntető számítógépes művet készített az elmúlt évek során. A Webről elérhető honlapja *(18)* a jó szemmel kiválasztott talált anyagok felhasználása mellett olyan grafikai, animációs kísérleteken alapul, melyek nagyon érett, szokatlan és egyéni látásmódról, ízlésről tanúskodnak. A barokkosan gazdag, sokszínű anyag összefogottsága valószínűleg annak köszönhető, hogy nagyon pontosan körülhatárolt logikai rendszer húzódik meg az elemek szerepeltetése, egymás mellé kerülése mögött. Az oldalak e mögöttes információk ismeretének hiányában is tökéletesen érthetők, s éppen ez a munka fő erénye: az információhalmaz tálalásának fő szervezőereje a háttérben marad, csupán eredménye érzékelhető. Zics másik, a P60 kiállításon is bemutatásra kerülő, CD-ROM-on publikált munkája esetében ugyan internetes eszközöket (VRML-t és HTML-t) használ médiumként, a hálózati elérést mégsem biztosítja. A restrikció oka egyszerű: a munkában felhasznált anyagok mérete nehézkessé tenné az interneten keresztüli letöltést, a CD azonban megfelelő hordozó a nagyon komoly virtuális valóság alkalmazást is tartalmazó mű számára. Az ‚Eye-balloon' című mű a szokásos multimédiával színesített, ámde végső soron igen egyszerű keresztreferenciarugókra járó hypermédia kiterjesztését célozta meg. *Odilon Redon*

híres szemgolyó-ballonjában utazva egy mellérendelő szerkezetben igen összetett információhalmazt tartalmazó virtuális térben navigálhat a néző. A Redon számára inspirációul szolgáló – s a grafikák motívumait felismerhetően tartalmazó – műveket az azok alapján elkészült Redon-grafikákkal s az azok készítésének apropójául szolgáló *Poe*-versek részleteivel együtt mutatja be az interaktív három dimenziós tér. E három információs réteg a hagyományos kétdimenziós felületen megjelenő keresztreferenciarendszer használatával csupán igen egyszerű és hierarchikus szerkezetben volna összefűzhető, így a virtuális valóság használata nem csupán alkotói szeszély, hanem kézenfekvő megoldás az összefüggések megjelenítésére. Zics természetesen ennél tovább megy, hiszen a JavaScript segítségével dinamikusabbá tett VRML nyújtotta minden lehetőséget kihasznál az audiovizuális környezet megteremtésére, s ezt olyan finom érzékkel teszi, hogy az állóképek formájában bemutathatatlan munka reprodukciói is komoly esztétikai értékeket hordoznak.

Végezetül röviden meg szeretném említeni az elmúlt néhány évben készült számítógépes diplomamunkákat is. E művek között kifejezetten hálózati munka nem található, s ennek oka egyszerűen az, hogy a diplomamunka tervezésekor formai szempontból mindig a kiállítótermi megjelenést javasoljuk a végzősök számára. Gyakori, hogy a tanszéken végzett tanulmányokkal párhuzamosan hallgatóink nyilvános kiállításokon szerepelnek műveikkel, de számítógépes munkák kiállítására nincs gyakran módjuk, mivel a hagyományos kiállítótermi infrastruktúra ritkán képes megfelelő technikai hátteret biztosítani számukra. Éppen ezért az elmúlt időszakban különös hangsúlyt igyekeztünk fektetni arra, hogy a tanszéki bemutatók és a diplomakiállítások alkalmával biztosítsuk technikaigényes installációk elkészítésének és bemutatásának a lehetőségét. Ennek köszönhetően olyan hallgatók, akik több hálózati művet készítettek tanulmányaik során, diplomamunkaként weboldalaik továbbfejlesztése helyett megkísérelték egy interaktív installáció megtervezését és kiállítását.

A számítógépes diplomamunkák között kifejezetten hálózati munka nem található, s ennek oka egyszerűen az, hogy a diplomamunka tervezésekor formai szempontból mindig a kiállítótermi megjelenést javasoljuk a végzősök számára. Gyakori, hogy a tanszéken végzett tanulmányokkal párhuzamosan hallgatóink nyilvános kiállításokon szerepelnek műveikkel, de számítógépes munkák kiállítására nincs gyakran módjuk, mivel a hagyományos kiállítótermi infrastruktúra ritkán képes megfelelő technikai hátteret biztosítani számukra. Éppen ezért az elmúlt időszakban különös hangsúlyt igyekeztünk fektetni arra, hogy a tanszéki bemutatók és a diplomakiállítások alkalmával biztosítsuk technikaigényes installációk elkészítésének és bemutatásának a lehetőségét.

Seres Szilvia ‚Immanencia' című installációja az Ernst Múzeumban 1998-ban megrendezett ‚Inter/Media/Művészet' című kiállításon került először bemutatásra, s azóta több nemzetközi kiállításon is szerepelt. Az interaktív mű festmények audiovizuális eszközökkel való (át)értelmezésén, átalakításán, játékos továbbgondolásán alapul. A mű láthatatlan interfésze egy mozgásérzékelő, mely a kivetített számítógépkép „vonzáskörét" megközelítő néző mozgását figyeli. A sétáló, nézelődő

látogató mozgásának függvényében harminc-negyven rövid animáció közül pereg le véletlenszerűen néhány. A szekvenciák egy része a festményt egy történést rögzítő animáció első kockájává átértelmezve eljátsszák az esemény elképzelt folytatását, mások csupán hangzó anyagok útján igyekeznek a figuratív festmények narratív értelmezésének lehetőségét felvillantani. Javarészt csendéleteket, életképeket nyersanyagként használva az unatkozó múzeumlátogató szórakozott képzelgését idézi fel Seres installációja, melynek során a figyelem nem a vizuális tartalomra, hanem az ábrázolás tárgyára irányul. A mozgásérzékelő interfész tréfásan kényszeríti ki a látogató aktivitását: amennyiben az érdeklődve megáll a kép előtt, a rövid szekvencia lejártával néznivaló híjával marad, amint viszont továbbsétálva megmozdul, újabb látnivaló állítja meg.

Az 1999-es diplomakiállításon került bemutatásra Nagy Róbert ‚Telefónia' című interaktív multimédia CD-ROM-ja, mely a már említett, az 1998-as ‚Internet.galaxis'-ra készült weboldal továbbgondolása. A telefon feltalálásának történetét-körülményeit és magyarországi őstörténetét bemutató mű elmélyült kutatás eredményeként előállt impozáns részletességű adathalmazt tartalmaz. Jól megtervezett struktúrájával, elegáns megjelenésével a CD bármilyen hasonló kiadvánnyal felveszi a versenyt, s amellett, hogy az alkotónak mindvégig sikerült a könnyen átláthatóság, kezelhetőség keretein belül maradni mondanivalójával, a befogadó érdeklődését dinamikusan változó és vizuálisan izgalmas média-relikviák, kortörténeti érdekességek tartják ébren. A Gothard-csillagdában használt berendezések bemutatása például olyan interaktív formában követhető végig, mely játékos és közérthető animációkkal érteti meg a felhasználóval a szerkezetek funkcióját, működését. A CD-n megtalálható egy – akár különálló művé is fejleszthető – interaktív játék is, melyben telefonszámokat tárcsázva „valódi telefonbeszélgetések" hallgathatók ki.

Nyitrai Orsolya ‚Aranyborjú' című installációjának meglehetősen összetett technikai felépítése szinte tökéletesen rejtve marad a néző elől, olyannyira, hogy a kevésbé kísérletező kedvű látogató feltehetőleg nem is értesül a beavatkozás lehetőségéről. A kiállítóteremben csupán a szórakozóhelyekről ismerős tükörgömb, illetve egy diavetítő látható, minden komolyabb technikai eszköz egy posztamens mélyén rejtőzik. Valójában azonban a vetített diakép tükörgömb által szétszórt darabjait egy videokamera figyeli, melynek digitalizált képét számítógép elemzi, s a változások függvényében különböző zörejeket, hangfoszlányokat szólaltat meg. A látogatónak a hangzó környezet befolyásolására a falra vetülő képrészletek változtatásán keresztül van módja: ehhez saját árnyékán kívül a tükörgömb mozgatása a rendelkezésre álló eszköz. Tekintve azonban, hogy a hangok, zörejek nagyon halkan szólalnak csak meg, meglehetősen időigényes feladat a művet megfejteni, vagy akár „használatba venni". Az aranyborjú képe, a tükörgömb és az alig hallható hangfoszlányok összessége szakrális hangulatot teremt, melyben magától értetődik, hogy komoly merészség szükséges a beavatkozáshoz, s még több figyelem és érzékenység az interaktív lehetőségek felfedezéséhez, amelyek birtokában már a mű jelentésének kutatása csupán a legegyszerűbb, legutolsó próbatétel.

Jegyzet

(1) Az első Intermédia-honlap nagyjából az e kiadványt megelőző, 1993-ban publikált Intermedia-katalógus anyagán alapult, és mai napig elérhető. Talán érdemes megemlékezni a „hivatalos" tanszéki oldalak hányatott sorsáról is: mivel az Intermédia Tanszék az első állandó internet-vonalat csupán 1997-ben szerezte a Soros Alapítvány pályázatán, így e legelső oldalak az ELTE Pszichológia Tanszékének webszerverén kaptak helyet, a későbbiekben egy megújult weboldalt a Műszaki Egyetem Informatika tanszéke fogadott be, majd 1996-tól több mint egy éven át a Soros Alapítvány C3 Kulturális és Kommunikációs Központjának webszerverén volt fellelhető az Intermédia tanszék weboldala. A hivatalos oldalak jelenlegi állandó címe: http://intermedia.c3.hu/ Innen a szövegben említett összes on-line dokumentumra megtalálhatók a hivatkozások.
(2) http://kvtr.elte.hu/csoport.html

(3) http://kvtr.elte.hu/wsii/budapest/present.html
(4) Az Internet.galaxis '96-'97-'98 rendezvényekre készült hallgatói oldalak gyűjteménye megtalálható a következő címen: http://www.c3.hu/InterMedia/ig/
(5) http://www.c3.hu/InterMedia/ig/ahajni/index.html
(6) http://www.c3.hu/InterMedia/iggaga/index.html
(7) http://www.c3.hu/InterMedia/Students/Reischl_Sz/
(8) http://www.c3.hu/InterMedia/Students/Talosi_G/
(9) http://intermedia.c3.hu/~adam/pokitika.htm
(10) http://www.c3.hu/intermedia/telefon/
(11) http://www.c3.hu/collection/koncept/
(12) http://www.intermedia.c3.hu/ ~szeam/
(13) http://intermedia.c3.hu/~kian/
(14) http://www.c3.hu/~nyorsi/
(15) http://intermedia.c3.hu/~szov/
(16) http://www.intermedia.c3.hu/~fgrof/
(17) Vécsei Júlia oldalainak cime: http://www.c3.hu/~rub/
(18) http://www.intermedia.c3.hu/~zicsb/

Szegedy-Maszák Zoltán

Iskolakultúra-ankét Pécsett

Március 24-én, a Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézetének, a Baranya Megyei Önkormányzat Pedagógiai Intézetének és az Iskolakultúra folyóirat szerkesztőségének szervezésében a PTE TTK tanácstermében egész napos ankét zajlott. Kocsis Mihály, intézetvezető köszöntője s Géczi János, főszerkesztő üdvözlő szavai után Tóth József, rektor tartott előadást az egyetemi integrációról, majd Kojanitz László főosztályvezető a kerettantervről tartott nagy érdeklődéssel kísért beszédet. Az iskolai tudás mérésének egyes eredményeiről a Szegedi Tudományegyetem professzora, Csapó Benő és munkatársa, B. Németh Mária beszélt. A Baranya megyében végzett hasonló felmérésről tartott előadást Bredács Alice, Kocsis Mihály, Reisz Terézia és Takács Viola. Walz Jánosné a megyei pedagógiai programokról szólt, végül Szakály Sándor, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója, intézményéről mint oktatási színtérről adott elő. Az elhangzott előadásokból kivonatosan közlünk néhányat.

Az iskolai tudás mérése Baranya megyében (1999) – olvasásmegértés

A „közoktatásban elsajátítható tudásnak vitathatatlanul az egyik legfontosabb eleme a megfelelő színvonalú olvasási képesség, amely nem csupán az írásbeliség alapja, hanem eszköztudás is. Segítségével sajátítjuk el tudásanyagunk legnagyobb részét. Fontosságát minden oktatási irányzat deklarálja. Tanítása és fejlesztése azonban hosszú ideje viták tárgya." – írja *Cs. Czachesz Erzsébet* ‚Az olvasásmegértés és tanítása' című cikkében. *(1)* További véleményével is osztozva, szükségesnek érzem megjegyezni, hogy a hazai olvasástanítás elsősorban az írott jelek elsajátítására koncentrál, pedig az olvasottak megértése szintén tanulási folyamat eredménye. Fejlesztése párhuzamosan halad a gondolkodási folyamatok fejlesztésével, a tantárgyi tudással és a szaktudással, mégpedig a szókincs fejlesztésén, a szövegeken végzett problémamegoldó és következtető műveleteken és a memorizáláson keresztül. Az olvasásmegértés fejlesztése tehát minden tantárgy

nélkülözhetetlen feladata. Az olvasottak megértése ugyanis feltétele az önálló tanulásnak, de szükséges a hétköznapi életben való eligazodás minden területén. Így az olvasásértés nemcsak tanulási eszköz, hanem alapvető kulturális eszköztudás.

Az olvasásmegértés helye az elsajátítható tudások rendszerében

Az olvasásmegértés teljesítményeinek elmélyültebb tanulmányozása révén egy sor személyes tulajdonságra, speciális és részképességre is következtetni lehet, mint például a figyelem, memória, logikus gondolkodás, lényeglátás, kiemelés, összefoglalás vagy a szelektálás, az érzelmi-hangulati befogadás, vizualizálás, fantázia készsége. Minél gyorsabban és hatékonyabban olvas egy tanuló, annál nagyobb esélye van az új ismeretek megszerzésére, az olvasott szövegekben történő eligazodásra, és ez kifejezetten táplálja az önképzést. Azt, hogy a tanulásban mekkora szerepe lehet az olvasásmegértésnek, megmutatják azok az összefüggések, amelyek olyan tantárgyi teljesítményekkel kapcsolatosak, amelyek egy-egy hosszabb szöveg tartalmának megtanulását, visszaidézését kívánják meg, mint például a történelem vagy olyan szöveges példák hibátlan és maradéktalan megértésére irányulnak, amelyekkel például a fizikában vagy a matematikában találkozhatunk. Bátran állíthatjuk, hogy az olvasásmegértés központi helyet foglal el a kognitív tanulás rendszerében. Vizsgálata azonban sokkal bonyolultabb, mint egy-egy tantárgyi tudás felmérése. *(2)*

Az olvasásértés tanulmányozásához fűződő igények

Az itt felvetett gondolatokat *Kádárné Fülöp Judit* egyik e témáról készített munkájában az ellenkező oldalról világítja meg:

„…Az olvasás értelmi műveletei megfoghatatlanok a külső szemlélő számára, ezeket tehát nem tudjuk osztályozni. A szövegekkel végzett teljesítmények bizonyos formai jegyek alapján osztályozhatók, de a feladatok csak a szövegekkel összefüggésben értelmezhetők…”

Tehát „...beleütközünk abba a problémába, hogy a szöveg és a feladat összefügg, s hogy a szöveggel kapcsolatban feltett kérdésre a tanuló egész tudásából (s nem csupán a szövegből) merítve válaszol. A tanítást szolgáló taxonómiákkal tehát az a dilemmánk, hogy az olvasást (szerencsére) nemcsak olvasásfeladatokkal tanítjuk és az olvasásfeladatok nemcsak az olvasás képességét fejlesztik, hanem különféle más tudásterületeket is, az értékelést szolgáló taxonómiákkal pedig az, hogy az olvasásfeladatok tudást és olvasási műveleteket egyszerre vizsgálnak, így nem tudhatjuk pontosan, hogy adott esetben a tanuló milyen szövegbeli és tudásbeli információkra támaszkodva oldja meg a feladatot…”

„…Mindezen kételyeink ellenére úgy véljük, hogy a szöveggel kapcsolatos feladatoknak van egy olyan tulajdonságuk, amelyik mind a tanítás, mind az ellenőrzés oldaláról szemlélve ugyanolyannak látszik: ez a szöveg, a kérdés és a kérdésre adandó válasz viszonya.” (Nem tudhatjuk biztosan, hogy a tanuló már megelőzően tudta a választ vagy a szövegből tanulta-e meg – csak az eldönthető, hogy a kérdésre van-e közvetlen válasz a szövegben vagy nincs.)

Tehát ha megnézzük, hogy mit is mérnek az olvasással kapcsolatos tesztlapok, a látszatnál összetettebb képet kapunk. Hiszen a tesztkérdésekre adott helyes feleletek nem csak a helyes válaszok megadásához szükséges tudást és az olvasottak alkalmazni tudását feltételezik, hanem azt is, hogy a tanuló érti a feladatot (a feladat szövegét, útmutatásait), szöveges válasz esetén tömören, pontosan meg tudja fogalmazni válaszait.

Az olvasottak megértését az úgynevezett „megértést gátló tényezők” nehezítik. (Ezek a „megértést gátló tényezők” azonban nem csak a forrásművekben jelentkezhetnek, hanem esetenként a kérdésben is.)

Melyek lehetnek ezek a megértést gátló tényezők?

– A szöveg bonyolultsága;

– többféle értelmezési lehetőség;
– nyelvi akadályok (például régies írásmód, idegen szavak stb.);
– hiányos szövegek (a szöveg nem fejt ki minden részletet, ezért fantáziával, logikával kell kiegészíteni vagy összerakni a mozaikokat);
– talányos szöveg;
– nyelvi tömörítés;
– a szöveg tartalmi sűrítése – információáradat;
– a szövegösszefüggés hálózata bonyolult, szövevényes;
– előismeretek hiánya;
– a rendelkezésre álló idő szűkössége.

Ezekre a nehézségekre épülnek a feladatok. *(3)*

A szövegek kiválasztása

a) A szövegjellemzők szerint:

A szövegek, feladatok kiválasztásának jellemzését Kádárné Fülöp Judit gondolkodási logikájának felhasználásával kívántam elemezni.

feladatok sorszáma/ szövegtípusok	O/1											O/2									
	1	2	3A	3B	4A	4B	5A	5B	5C	5D	6	1	2A	2B	3A	3B	4	5A	5B	6A	6B	7
1. elbeszélő szövegek	X		X	X			X	X	X	X					X			X		X		X
2. magyarázó-ismeretközlő szövegek		X			X	X																
3. dokumentum típusú szövegek												X	X				X					
4. játékos, szórakoztató feladatok											X											

feladatok sorszáma	a feladatok címe	elbeszélő szövegek	magyarázó-ismeretközlő szövegek	dokumentum típusú szövegek	játékos, szórakoztató feladatok
O/1					
1.	Aranyásók	X			
2.	Képzelt lények		X		
3.	Párbeszédek (Használt autó. Csipke.)	X			
4.	A felvonó		X		
5.	Téli vihar	X			
6.	Képes helyzetek				X
O/2.					
1.	Kedves…			X	
2.	Hírek innen-onnan			X	
3.	A kóbor hangyák		X		
4.	Skócia			X	
5.	A maják hitvilága	X			
6.	„Egy hangyáról és galambról.”	X			
7.	A leleményes turista	X			

1. táblázat. A tesztlapok szövegeinek típusai

a feladat-típusok	O/1											O/2									
	1	2	3A	3B	4A	4B	5A	5B	5C	5D	6	1	2A	2B	3A	3B	4	5A	5B	6A	6B	7
A) feleletválasztó feladat		X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X		X		X	X		X		X
többszörös v. alternatív v. válaszok illesztése:								X	X	X			X		X		X	X				
egy az egyhez		X			X						X	X										
több az egyhez																						
többszörös hozzárendelés																						
sorképzés			X	X																X		X
B) feleletalkotó feladat	X					X	X							X		X			X		X	
kiegészítés																						
rövid válasz	X					X	X							X					X			
hosszú válasz																X					X	
esszé																						

2. táblázat. A tesztlapok feladatainak típusai

– A szövegek érdekesek, változatosak voltak, jól motiválták a feladatok elvégzését. (A szövegekben szerepeltek biológiai, földrajzi, történelmi, technikai, irodalmi, turisztikai stb. jellegű témák.)

– A szövegek etikailag korrektek: hitelesek, érthetőek, szabatosak, relevánsak és világosak, érzékletesek és szemléletesek.

– A szövegek jól „problematizálhatóak". A szöveg terjedelme és megformáltsága megfelelt a mérendő feladatnak és a mért korosztálynak. (A kérdések megfogalmazása azonban néhány helyen nem volt egyértelmű: például olvasás/1: 4/A; olvasás/2: 3/A, 6/B)

b) Szövegtipológiai (és szövegtartalmi) megközelítésből:

– elbeszélő
– magyarázó-ismeretközlő
– dokumentum jellegű
– játékos, szórakoztató feladat jellegű

szövegeket használtak fel a tesztek készítői.

A kutatásunk során használt mérőeszközön az „elbeszélő szövegek" vannak túlsúlyban. Majd az arányokat tekintve a „magyarázó – ismeretközlő" szövegek következnek, végül a „dokumentum" típusú szövegek.

„Játékos – szórakoztató" feladat csupán egy található, az olvasás/1. tesztlap hátoldalán. A feleletválasztó feladatok az összes feladat kétharmadát, míg a feleletalkotó feladatok az egyharmadát teszik ki.

A felmérés során két tesztlappal dolgoztunk: az elsőben 6 feladatcsoport (11 item), a másodikban 7 feladatcsoport (szintén 11 item) szerepelt. A tesztlapok kitöltésére felhasználható időkeretet 2x45 percben határoztuk meg. Ezen belül az idő szabadon volt felhasználható. *(1. táblázat)*

A felmérésben úgynevezett párhuzamos itemek szerepelnek, melyek megnövelik a mérés biztonságát. (Párhuzamosnak nevezzük egy feladatsoron belül az olyan feladatokat, amelyek ugyanazt a tudást vagy képességet hasonló, egymásnak megfeleltetett itemekkel mérik, esetleg feladatsort használnak.)

Az adatok összehasonlításának azonban

3. táblázat

Pearson Johnson (1978)	Sorszám	A teljesítményszintek taxonómiája Képességszintek	Sorszám	A teljesítményszintek taxonómiája műveletekre lebontva	A teljesítményszintekhez rendelt feladatok	
					O/1	O/2
I. „Szöveg-bázisú" megértés = Szöveg-értés	1	A szövegből egy-egy mondat vagy szó kikeresésének (amely az információt hordozza) és megértésének képessége (REPRODUKCIÓ)	1	Szövegben megadott adatok, nevek, események stb. kikeresése	1; 4B; 5A; 5C	2B; 3A; 3B; 5B
			2	A szövegben tájékozódni tudás, eligazodás, esetleg szövegrészek gyors szószerinti visszakeresése	1; 5B; 5C; 5D	2A; 2B; 3B; 5B; 6A
	2	A gondolatmenet követésének, a szöveg összefüggések megértésének képessége. (Az információt és a mondatok kö zötti összefüggések megértése) (IDENTIFIKÁCIÓ)	3	Páralkotás	5C: 6	1
			4	Párbeszéd hiányzó részeinek kiegészítése	3A;3B	7
			5	Fogalmak, témák, címek és szövegrészek azonosítani tudása egymással (összekapcsolás)	2; 4A; 6	2A; 2B; 4; 5A
			6	Nyelvtani szerkezetek (pl. jelzős szerkezet) összeillesztése	5B	
II. „Olvasó-bázisú" megértés = Szöveg-értelmezés	3	A szövegben kifejtett információk új – (a kérdésben jelzett) szempont szerint rende zze és értékelje – azaz a szöveg megértése alapján következtetéseket vonjon le a tanuló. (A feladat a verbális logikai képességeket vizsgálja.) (PRODUKCIÓ)	7	Képi jelrendszer és szöveg (mint írott jelrendszer tar talmi megfeleltetése egymásna k)	1; 6	
			8	Események, szövegrészek helyes időrendi vagy történeti sorrendjének megállapítása	3A; 3B; 5A	6A; 7
			9	Logikus gondolkodás (pl. ok -okozati összefüggések)	3A; 3B	6B
			10	Lényegkiemelés, tömörítés	2; 4B	3A; 3B; 4; 5A
	4	Az író kommunikációs céljainak, szándékának felismerését kívánja meg a feladat (és ezeknek a képességeknek a meglétét vizsgálja). (KOMMUNIKATÍV ASPEKTUS)	11	Stilisztikai jártasság (pl. a megfelelő hangvétel, stílus vagy megszólítás felismerése és alkalmazni tudása		1
			12	A szöveg által sugallt érze lmi vagy hangulati elemek megítélni tudása	5B	

3.1 táblázat

Felosztás Pearson Johnson (1978)	Sorszám	Az olvasásmegértés képességeinek taxonómiája (Kádárné Fülöp Judit olvasás–megértés vizsgálatai nyomán – 1985)	Sorszám	Mit mérnek a feladatok? (Taxonómikus sorrend Bredács Alice szerint)	O/1											O/2										
					1	2	3 A	3 B	4 A	4 B	5 A	5 B	5 C	5 D	6	1	2 A	2 B	3 A	3 B	4	5 A	5 B	6 A	6 B	7
I. „Szöveg-bázisú" megértés = Szöveg-értés	1	A szövegből egy-egy mondat vagy szó kikeresésének (amely az információt hordozza) és megértésének képessége (REPRODUKCIÓ)	1	Szövegben megadott adatok, nevek, események stb. kikeresése	X					X	X		X					X	X	X			X			
			2	A szövegben tájékozódni tudás, eligazodás, esetleg szövegrészek gyors szószerinti visszakeresése	X							X	X	X			X	X		X				X	X		
	2	A gondolatmenet követésének, a szöveg összefüggések megértésének képessége. (Az információk és a mondatok közötti összefüggések megértése) (IDENTIFIKÁCIÓ)	3	Páralkotás									X		X	X										
			4	Párbeszéd hiányzó részeinek kiegészítése			X	X																		X
			5	Fogalmak, témák, címek és szövegrészek azonosítani tudása egymással (összekapcsolás)		X			X						X		X	X			X	X				
			6	Nyelvtani szerkezetek (pl. jelzős szerkezet) összeillesztése								X														
II. „Olvasó-bázisú" megértés = Szöveg-értelmezés	3	A szövegben kifejtett információk új – (a kérdésben jelzett) szempont szerint rendezze és értékelje – azaz a szöveg megértése alapján következtetéseket vonjon le a tanuló. (A feladat a verbális logikai képességeket vizsgálja.) (PRODUKCIÓ)	7	Képi jelrendszer és szöveg (mint írott jelrendszer tartalmi megfeleltetése egymásnak)	X										X											
			8	Események, szövegrészek helyes időrendi vagy történeti sorrendjének megállapítása			X	X			X													X		X
			9	Logikus gondolkodás (pl. ok - okozati összefüggés,)			X	X																	X	
			10	Lényegkiemelés, tömörítés		X				X									X	X	X	X				
	4	Az író kommunikációs céljainak, szándékának felismerését kívánja meg a feladat (és ezeknek a képességeknek a meglétét vizsgálja). (KOMMUNIKATÍV ASPEKTUS)	11	Stilisztikai jártasság (pl. a megfelelő hangvétel, stílus vagy megszólítás felismerése és alkalmazni tudása												X										
			12	A szöveg által sugallt érzelmi vagy hangulati elemek megítélni tudása								X														

több feltétele van. Mégpedig – a vizsgálati módszerek azonossága mellett – a közeleső korosztályok számára a közös feladatlapok biztosítása. (Ez utóbbi azonban elsősorban az olvasásmegértés mérésénél fontos.) Az egymást követő korosztályok teljesítményének összehasonlítását az úgynevezett „láncfeladatok" rendszerén tehetjük lehetővé. A korábbi vizsgálatok eredményeivel való összevetést pedig „hídfeladatok" rendszerével tudjuk biztosítani. *(4)*

c) Feladat-taxonómiai megközelítésből:

– Az olvasásmegértéssel kapcsolatos feladatok nehézségi fokának meghatározása során igyekezni kell azonosítani azokat a képességbeli tudásszinteket, amelyeket mérni szeretnénk. A képességbeli tudásszinteket a különböző nehézségi fokú feladatok és műveletek elvégzésének szintjeivel mérjük.

– Egy-egy nehézségi fokú feladat többnyire tartalmazza az alatta lévő nehézségi szinteket is.

– Azonban törekedni kell arra, hogy áttekinthető, tiszta rendszert építsünk ki, mert csak ilyen mérőeszközzel kapunk világos, egyértelmű, tiszta képet a felmért populáció tudásáról.

– Minél bonyolultabb a feladatrendszer, minél összetettebbek a feladatok, annál több a tévedés lehetősége a megítélésben.

A szövegekhez kapcsolódó szövegértést ellenőrző kérdésekkel és feladatokkal vizsgálhatjuk. E kérdések és feladatok az olvasás célját, műveleteit és eredménykritériumait is jelzik. (Ez utóbbit esetünkben a javítókulcs segítségével.)

„Az olvasásértés tesztek kérdés- és feladatrendszere a szövegértés különböző szintjeit kívánják meg.

A megértést vizsgáló kérdések csoportosításának alapja a szöveg – a hozzárendelt kérdés – és az arra adandó válasz viszonya." *(5)*

Az olvasási képesség taxonómiáját, az ezek vizsgálatát célzó kérdések és feladatok típusait, valamint a műveletek taxonomikus sorrendjét a következő táblázatok foglalják össze. (*2., 3., 3.1. táblázatok.*)

Az olvasásmegértés tesztlap műveleteinek és itemeinek gráfja

A gráfábrákkal szemléletessé tehetők az egyes itemekhez, és a hozzájuk társítható feladatmegoldó műveletek viszonya és rendszere.

A gráfban a számok a feladatok sorszámait jelölik, ám nem a kérdőíveken megszokott módon. Itt minden feladat és részfeladat külön sorszámot kapott. Nincsenek különválasztva az olvasás/1. és olvasás/2. tesztlapok feladatai, mivel a vizsgált szempontok szerint nincsen különbség a tesztlapok között. A feladatokat csupán mennyiségük miatt bontották a két csoportba, ezért a tesztlapokat egymás folytatásának tekinthetjük.

A gráfban a szövegekkel a feladatmegoldó műveletek jellemzőinek egy-egy kiragadott elemét vagy rövidítését jelöltük. Ez a gráfpontok felett számozott feladatokban a közös műveleti rész.

Látható, hogy minden művelethez társítható legalább két (de inkább több) item.

A gráfban a két végponton kívül három emelet található, amelyeknél az egyes sarokpontokban az itemek (mint objektumok) és a feladatmegoldó műveletek (mint az objektumok tulajdonságai) kapcsolhatók össze. Ezek alkotnak zárt halmazokat.

Az első emeleten egy-egy művelethez több item társítható. Ez azt jelzi számunkra, hogy az egyes műveletek megoldásának képességét több feladattal is mérjük, egymást megerősítve. (Ez az eljárás a pontosabb mérést szolgálja.)

A második emelet a legszélesebb. Itt az egyes feladatok két-két műveletfajtának a megoldási képességét állapíthatják meg egyszerre.

A harmadik emelet a legszűkebb (természetesen és szerencsére), hiszen e sarokpontokban található feladatok legalább három művelet elvégzésének képességét vizsgálják. Az 1., 3., 4., 9., 14., és a 16. feladatok a legösszetettebbek. (Ellenőrizni kellene, hogy valóban azt mérik-e, amit mérni szeretnének.)

Az adott műveletek bekeretezése azt mutatja meg, hogy az adott művelet hányadik emeleten fordul elő először.

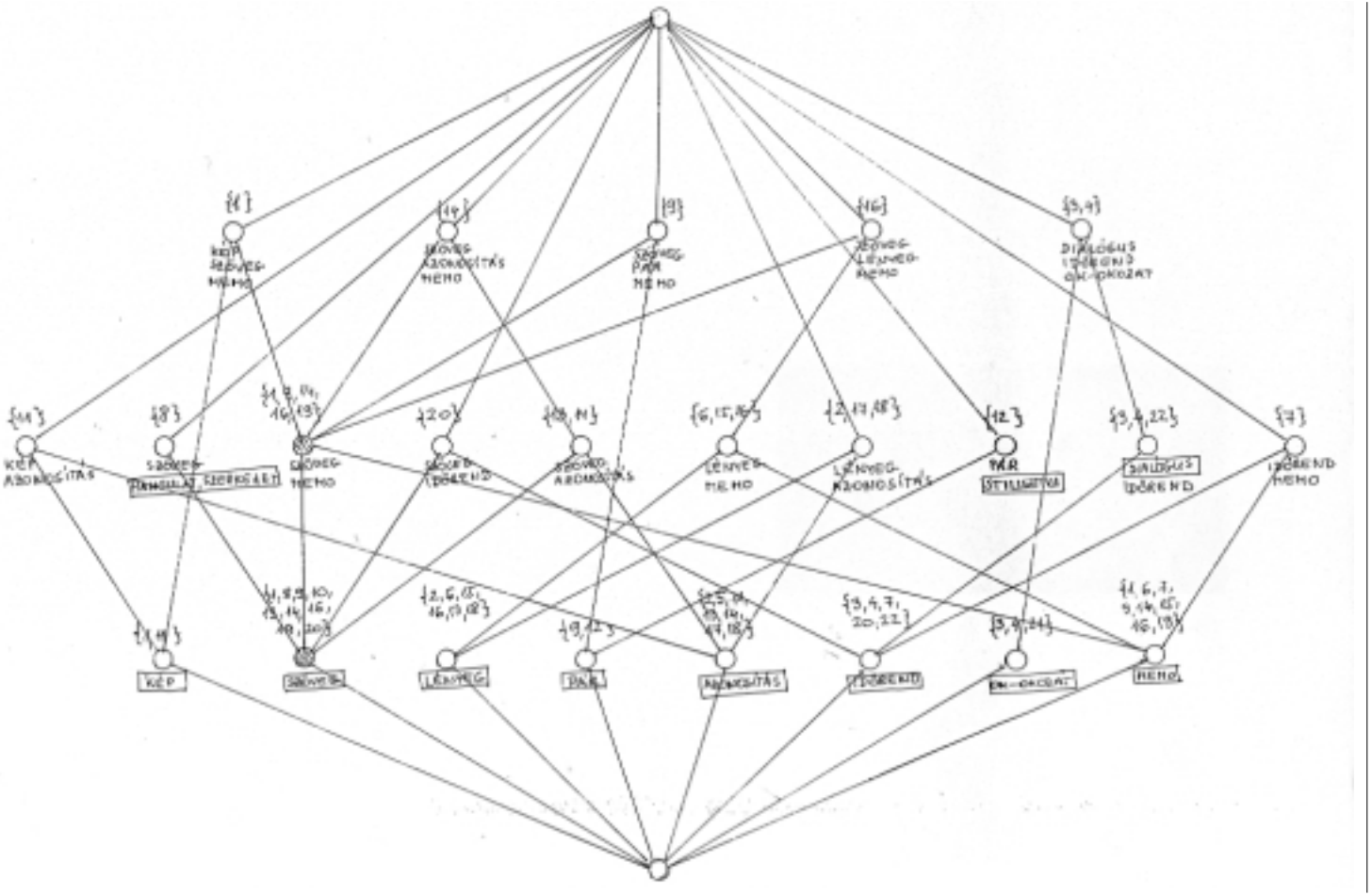

1.1. ábra

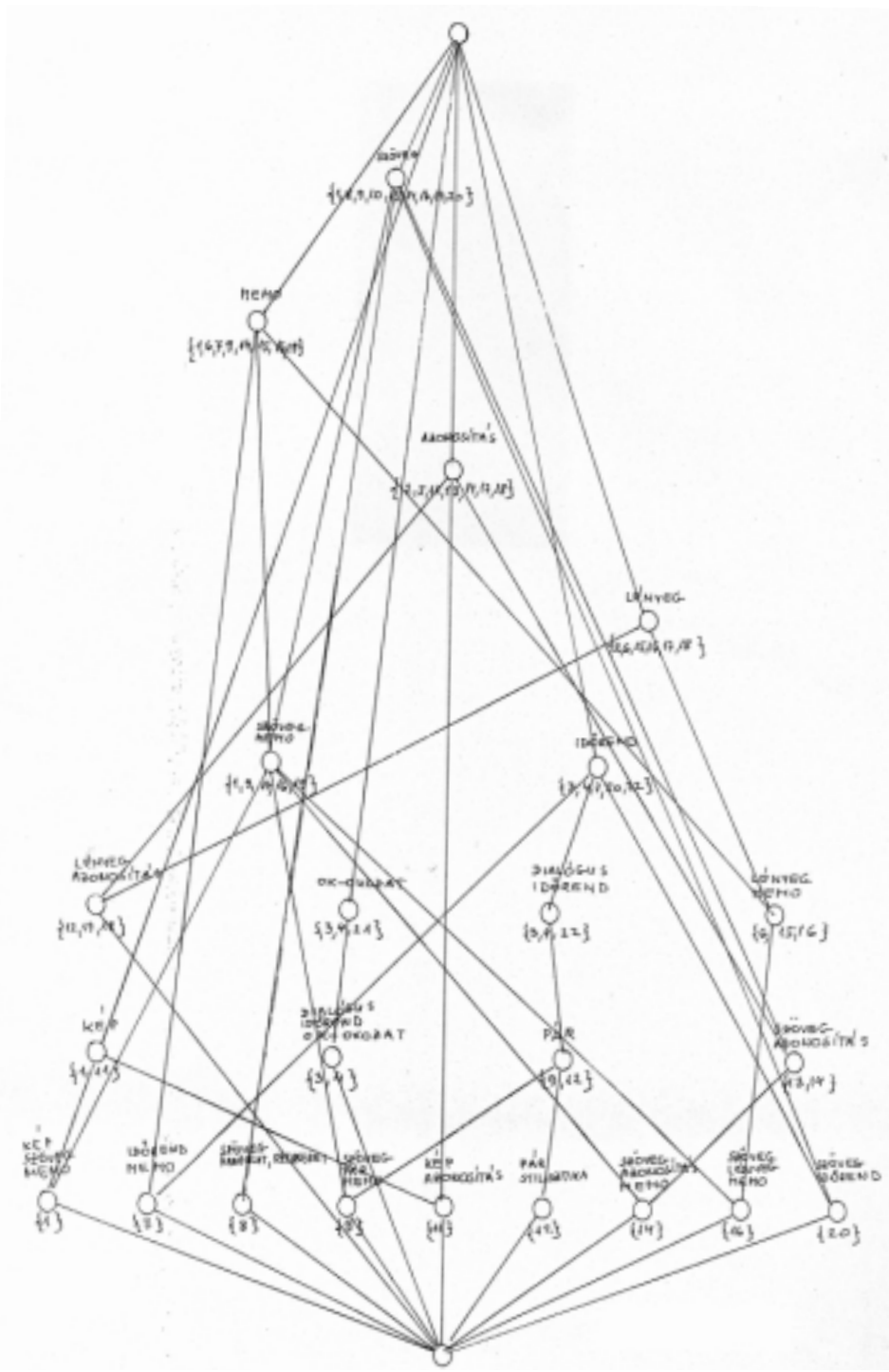

1.2. ábra

A bevonalkázott (ezt követve a pontozással kiemelt) műveletekre a legtöbb feladat rávizsgál. Ezek a következők: tájékozódni tudás, eligazodás, szövegrészek gyors (akár) szószerinti visszakeresése rövid szövegekben és a nevek, események dátumok stb. kikeresése. Tehát jól látható, hogy ez az alap. Enélkül nincs szövegértés. *(1.1., 1.2. ábrák)* A gráfábrákkal tehát sokféle összefüggést követhetünk a szemügyre vett rendszeren belül a rendszerelemek között. A teljesség kedvéért a kétféle halmaz csoportjáról (itemek és művelet) két gráfábra is felrajzolható. Az egyik esetben az itemeket, a másik esetben a műveleteket boncoltuk.

A gráfábra segítségével például kiválogathatók a legsikerültebb feladatok, a valamilyen szempontból felülvizsgálatra szoruló feladatok, a feladatok legoptimálisabb sorrendje, bonyolultsága stb. A gráf technikája a feladatmegoldások megszületése után az eredmények feldolgozására is alkalmas a felvázolt szisztéma szerint. *(6)*

A teszteredményeket rontó tényezők

– Hozzáállásbeli hiányosságok: bizalmatlanság, motiválatlanság, esetenként ellenséges magatartás (a diákok és tanárok részéről egyaránt).

– Szervezési hiányosságok: a tanulók tájékozatlansága, az időhiány (pontatlan órakezdés, tantermi vándorlás), zsúfoltság (kis osztályok, nagy osztálylétszám).

Ezekből a következő problémák adódtak:

– Hiányosan vagy kitöltetlenül beadott feladatlapok

– Puskázás – többek között a típushibák megkeresését nehezítik, ugyanakkor nem feltétlenül utalnak a tudás hiányára sem.

– A gyerekek egy részének rendetlen, fegyelmezetlen magatartása.

– Az írás olvashatatlansága, kapkodás, többértelmű betűk és jelek használata.

A minta kellően nagy reprezentációja miatt e nehézségek és rontó tényezők ellenére sem szenvedett csorbát kutatásunk. Elegendő mennyiségű adat kerülhetett feldolgozásra.

A tanulók teljesítményeinek vizsgálata a szövegtípusok alapján

A szövegértés, szövegértelmezés esetében nem áll rendelkezésünkre abszolút viszonyítási alap. (Ki az, aki 100 százalékosan megérti a szöveget? Milyen típusú és bonyolultságú szöveget?)

Ezért meg kell határozni, mit tekintünk viszonyítási alapnak: mihez képest mér a teszt. Milyen szintű és mi az a képesség az adott témakörben, amellyel a gyerekeknek illik rendelkezniük a mérni kívánt populációban. *(7)*

Úgynevezett „teljesítmény-küszöbértékeket" szükséges meghatározni.

Ez jelen esetben három küszöböt és egyúttal fokozatot jelent:

– 100 százalékos megoldás – „teljesen megértette" a feladatot és a szöveget.

– 100–70 százalék között – „részben megértette" a feladatot és a szöveget.

– 70 százalék alatt – „nem érti, amit olvas".

A tanulói teljesítményeket e témakörben szemléletesen három vonaldiagramon érzékeltettem. *(2.1., 2.2., 2.3. ábrák)* A diagramok vízszintes tengelyei a feladatokat, függőleges tengelyei a százalékos teljesítményeket mutatják.

A figyelembe vett szövegtípusokba sorolás a hagyományosan bevált felosztást követi, de kiegészítettem a korábban ritkán használatos „játékos, szórakoztató feladatok" csoportjával a sort, mivel az olvasás/1. tesztlapon egy ilyen feladat is szerepelt. A vonaldiagramot azonban csak az első három szövegtípus szerint rajzoltam meg, mert a feladattípus inkább az érdeklődés felkeltésére szolgált és csak egyetlen adat reprezentálta, ez pedig komolyabb következtetések levonására kevés.

A különböző szövegtípusok alapján felfedezhető teljesítmények meglehetősen lehangoló képet mutatnak. Ezek szerint (kerekítve) ugyanis az általános iskolások 38 százaléka ért el 70 százalék feletti teljesítményt, a gimnazistáknak a 60 százaléka, a szakközépiskolásoknak a 41 százaléka, míg a szakmunkástanulóknak csak a 34 százaléka. Valamelyest szebb a kép a következő két szövegtípusban, ahol is a ma-

Elbeszélő szövegek

	O/1							O/1			
Feladat	1	3A	3B	5A	5B	5C	5D	6A	6B	7	Átlag
Ált. Isk.	42,857	80,265	26,068	9,5729	45,361	31,075	46,834	47,128	34,904	15,022	37,909
Gimnáziumok	68,421	84,765	56,787	19,668	67,036	69,529	73,407	63,231	49,861	45,961	59,867
Szakközépisk.	51,587	81,746	30,952	12,698	43,651	40,873	46,032	46,245	36,364	23,320	41,347
Szakmunkásk.	35,526	76,316	19,737	3,9474	31,579	30,263	53,947	48,684	34,211	6,579	34,079

Magyarázó-ismeretközlő szövegek

	O/1			O/2				
Feladat	2	4A	4B	3A	3B	5A	5B	Átlag
Ált. isk.	74,963	11,929	43,594	39,470	49,043	32,990	50,221	43,173
Gimnáziumok	77,285	29,086	75,346	53,186	76,177	53,186	71,191	62,208
Szakközépisk.	73,413	19,444	59,127	41,502	50,198	39,921	49,802	47,630
Szakmunkásk.	64,474	11,842	44,737	38,158	73,684	32,895	48,684	44,925

Dokumentum típusú szövegek

	O/2				
Feladat	1	2A	2B	4	Átlag
Ált. isk.	63,382	65,882	17,647	57,500	51,103
Gimnáziumok	77,839	80,055	46,260	73,684	69,460
Szakközépisk.	64,032	66,008	33,597	51,383	53,755
Szakmunkásk.	64,474	67,105	21,053	57,895	52,632

Játékos, szórakoztató feladatok

	O/1
Feladat	6
Ált. isk.	78,940
Gimnáziumok	81,717
Szakközépisk.	79,762
Szakmunkásk.	85,526

4. táblázat. A 70 százalék fölött teljesítő tanulók százalékos megoszlása

gyarázó-ismeretközlő szövegeknél az általános iskolásoknak a 43 százaléka, a gimnazistáknak a 62 százaléka, a szakközépiskolásoknak a 48 százaléka, míg a szakmunkástanulóknak csak a 45 százaléka volt 70 százalék feletti teljesítményű, a dokumentum típusú szövegek esetében pedig az általános iskolásoknak a 51 százaléka, a gimnazistáknak a 69 százaléka, a szakközépiskolásoknak az 54 százaléka, míg a szakmunkástanulóknak csak az 53 százaléka volt 70 százalék feletti teljesítményű. *(4. táblázat)*

A számok és a diagramok nem csupán a gimnazisták jobb szövegmegértéseire, illetve a szakmunkástanulók és szakközépiskolások lemaradó teljesítményeire hívják fel a figyelmet minden egyes szövegtípusban (hiszen ennek oka nyilván nem az alulteljesítő tanulók további felejtése), hanem egyben jelzik, hogy a gimnáziumok milyen erősen szelektálnak a felvételi rendszeren keresztül.

Az „elbeszélő szövegek megértésének" kérdéseiben a szakmunkástanulók eredményei még az általános iskolásokét sem érik el, a szakközépiskolások nyomvonala pedig nagyjából az általános iskolások nyomvonalán halad. A legjobbak a gimnáziumi tanulók, akiknek jó eredményeire a magyarázat a gimnáziumi tanulók „humán érdeklődése", olvasottabbsága lehet.

A jobb teljesítmények a „magyarázó-ismeretközlő" és a „dokumentum típusú" szövegek megértésében szükségszerűek, mivel ezek olyan szövegtípusok, amelyek az iskolai tudás megszerzésében egyszerűen nélkülözhetetlenek.

A szakközépiskolások sajnos ez utóbbi két esetben különösen gyengén teljesítenek, míg a legelső esetben jobbak a szakmunkástanulóknál.

Mindhárom elemzés fő jellemzője, hogy a 7-es és 11-es iskolafokozatok között nincsenek túl nagy különbségek.

Az igazán jelentős különbségek mindenütt a középiskolák iskolatípusonkénti bontásában mutatkoznak meg: elsősorban a gimnáziumi osztályok és a szakmunkásképzők között. A szakközépiskolák sem

valahol a kettő között középtájon helyezkednek el, mint ahogyan ezt a korábbi kutatások jelezték, hanem a szakmunkástanulók értő olvasástudásához közelítenek inkább. E három átlaga úgy egyenlíti ki egymást, hogy minden vizsgálati szempontnál az általános iskolások teljesítményei fölé emelkednek. (Köszönhetően a gimnáziumok magas teljesítményeinek.)

A három ábráról jól leolvasható az is – ha a különböző szövegtípusokhoz tartozó feladatokat külön is vizsgálom –, hogy

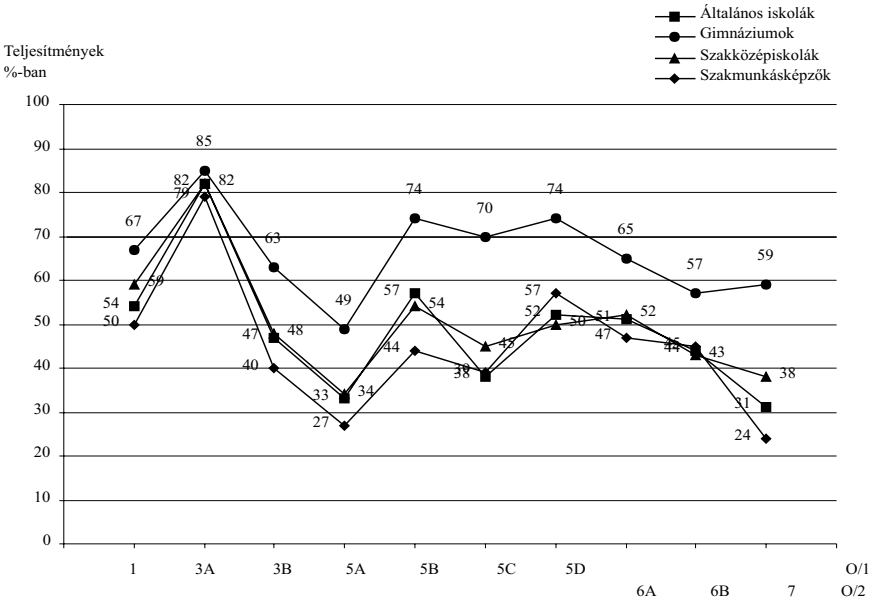

2.1. ábra. Elbeszélő típusú szövegek megértése (A helyes válaszok százalékában)

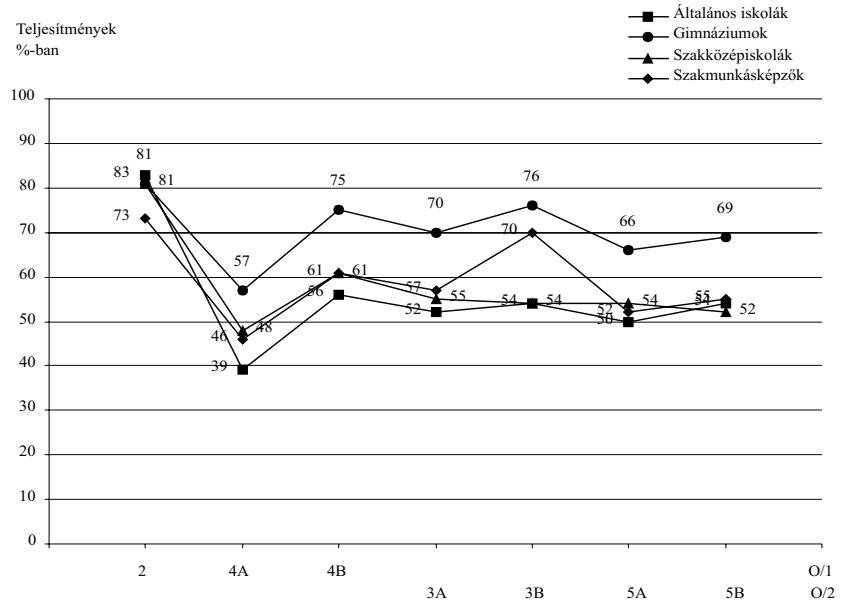

2.2. ábra. Magyarázó-ismeretközlő típusú szövegek megértése (A helyes válaszok százalékában)

ugyanott vannak a nehézségek és ugyanott vannak a könnyebb feladatok általában mindegyik csoportba járó tanuló számára.

A tanulók teljesítménykülönbségei a 7. osztályokban, a gimnáziumok, a szakközépiskolák és a szakmunkásképzők 11-es osztályaiban

A teljesítménykülönbségek összehasonlítása végett két oszlopdiagramon is bemutattam az eredményeket.Az első oszlopdiagramon a vízszintes tengelyen a szövegtípusokat, a függőleges tengelyen az iskolafokozatokat, illetve az iskolatípusokat helyeztem el. *(2.4., 2.5. ábrák)*

A diagram megmutatja, hogy éppen az általam beiktatott szövegtípus a legkedveltebb, legértelmezhetőbb a gyerekek számára. Minden csoport teljesítése jóval a 70 százalék fölött mozgott. A különbségek ezért itt a legkisebbek. Ez a generáció már a mese mellett (helyett) a képregényeken nevelkedett. Természetesen az ilyen típusú feladatokat szívesen és könnyen oldották meg. Túl eredményes megoldottsága miatt azonban ebből a teljesítményből messzemenő következtetéseket levonni nem érdemes. Véleményem szerint mégis fontos volt a tesztlapra tenni, mert motiváló, kedvcsináló. (A teszt hátlapján elhelyezni különösen jó ötlet volt.) A legmagasabb teljesítményt itt a szakmunkástanulók érték el.

Az összes 11. osztályos és 7. osztályos tanuló teljesítménye között a szövegtípusok szerinti felosztásban a különbségek közel azonosak mind a négy variációban. (4–7 százalék körüliek.)

Sokkal nagyobb különbségeket figyelhettünk meg azonban a 11-es tanulók gimnáziumba járó és a másik két iskolatípusba járó diákjainál. A legnagyobb eltérés az elbeszélő szövegek megértésének különbségeinél mutatható ki: mégpedig a gimnáziumba járók és a szakmunkásképzőkbe járók között (21,1 százalék).

A szakközépiskolások és a szakmunkástanulók szövegtípusonkénti eredményei közelítenek egymáshoz. Az elbeszélő szövegeken végzett műveleteket és a játékos feladatokat a szakközépiskolások oldották meg jobban, a „magyarázó-ismeretközlő", és a „dokumentum típusú" szö-

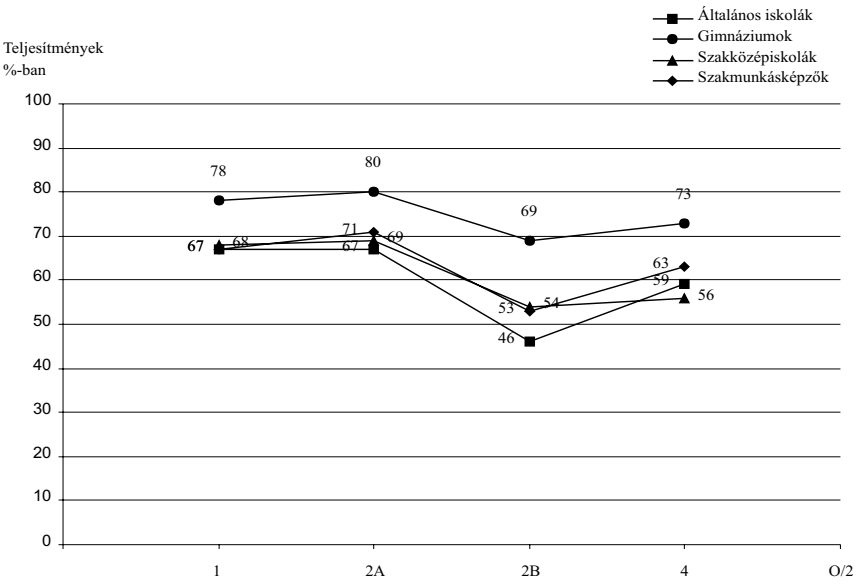

2.3. ábra. Dokumentum típusú szövegek megértése (A helyes válaszok százalékában)

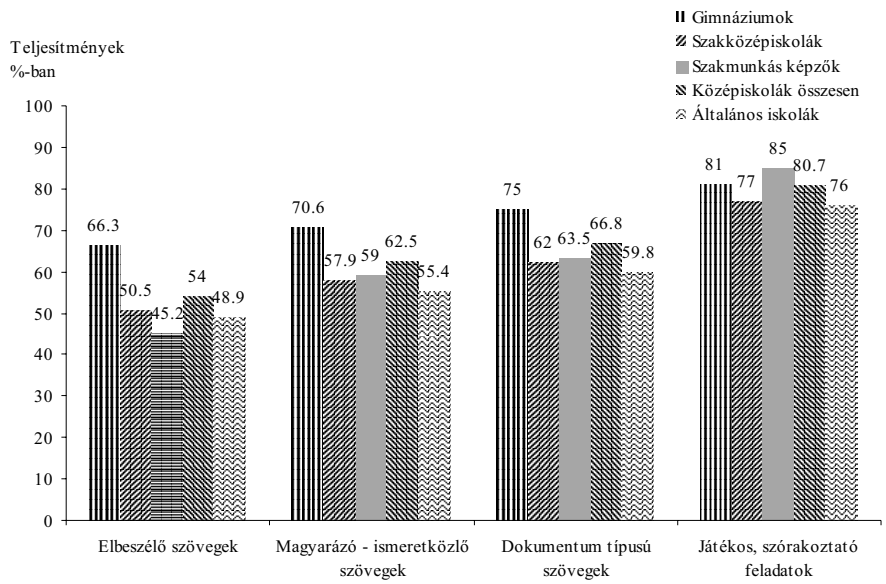

2.4. ábra. Az olvasásmegértés teljesítményeinek összehasonlítása a különböző szövegtípusok alapján (1999)

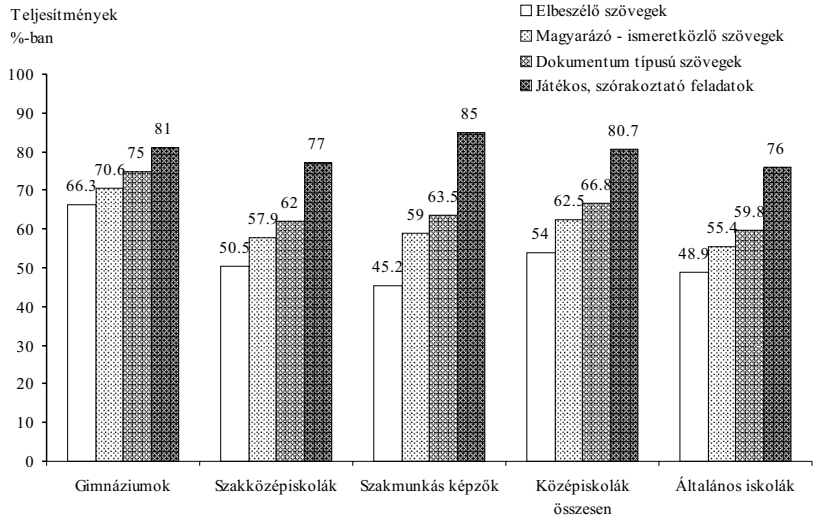

2.5. ábra. Az olvasásmegértés teljesítményeinek összehasonlítása a különböző iskolatípusok szerint (1999)

vegekhez kapcsolódó feladatok viszont a szakmunkástanulók számára kedveztek (igaz, igen minimális mértékben).

A feladat- és képességszintek, valamint a teljesítmények kapcsolatai

A feladatok összetettek voltak, egyszerre többféle képességet is vizsgáltak. Ezért az eredmények értelmezése csak bonyolult csoportosításokon keresztül vált lehetővé.

A vizsgálathoz itt is egy táblázatot készítettem *(5. táblázat)*, amelynek bal sávjaiban a képességszintek fokozatait írtam le. Ehhez társítottam azokat az itemeket,

amelyek eleget tettek az egyes műveleteknek és az ezeknek megfelelő szinteknek. Egy-egy szöveghez több kérdéssorozatot is feltettek, ezért kapcsolódott egy-egy feladat több szinthez is.

A számadatokat a teljesítményszinteknek megfelelően is rendeztem. Egy következő csoportosításban azt néztem meg, hogy a feltételezett képességszintek és a megoldások között teljes egybeesés van-e?

Következtetések:

– A feladattípusok nehézségeinek sorrendje szinte teljesen megegyezik az egyes iskolafokozatok és a középiskolák különböző iskolatípusaiban. Csupán a szakmunkástanulóknál alakult ettől kicsit eltérően (a két első sorszám felcserélődött).

– A sorrend felállítása azonban nem jelenti azt, hogy a tényleges adatok között ne volnának akár nagyobb eltérések is. A sorrendiség kérdése inkább arra mutat rá, hogy az oktatásban milyen jellegű feladatok megoldására helyezik a hangsúlyt a tanításban ezeknél a korosztályoknál. Ezért fordulhatott elő, hogy mind a négy csoportnál a magasabbra szintezett feladatokat oldották meg a tanulók a legnagyobb sikerrel. Nyilván egyfelől ezek a gyakoroltatottabbak, másfelől nagyobb kihívást jelenthettek a gyerekek számára – komolyan vették a munkát.

– Az oszlopdiagram is jól mutatja, hogy az író kommunikációs szándékainak, céljainak felismerését és a stilisztikai jártasságot igénylő, illetve a szövegkörnyezet hangulati hatásainak figyelembevételét megkívánó feladatoknál valóban magasabbak az átlageredmények. Csupán a szakmunkástanulóknál kerülnek az első helyre a „gondolatmenet" követésének, szövegösszefüggések megértésének képességeit célzó elvárások.

– A második és a harmadik képességbeli szint összhangban van a várt sorrenddel, mindössze a szakmunkástanulóknál van sorrendcsere a második helynél is.

– Mindegyik csoportban kevesebb figyelmet fordítottak a legegyszerűbb feladatokra: „a szövegből egy-egy mondat vagy szó visszakeresésére, a szöveg reprodukálására." Ezek a feladatok valószínűleg nem kötötték le a diákokat. A találgatásokra épülő és a rutinszerű megoldásokban sok a pontatlanság.

Az általános iskolás tanulók ezeknek a kérdéseknek egy részét egyszerűen átugrották, üresen hagyva a kitöltésre szánt helyet.

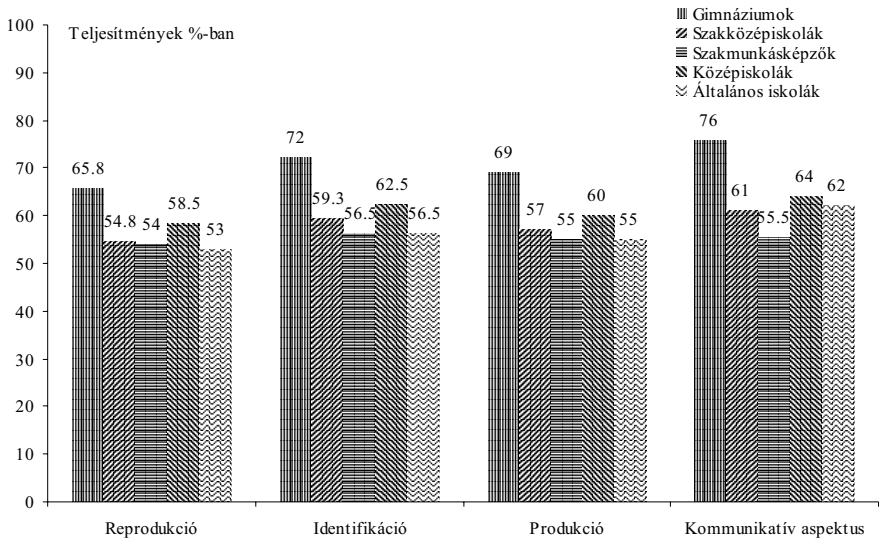

2.5. ábra. Az olvasásmegértés teljesítményeinek összehasonlítása a különböző szövegtípusok szerint (1999)

	Sor–szám	Képességszintek taxonómiája	O/1 feladatai	Ált. Isk.		Gimn.		Szakk.		Szakm.		Köz. isk	O/2 feladatai	Ált. Isk.		Gimn.		Szakk.		Szakm.		Köz. isk
Szövegértés	1	A szövegből egy-egy mondat vagy szó kikeresésének (amely az információt hordozza) és megértésének képessége (REPRODUKCIÓ)	1	54		67		59		50			1	67		78		68		67		
			4B	56		75		61		61			2A	67		80		69		71		
			5A	36	**49**	45	**67,5**	34	**50,5**	27	**46**	**55**	2B	46	**57**	69	**64**	54	**62**	53	**62**	**62**
			5B	57		74		54		44			3A	52		70		55		57		
			5C	58		70		45		39			3B	54		76		54		70		
			5D	52		74		50		57			5	54		69		52		55		
	2	A gondolatmenet követésének, a szöveg összefüggések megértésének képessége. (Az információt és a mondatok közötti összefüggések megértése) (IDENTIFIKÁCIÓ)	2	83		81		81		73			1	67		78		68		67		
			3A	82		85		82		79			2A	67		80		69		71		
			3B	47		63		48		40			2B	46		69		54		53		
			4A	39	**60**	57	**73**	48	**62**	46	**58**	**64**	4	57	**53**	73	**71**	56	**55**	63	**55**	**61**
			5B	57		74		54		44			5A	49		67		54		52		
			5C	38		70		45		39			7	31		59		38		24		
			6	76		81		77		84												
Szövegértelmezés	3	A szövegben kifejtett információk új – (a kérdésben jelzett) szempont szerint rendezze és értékelje – azaz a szöveg megértése alapján következtetéseket vonjon le a tanuló. (A feladat a verbális logikai képességeket vizsgálja.) PRODUKCIÓ	1	54		67		59		50			3A	52		70		55		57		
			2	83		81		81		73			3B	54		76		54		70		
			3A	82		85		82		79			4	57		73		56		63		
			3B	47	**62**	63	**71**	48	**63**	40	**59**	**64**	5A	49	**48**	67	**67**	54	**51**	52	**51**	**56**
			4B	56		75		61		61			5B	51		65		57		47		
			5A	36		45		34		27			6B	44		57		43		45		
			6	76		81		77		84			7	31		59		38		24		
	4	Az író kommunikációs céljainak, szándékának felismerését kívánja meg a feladat (és ezeknek a képességeknek a meglétét vizsgálja). (KOMMUNIKATÍV ASPEKTUS)	5B	57	**57**	74	**74**	54	**54**	44	**44**	**57**	1	67	**67**	78	**78**	68	**68**	67	**67**	**71**

5. táblázat. A megoldások és a feladatszintek egybevetése

A feladattípusok nehézségi foka az egyes iskolafokozatok, iskolatípusok tanulói számára

Az O/1 és O/2 átlagainak összege

Sorrend	Általános iskola			Gimnázium			Szakközép–iskola			Szakmunkás–képzõ			Középiskolák összesen		
	O/1	O/2	Átlag	O/1	O/2	Átlag	O/1	O/2	Átlag	O/1	O/2	Átlag	O/1	O/2	Átlag
1	49	57	**53**	67,5	64	**65,8**	50,5	59	**54,8**	46	62	**54**	55	62	**58,5**
2	60	53	**56,5**	73	71	**72**	62	56,5	**59,3**	58	55	**56,5**	64	61	**62,5**
3	62	48	**55**	71	67	**69**	63	51	**57**	59	51	**55**	64	56	**60**
4	57	67	**62**	74	78	**76**	54	68	**61**	44	67	**55,5**	57	71	**64**

Sorrend	Általános iskola			Gimnázium			Szakközép–iskola			Szakmunkás–képzõ			Közép–iskolák összesen		
	O/1	O/2	Átlag	O/1	O/2	Átlag	O/1	O/2	Átlag	O/1	O/2	Átlag	O/1	O/2	Átlag
1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2	–	–	–	**X**	**X**	**X**	–	–	–	–	–	–	–	–	–
3	–	–	–	**X**	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
4	–	–	–	**X**	**X**	**X**	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Általános isk.	Gimnázium	Szakközép	Szakmunkás	Közép isk.
4	4	4	2	4
2	2	2	4	2
3	3	3	3	3
1	1	1	1	1

A 70% feletti eredmények „X”-el az ez alattiak „–”-el vannak jelölve

6. táblázat. Az O/1 és O/2 tesztlapok feladataihoz társítható olvasásmegértés műveletei és azok teljesítményszintjei (kerekítve, százalékban)

Teljesítményszintek sorszáma	Műveletek	Általános iskolák eredményei	Gimnáziumok eredményei	Szakközépiskolák eredményei	Szakmunkásképzők eredményei	Középiskolák eredményei
1	Szövegből adatok, nevek, események, stb. Kikeresése	48	68	52	52	57
2	Szövegben tájékozódás, eligazodás, szövegrészek gyors visszakeresése	53	72	54	54	60
3	Páralkotás	60	76	63	63	67
4	Párbeszéd kiegészítése	53	69	56	48	58
5	Fogalmak, témák, címek szövegrészek összekapcsolása	60	73	63	63	66
6	Nyelvtani szerkezetek összeillesztése	57	74	52	44	57
7	Képi jelrendszer és szöveg megfeleltetése egymásnak	65	74	68	67	70
8	Időrendi sorrendalkotás	49	63	55	43	54
9	Logikai műveletek, ok-okozati összefüggések	58	68	58	55	60
10	Lényegkiemelés, tömörítés	59	74	64	63	67
11	Stilisztikai műveletek alkalmazása	67	78	68	67	71
12	Érzelmi vagy hangulati elemek alkalmazása	54	74	52	69	65

Teljesítményszintek sorszáma	Műveletek	Általános iskolák eredményei	Gimnáziumok eredményei	Szakközépiskolák eredményei	Szakmunkásképzők eredményei	Középiskolák eredményei
1	Szövegből adatok, nevek, események, stb. Kikeresése	–	–	–	–	–
2	Szövegben tájékozódás, eligazodás, szövegrészek gyors visszakeresése	–	**X**	–	–	–
3	Páralkotás	–	**X**	–	–	–
4	Párbeszéd kiegészítése	–	–	–	–	–
5	Fogalmak, témák, címek szövegrészek összekapcsolása	–	**X**	–	–	–
6	Nyelvtani szerkezetek összeillesztése	–	**X**	–	–	–
7	Képi jelrendszer és szöveg megfeleltetése egymásnak	–	**X**	–	–	**X**
8	Időrendi sorrendalkotás	–	–	–	–	–
9	Logikai műveletek, ok-okozati összefüggések	–	–	–	–	–
10	Lényegkiemelés, tömörítés	–	**X**	–	–	–
11	Stilisztikai műveletek alkalmazása	–	**X**	–	–	**X**
12	Érzelmi vagy hangulati elemek alkalmazása	–	**X**	–	–	–

A teljesítményszintek nagyságrendje a különböző iskolatípusokban és iskolafokozatokban				
Általános–iskola	Gimnázium	Szakközép–iskola	Szakmunkás képző	Középiskola
11	11	11	12	11
7	3	7	11	7
3	6	10	7	10
5	7	3	3	3
10	10	5	5	5
9	12	9	10	12
6	5	4	9	9
12	2	8	2	2
2	4	2	1	4
4	9	12	4	6
8	1	6	6	1
1	8	1	8	8

A 70% feletti eredmények „X”-el az ez alattiak „–”-el vannak jelölve

A táblázat adatait oszlopdiagramokon szemléltettem. *(3. ábra)* A képességszinteket a vízszintes tengelyen és a teljesítményeket a függőleges tengelyen ábrázoltam.

Az olvasásmegértés feladatmegoldásaira használt műveletek és a teljesítmények kapcsolata

Az előzőekben megállapított sorrendiséget követik nagyjából a műveleti taxonómiák és a teljesítményeket rendszerező táblázatok *(6. táblázat)* és diagramok *(4.1., 4.2. ábra)* összefüggései is. A feladatok műveletek szerinti felosztása finomabb bontása az előbbinek, azzal szinkronban van. Ezért az egybeesések kívánatosak is a két vizsgálandó terület között.

Az egyes iskolatípusok esetében azonban kisebb-nagyobb eltérések lehetségesek.

A szemléltetéshez az oszlopdiagramot tartottam megfelelőnek.

Ez a műveletek futásának irányait, mértékét és tendenciáit egyaránt megfigyelhetővé teszi. A sok elem miatt két részre bontottam az adathalmazt, külön ábrázolva az általános iskolások és a középiskolások és külön a középiskolás csoportok teljesítményeit.

Az általános iskolák 7. osztályosainak és a középiskolások 11. osztályosainak teljesítménymutatói az olvasásmegértés műveleteinek szortírozásában megmutatják a diagramon, hogy:

– a két csoport teljesítményei majdnem párhuzamos irányokat követnek. Egy műveletnél azonban összefutnak. Nevezetesen: a „nyelvtani szerkezetek összeillesztésénél". A logikai sorrendalkotás kérdéseinél erősen közelítenek egymáshoz;

– a legmagasabb teljesítményét mindkét csoport a „stilisztikai műveletek alkalmazása" terén érte el. Eredményesek voltak még „a képi jelrendszer és a szöveg megfeleltetése egymásnak", valamint a „páralkotás" műveleteinél;

– a legsikertelenebbek az „időrendi sorrendalkotás" és a „szövegből adatok, nevek, események gyors visszakeresése". Felváltva küzdenek az utolsó helyekért.

– legnagyobb különbség a 7. és a 11. osztályok válaszai között az „érzelmi, hangulati elemek alkalmazni tudásában" fedezhető fel.

A középiskolások különböző iskolatípusaiba járók teljesítményei ugyanabban a szortírozásban a következő képet adják:

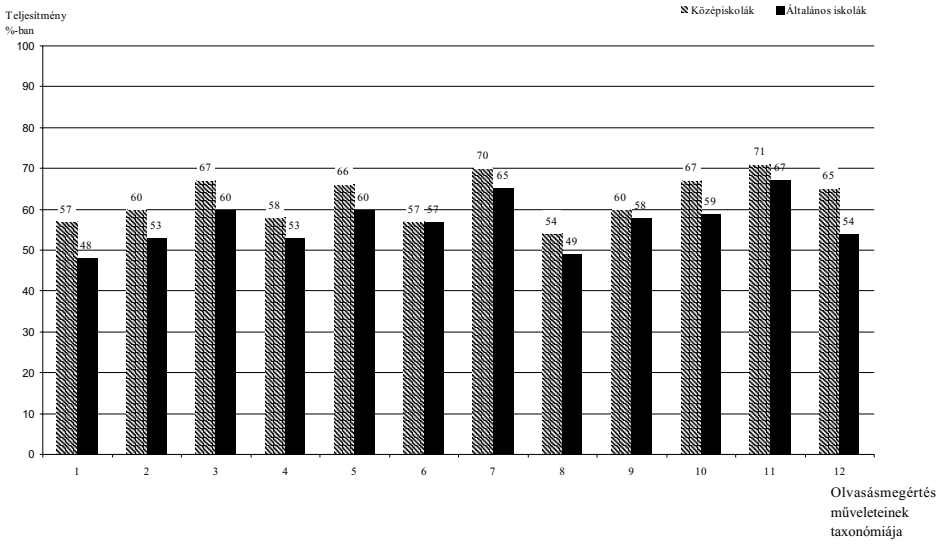

3.1. ábra. Az olvasásmegértés teljesítményeinek összehasonlítása a szöveges feladatokkal végzett műveletek alapján az általános iskolák 7. osztályaiban és a középiskolák 11. osztályaiban

– A gimnáziumi tanulók olvasásmegértés-műveletmegoldásai egyenletesebb és magasabb eredményeket jeleznek, mint a többieké.

– A másik két csoportnál, akárcsak az előző témában, is erős közelítés tapasztalható. Sok ponton teljes egybeesés van a teljesítményekben. (Az 1, 2, 3, 5 sorszámú műveleteknél, a 7, 10, 11-es sorszámú műveleteknél pedig csak 1 százalékos az eltérés.) A legnagyobb szélsőértékek a nyelvtani szerkezetek összeillesztéseinél vannak. (Itt 30 százalékos különbség van a gimnáziumok és a szakmunkásképzők tanulóinak teljesítményei között.)

– A legkisebb különbségek a „képi jelrendszer és szöveg megfeleltetése egymásnak" típusú műveleteknél figyelhetők meg.

– A gimnáziumi tanulók felfelé kiugró teljesítménye a stilisztikai műveletek megoldásánál 78 százalék.

– Sikertelenség „az időrendi sorrendalkotás" (43 százalékos átlag) és a „nyelvtani szerkezetek összeillesztése" (44 százalék átlag) műveleteinél tapasztalható a szakmunkástanulóknál.

A feleletválasztó és a feleletalkotó feladatmegoldások összehasonlítása

Minden iskolatípusban és iskolafokozaton szemmel láthatóan a feleletválasztó feladatok megoldása járt nagyobb eredménnyel, ugyanakkor egyenetlenebbek a teljesítmények. (Ez az észrevétel leginkább a szakmunkástanulóknál érvényesül és legkevésbé a gimnáziumi tanulóknál.) A feleletalkotó feladatokra válaszolni nagyobb erőfeszítésébe került a tanulóknak, ami nem is csoda, mivel itt a válaszok frappáns megfogalmazása plusz nehézséget jelenthetett. Az Olvasás/2. tesztlap utolsó kérdéssorainál (3., 4., 5., 6., 7.) egymás mellett halad a két feladattípus teljesítménygörbéje. Itt a feleletválasztó feladatok nehezebbek voltak. Mindezekből talán már kikövetkeztethető, hogy a legeredményesebben megoldott feladatok a feleletválasztó, míg a legeredménytelenebbül megoldottak a feleletalkotó feladatok közül kerültek ki. A két feladatcsoport egy-mást leginkább megközelítő teljesítménye a gimnazistákra a legjellemzőbb.

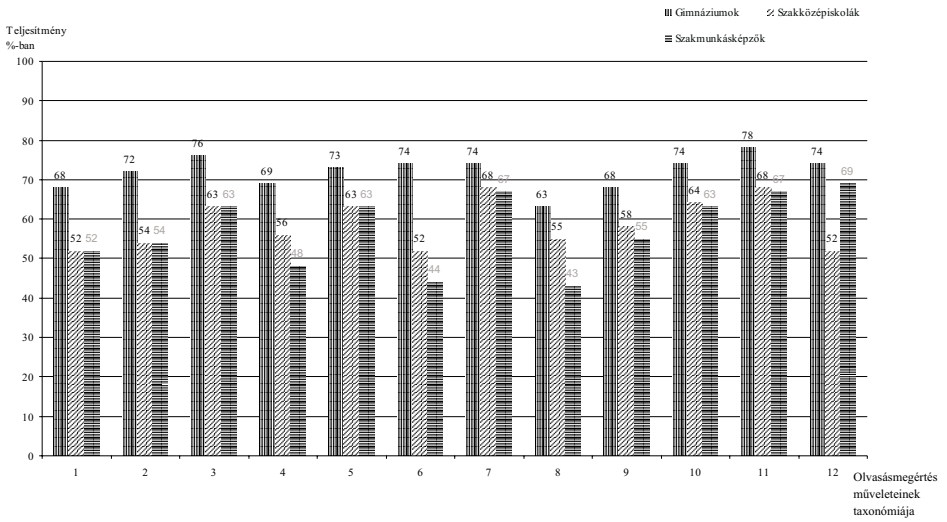

3.2. ábra. Az olvasásmegértés teljesítményeinek összehasonlítása a szöveges feladatokkal végzett műveletek alapján a középiskolák különböző iskolatípusaiban (11. osztályokban)

Összefoglalva

Különböző szempontok alapján értékeltem az általános iskolák 7-edikes és a középiskolák 11-edikes tanulóinak szövegmegértését: a szövegtípusok, a feladat- és képességszintek és az ezekhez társítható műveletek alapján. Megállapítottam, hogy mindegyik kategóriában meglehetősen kedvezőtlen a helyzet, hiszen a gyerekeknek nagy része nem érti, amit olvas, csak az aktuálisan gyakorolt dolgokhoz tudnak igazodni, teljesítményük még azonos csoporton belül is igen változó. A korábbi országos kutatásoktól eltérően a dél-dunántúli régióban végzett kutatás szerint a szakközépiskolások teljesítménye a szakmunkástanulók teljesítményéhez áll közelebb és nem a kettő között arányos távolságban helyezkedik el. A legnagyobb különbség tehát nem az iskolafokozatok között található az általam vizsgált korcsoportok esetében, hanem a középiskolák különböző iskolatípusai között. A továbbiakban a különböző településeken élő tanulók olvasási szokásaival, olvasásmegértésével és a különböző iskolafokozatokba és iskolatípusokba járók eloszlási görbéivel szeretnék foglalkozni, majd az olvasásmegértés és a kutatásban szereplő más tantárgyak, valamint a tanulók különböző személyiségjegyeinek összevetésével, illetve a családi környezet és az olvasás kölcsönhatásaival.

Jegyzet

(1) CS. CZACHESZ Erzsébet: *Az olvasásmegértés és tanításai.* Iskolakultúra, 1999/2. 3–13. old.
(2) KÁDÁRNÉ FÜLÖP Judit: *Olvasás és kommunikáció. Egy szövegmegértés vizsgálat tanulságai.* Országos Pedagógiai Intézet, Bp, 1985. 55–56. old.
(3) TRENCSÉNYI Borbála: *Az értelemig és tovább Bevezetés az irodalmi szövegek olvasásába.* AKG Kiadó, Bp, 1995. 8–9. old.
(4) VÁGI Péter: *Monitor vizsgálat 1995.* Országos Pedagógiai Intézet, Bp, 1995.
(5) KÁDÁRNÉ FÜLÖP Judit: *Olvasás és kommunikáció. Egy szövegmegértés vizsgálat tanulságai* Országos Pedagógiai Intézet, Bp, 1985. 72. old.
(6) TAKÁCS Viola: *A tananyag, a tudás és a közösség szerkezete.* Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programiroda, Bp, 1998.
(7) CSÍKOS Csaba és B. NÉMETH Mária: *A tesztekkel mérhető tudás.* In: CSAPÓ Benő: *Az iskolai tudás.* OSIRIS Kiadó, Bp, 1998. 88. old.

Irodalom

ANDOR Csaba: *A MONITOR '86 kutatás sokváltozós elemzése.* Pedagógiai Szemle, 1989/12. sz.
A TOF '80 vizsgálatról: Az OPI Tantervelméleti Osztályának felmérése. Pedagógiai Szemle, 1983/2. sz.
BÁNFI Ilona: *Az iskolai teljesítményt befolyásoló háttértényezők.* Új Pedagógiai Szemle, 1999. 6.
BÁTHORI Zoltán és munkatársai: *Monitor típusú felmérések a közoktatás rendszerében.*. (Tervtanulmány) Az Értékelési Központ Közleményei, 2. sz. OPI, 1985.
CSAPÓ Benő: *Az iskolai tudás*. Osiris Kiadó, Bp, 1998.
CS. CZACHESZ Erzsébet: *Olvasás és pedagógia.* Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged, 1998.
CS. CZACHESZ Erzsébet: *Az olvasásmegértés és tanítása.* Iskolakultúra 1999/2. sz. 3. old. Bevezetés
DEMETER Katalin: *Az olvasási képesség fejlődési iránya és színvonala*. Pedagógiai Szemle, 1989/12. sz.
HALÁSZ Gábor – LANNERT Judit (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról 1997*. OKI., Bp, 1998.
HORVÁTH Zsuzsa: *Olvasás, szövegértés. A MONITOR '93.* Új Pedagógiai Szemle, 1994/7–8. sz.
JOÓ András: *A tanulás folyamatát szabályzó tényezők – Az eszköztudás és tartalomtudás*. Pedagógiai Szemle, 1979/ 4. sz.
KÁDÁRNÉ FÜLÖP Judit: *Olvasás és kommunikáció. Egy szövegmegértés vizsgálat tanulságai.* Országos Pedagógiai Intézet, Bp, 1985. 55–56. old.
TAKÁCS Viola: *A tananyag, a tudás és a közösség szerkezete.* Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programiroda, Bp, 1998.
TRENCSÉNYI Borbála: *Az értelemig és tovább. Bevezetés az irodalmi szövegek olvasásába.* AKG Kiadó, Bp, 1995.
VÁRI Péter: *Monitor vizsgálat 1985*. Országos Pedagógiai Intézet, Bp, 1985.
VÁRI Péter: *A Monitor vizsgálat 1986 vizsgálat ismertetése*. Pedagógiai Szemle, 1989/12. sz.
VÁRI Péter: *Iskolai jelentés az 1995. MONITOR vizsgálat eredményeiről.* http://www.karinthi.hu/karinthi/iskola/monitor/ismertet.htm

Bredács Alice

Köszönetem szeretném kifejezni Takács Violának, hogy munkámat a grafikák elkészítésével segítette.

Iskolai tudásmérés Baranya megyében

1999 tavaszán a Tanárképző Intézet kutatócsoportja az Országos Közoktatási Intézet Kutatási Központja, a Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszéke és a Baranya Megyei Pedagógiai Intézet együttműködésével Baranya megyében reprezentatív mintán tantárgyi mérésekbe kezdett. Ezt a tervet elsősorban az inspirálta, hogy az éppen kialakuló minőségbiztosítási hálózat megfelelő adatbázishoz juthasson, ugyanakkor a tanárképzésben és a továbbképzésben érintettek is megfelelő tapasztalati háttérre tehessenek szert a pedagógusok felkészültségét illetően. *(1)* Akkor úgy láttuk, hogy nincs értelme a már több helyen és több időpontban, illetve életkorokban elvégzett tantárgyi méréseket megismételni, ezért a hagyományos tantárgyi teszteket kiegészítettük gondolkodásvizsgálati tesztekkel, intelligenciavizsgálatokkal, személyiség-vizsgálatokkal, a szociális háttér felderítésére szolgáló kérdőívekkel és a pedagógusok szakmai életútjának legfontosabb jellemzőit vizsgáló kérdőívvel. Az adatgyűjtést a más – elsősorban az 1995-ben Szegeden és környékén lebonyolított – mérésekkel való összehasonlítás érdekében a 7. és a 11. osztályokban terveztük. A 7. osztályok esetében az alapsokaság részének tekintettük a 8 osztályos általános iskolákat, valamint a 6 és 8 osztályos gimnáziumokat is. A 11. osztályokhoz tartozónak a 4, a 6 és a 8 osztályos gimnáziumok, a szakközépiskolák és a még 3 évfolyammal működő szakmunkásképző iskolák megfelelő osztályait tartottuk. (Ez utóbbi területen adatgyűjtésünk korlátó-

Mérési területek	7. osztályok	11. osztályok	
1. Tanulók	Általános iskola 6–8 oszt. gimn.	Gimnázium Szakközépiskola	Szakmunkásképző
1.1. Tanulói adatlap, általános kérdőív	+	+	+
1.2. Olvasásértés 1-2	+	+	+
1.3. Biológia	+	++	-
1.4. Fizika	+	++	-
1.5. Kémia	+	++	-
1.6. Matematika	+	++	-
1.7. Történelem	+	++	-
1.8. Idegen nyelv (angol, német)	+	+	-
1.9. Matematikai megértés	+	+	+
1.10. Természettud. ism. gyakorlati alkalmazása	+	+	+
1.11. Természettudományos gondolkodás	+	+	+
1.12. Induktív gondolkodás	+	+	+
1.13. Deduktív gondolkodás	+	+	+
1.14. Korrelatív gondolkodás	+	+	+
1.15. Intelligencia	+	+	+
1.16. Flow-teszt (család, iskola, barát, egyedül)	+	+	+
1.17. Pszichológiai immunrendszer	+	+	+
1.18. Tantárgyi attitűdök	+	+	+
1.19. Családi kérdőív	+	+	+
2. Pedagógusok			
2.1. Tanári adatlap, általános kérdőív	+	+	+
2.2. Maslach Burnout Inventory	+	+	+
2.3. Pszichológiai immunrendszer	+	+	+
3. Az iskola helyzete (igazgatói kérdőív)		+	

1. táblázat. (+ Általános kérdőívek, tesztek és a 7. osztályok tantárgyi mérőlapjai. ++ A 11. osztályok tantárgyi mérőlapjai.)

Alapsokaság

Település	Iskolatípus				
	8 oszt. ált. isk.	8 oszt. gimn.	6 oszt. gimn.	12 oszt. isk.	10 oszt. isk.
Megyei jogú város	31	1	3	0	0
Város 10.000 lakos felett	19	1	3	0	0
Város 10.000 lakos alatt	4	0	0	0	0
Község 2.000 lakos felett	14	0	0	0	0
Község 2.000 lakos alatt	66	0	0	0	0

Összesen: 142 iskola

Minta

Település	Iskolatípus				
	8 oszt. ált. isk.	8 oszt. gimn.	6 oszt. gimn.	12 oszt. isk.	10 oszt. isk.
Megyei jogú város	3	1	1	0	0
Város 10.000 lakos felett	2	1	1	0	0
Város 10.000 lakos alatt	1	0	0	0	0
Község 2.000 lakos felett	2	0	0	0	0
Község 2.000 lakos alatt	6	0	0	0	0

Összesen: 18 iskola

2. táblázat. Az alapsokaság és a minta a 7. osztályok esetében

zott terjedelmű volt!) A vizsgálat elsődleges céljait az alábbiakban határoztuk meg:

– a minőségbiztosítás egyik feltételeként létrejövő vizsgaközpontok tevékenységének és adatbázisának megalapozása;

– a helyi minőségbiztosítási rendszerek kiépítésének segítése az iskolák mérési adatbázisának megalapozásával;

– mérőeszközök bázisának kiépítése, új eszközök tervezése és hitelesítése;

– a gyakorló pedagógusok felkészítése az adatbázisokban való tájékozódásra;

– a baranyai – ezen belül elsősorban a pécsi – tanulók teljesítményeinek összehasonlítása a szegedi és az országos teljesítménymérések eredményeivel;

– a tantárgyi, az induktív és a deduktív gondolkodást mérő tesztek eredményeinek összevetése a személyiségvizsgálati eljárások során nyert adatokkal;

– a tantárgyi tesztek és a személyiségvizsgálatok eredményeinek összevetése a szociális háttér adataival;

– a tanárképzés tartalmi reformjának előkészítése a tantárgyi teljesítmények, az alkalmazható tudás, az osztályzatok és a személyiségvizsgálatok összehasonlító elemzése kapcsán;

– a tanári tevékenység és a tanulói teljesítmény összefüggéseinek vizsgálata.

Az adatfelvételi és mérési apparátust a fent említett céloknak megfelelően választottuk, illetve dolgoztuk ki. A tervezett összehasonlítás eleve feltételezte a Szegeden már alkalmazott tesztek átvételét, ugyanakkor az olvasásértés, a történelem, az idegen nyelvek és a szociális háttér esetében saját fejlesztésű mérőeszközöket, illetve kérdőíveket használtunk. (Ezek egyrészt a Baranya Megyei Önkormányzat Pedagógiai Intézetében, másrészt a Tanárképző Intézetben születtek.) Az intelligencia- és a személyiségvizsgálati eljárások kész tesztjei közül a különböző életkorban is jól differenciálókat választottuk.

A tantárgyi attitűdök több dimenziós kérdőívét Vágó Irén a nyolcvanas évek elején dolgozta ki és alkalmazta először. *(2)* Így alakult ki az *1. táblázat*ban látható adatfelvételi apparátus.

A reprezentatív minta kiválasztásánál tekintetbe vettük, hogy a vizsgálni szándékozott 7. osztályok nemcsak az általános iskolákban fordulnak elő, hanem a 6 és a 8 osztályos gimnáziumokban is, ugyanakkor ez a többszínűség a 11. osztályokra

is vonatkozik. Az osztályok kiválasztását Baranya esetében nehezíti a megye aprófalvas jellege, ezért a megyeszékhely iskolavárosi szerepéből adódóan könnyen előfordulhat a városi iskolák túlzott reprezentációja. A kistelepülési iskolák átlagos osztálylétszámai messze elmaradnak a városiaktól, ezért a minta kialakításában erre a hatásra is ügyelnünk kellett. A minta kiválasztását az Országos Közoktatási Intézet Információs Irodájától rendeltük meg, ahol a legfrissebb (1998. október 15.) statisztikai adatok birtokában végezték el a feladatot. A megrendelés tartalmazta azt a kérést is, hogy a 6 és a 8 osztályos gimnáziumok az alapsokaságban jellemző arányukhoz mérten felülreprezentáltak legyenek. A 2. táblázat a 7. osztályokkal rendelkező iskolák és a kialakított minta viszonyát mutatja.

A kiválasztott iskolákban és osztályokban 1999. május végén és június elején végeztük el az adatfelvételt. Ebben a folyamatban ügyeltünk arra, hogy a tantárgyi, a gondolkodásvizsgálati és az intelligenciatesztek kitöltésére délelőtt 9–11 óra között kerüljön sor, és egy-egy alkalommal három adatfelvételnél több ne terhelje a tanulókat. Az azonos – vagy hasonló – körülmények biztosítása érdekében a „kérdezőbiztosokat" a feladatuk elvégzésére felkészítettük, ugyanakkor írásban is megkapták az adatfelvételi forgatókönyvet, amely a legfontosabb tennivalókat tartalmazta. A „kérdezőbiztosok" minden mérési folyamatról jegyzőkönyvet készítettek, amely az alapadatokon kívül az esetleges rendkívüli eseményeket is rögzítette. A tanév végén lebonyolított adatfelvételi folyamatban szereplő osztályok az iskolatípusok között az alábbiak szerint oszlottak meg:

30 általános iskolai osztály,
27 gimnáziumi osztály,
8 szakközépiskolai osztály,
3 szakmunkásképző osztály.

Ez a megoszlás nem tükrözi az egyes iskolatípusok alapsokaságon belüli megoszlását. Ennek az az oka, hogy a mérési fo-

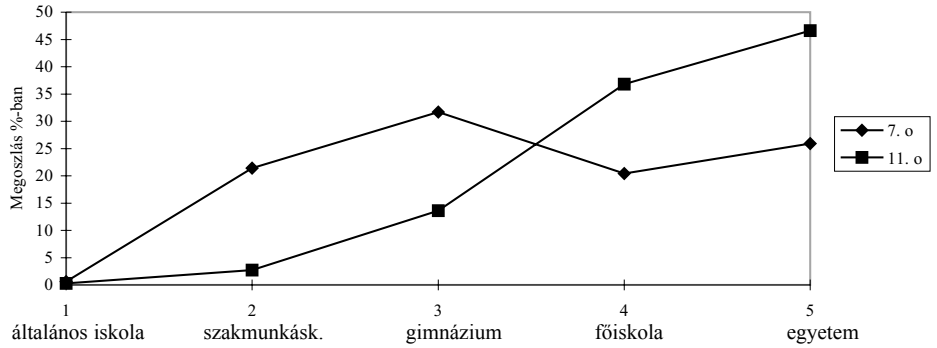

1. ábra. A tervezett iskolai végzettség a vizsgált 7. és 11. osztályokban

Iskolai végzettség	7. osztály		11. osztály	
	Apa	Anya	Apa	Anya
8 osztálynál kevesebb	1,4	2,8	0,1	0,3
Általános iskola	9,2	15,8	3,3	7,7
Szakmunkásképző	41,9	25,7	30,0	17,5
Középiskola	30,3	33,1	32,8	38,1
Főiskola	9,0	15,3	14,2	22,2
Egyetem	8,2	7,3	19,6	14,2
Összesen	100%	100%	100%	100%

3. táblázat. A szülők iskolai végzettségének arányai a 7. és a 11. osztályokban

lyamatba bekerült iskolák minden 7. és 11. osztályában elvégeztük az adatfelvételt és ezzel gyakorlatilag megnöveltük a mintában szereplő tanulók számát. A 7. osztályok esetében sok az olyan kistelepülés, ahol csak egyetlen osztály működik, például Bükkösd, Drávaszabolcs, Hobol, Magyarszék, Mágocs, Mecseknádasd és Palotabozsok. Ugyanakkor a pécsi nagy középiskolákban hét párhuzamos osztály is előfordul, így az említett arányok természetesen megváltoznak. Ennek az aránytolódásnak a kiküszöbölésére csak akkor van szükség, ha a tantárgyi és más mérések önálló értékelésén túl a korosztály egészére vagy településtípusokhoz kapcsolódó jellemzőikre nézve szeretnénk megállapításokat megfogalmazni. Az itt említett „mintakiterjesztés" előnye viszont az iskolai adatbázisok kialakításában fogalmazható meg. A továbbiakban a mérés néhány közvetlen eredményét mutatjuk be, csupán illusztrációként.

A vizsgált tanulók szüleinek iskolai végzettségét a 3. táblázat mutatja be. Ezen jól látható a középiskolába jutott gyermekek szüleinek jellemzően magasabb iskolázottsága. A 7. osztályok tanulói esetében az apák több mint 50 százaléka legfeljebb a szakmunkásképzésig jutott, ugyanakkor ez az arány a 11. osztályoknál 33 százalék. Megfigyelhető, hogy a mintában szereplő tanulók szülei közül az anyák iskolázottabbak, mint az apák.

A tanulók tervezett iskolai végzettsége jelentősen meghaladja a szülők valóságos iskolai végzettségét, függetlenül a képzési szinttől. Természetesen a tervek messze járhatnak a realitástól, de a család vagy a kortárs csoport igényszintjét mindenképpen jelzik. További vizsgálatot igényel, hogy a 7. osztályos tanulók miért választják nagyobb arányban az egyetemet, mint a főiskolát? Ez a jelenség a szülői inspirációkkal kevésbé magyarázható.

Jegyzet

(1) Ilyenek voltak például az IEA vizsgálatok, a monitor-vizsgálatok vagy a Szegedi Alapfokú Vizsgaközpont mérései – ld. *Az iskolai tudás.* Szerk.: CSAPÓ Benő. Osiris Kiadó, Bp, 1998. vagy: *Monitor '97 A tanulók tudásának változása.* Szerk.: VÁRI Péter. Országos Közoktatási Intézet, Bp, 1999. *(2)* VÁGÓ Irén – BALÁZS Éva – KOCSIS Mihály: *A képesség program hatása és eredményei 1-2.* Oktatáskutató Intézet. Bp, 1990.

Kocsis Mihály

Attitűdvizsgálat - strukturális elemzéssel

1999 májusában Baranya megye 69 általános és középiskolájában többezer tanulóval végzett kiterjedt pedagógiai mérést a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Intézetének kutatócsoportja. Ennek révén hatalmas adatmennyiséget nyertek a kutatók, s ezeket feldolgozták, illetve feldolgozzák a tantárgyi attitűdöktől a tantárgyi teljesítményeken, az induktív, korrelatív és deduktív gondolkodáson, az intelligenciateszteken, a szociális háttéren, a szülői iskolázottságon, a tanulók iskolázási tervein át igen sok területen. A klasszikus statisztikai adatfeldolgozás eredményei, azok elemzése, értelmezése remélhetően hozzájárul majd oktatásunk s előbbutóbb tanárképzésünk javításához is.

Arra gondoltunk, hogy a kapott adatokat érdemes megnézni a tradicionális számítások mellett más matematikai eljárással is, hátha olyan tulajdonságokra is fény derül így, amelyek nem vagy legalábbis nem maguktól értetődően világlanak ki a hagyományos adatfeldolgozásból. Ezt a sokak által strukturális elemzésnek nevezett eljárással *(1)* tettük, amelynek lényege, hogy számadatok helyett a minőségeket mutatja, s ezt vizuálisan, bizonyos ábrák készítésével oldja meg.

A tantárgyi attitűdök vizsgálatát *(2)* mutatjuk be itt a fent említett rendszerben.

Kiindulásunk két statisztikai táblázat, az egyik az általános iskolai, a másik a középiskolai tantárgyi attitűdöket mutatja.

Mindkét táblázat soraiban15 tantárgy, oszlopaiban nyolc, a tanulóknak a tantárgyról alkotott véleményét kifejező tulajdonságra adott osztályzata szerepel. A lehetséges tulajdonságok páronként – pozitív, illetve negatív értelemben – vannak feltüntetve. Ezek a következők: Változatos-Egyhangú, Pihentető-Fárasztó, Kellemes-Kellemetlen, Fontos-Nem fontos, Könnyű-Nehéz, Érdekes-Unalmas, Hasznos-Haszontalan, Jó-Rossz. Az osztályozás ötfokú skálán történt úgy, hogy minél jobb volt a tanuló véleménye, annál alacsonyabb jegyet kellett beírnia a kérdőívbe. Az általunk használt táblázatban egy-egy sor és oszlop metszésében lévő négyzetben az összes megkérdezett tanuló által adott osztályzatok átlaga van. Tehát például a Számítástechnika sornak a Fontos-Nem fontos oszloppal való metszési négyzetében az 1,92 azt jelenti, hogy 856 tanuló osztályzatainak ez a számtani közepe a szóban forgó tárgy szóbanforgó tulajdonságát illetően.

Foglalkozzunk most csak az általános iskolai táblázattal. A mondottak értelmében ebben 15 x 8 = 120 szám áll, mindegyik két tizedesjegy pontossággal. Természetesen ki lehet belőle olvasni akár a tantárgyak sorrendjét, akár egy tulajdonság tantárgyak szerinti sorrendjét, noha ez elég fáradságos munka. Szemléltethetők e sorrendek például diagramokkal, ez áttekinthetőbbé teszi a viszonyokat. De ha a még így is roppant mennyiségű számadat vizsgálatát el akarjuk kerülni, továbbá nem csupán a sorrendekre vagyunk kíváncsiak, hanem a viszonyok struktúrájára is, akkor más utat kell választani.

A következő eljárást hajtottuk végre. Táblázatunkat binárissá alakítottuk, oly módon, hogy a 2.50 alatti osztályzatokat „jó”-nak, a 2,51 felettieket „rossz”-nak neveztük. (1, ill. 0 jellel jelölve ezeket.) Végül a táblázat mérete kissé csökkent. Egy oszlopot elhagytunk, mégpedig a nyolcadikat, mert a „Jó-Rossz” minősítést túlságosan általánosnak találtuk. Egy sor is elmaradt, mert a kétértékű tábla Biológia és Számítástechnika sora azonos volt. Tehát 14 x 7 lett a 0 és 1 jelekkel kitöltött kiinduló táblázatunk.

Ezután úgynevezett Galois-gráfot készítettünk bináris táblánkból. Ez olyan ábra, amelyen szögpontok és ezeket összekötő egyenes szakaszok vannak. Az ábra egy pontja a tantárgyak olyan legnagyobb csoportját jelenti, amelyek mindegyike ugyanazokkal a jótulajdonságokkal rendelkezik – a tanulók véleményének átlaga szerint. Egyúttal ez a nevezett jótulajdonságoknak is a legnagyobb csoportja.

Egymás mellé rajzoltuk az egy jó tulajdonsággal rendelkező legnagyobb csoportokat jelentő pontokat, majd föléjük egymás mellé a két jótulajdonságúakat, és így tovább.

A pontok, illetve szögpontok jelentése után lássuk, milyen szabály alapján kötöttünk össze pontokat! Egy tetszőleges szögpontot összekötöttünk minden olyan alatta fekvővel, amely a szóban forgó halmazt jelentő pont legnagyobb részhalmazát jelentő pont. Ezt az eljárást minden pontra nézve elvégeztük.

Az ilyen módon kapott ábra úgynevezett Galois-gráf. Ez kézenfekvően mutat minden olyan sorrendet, mint amely a statisztikai táblázatból – bár nehezebben – leolvasható. De mit mutat még ezen kívül? Az világosan látszik, hogy a Biológia és a Számítástechnika a legnépszerűbbek, ezeket követi a Technika, az Irodalom és a Testnevelés. Összeségében a kedveltek közé tartozik még a Kémia, Történelem, Angol. A Földrajz, Német, Matematika, Ének és Rajz csak később következik. Utolsó helyen a Fizika és a Nyelvtan áll. De itt nem csupán a sorrend látható, hanem a struktúra is. Bár a hierarchia azonos fokán áll a Technika, mint az Irodalom és a Testnevelés, de míg a Technika Változatos, Pihentető, Kellemes és Könnyű, Érdekes és Hasznos, addig az Irodalom és a Testnevelés nem Pihentető, hanem Fontos!

Ha megvizsgáljuk a tantárgyakat a tulajdonságok negatív oldala szerint, akkor azt látjuk, hogy a Biológiának és a Számítástechnikának nincsen rossz tulajdonsága. A tanulók szerint az Ének, Rajz és Technika Nem fontos, néhány más tárgy Unalmas. Érdekes, hogy a tanulók szerint hogyan keveredik a fárasztó tulajdonság szellemi,

illetve fizikai értelemben, mert az Irodalomra és a Testnevelésre egyaránt a Fárasztó tulajdonságot szavazták meg.

A középiskolai tanulók szerint már csak a Számítástechnika az egyedüli tantárgy, amely minden pozitív tulajdonsággal bír. Ezt a Technika és a Testnevelés követi hat jó tulajdonsággal. Mindkettő Változatos, Fontos, Hasznos. De míg a Technika Pihentető és Érdekes, addig azt gondolják, hogy a Testnevelés nem Pihentető és Érdekes, hanem Kellemes és Könnyű. A közvélemény szerint a következők osztoznak a harmadik helyen: Történelem, Biológia és Földrajz. Ezek Változatosak, Fontosak, Érdekesek és Hasznosak. A hierarchia következő fokán a Matematika, Rajz és Német áll. De a Matematika nem Érdekes, a Rajz nem Érdekes és Hasznos, illetve Változatos. Az Angol csak Fontos, Érdekes és Hasznos. Meglepő, hogy az Irodalom, Nyelvtan és Német ezek mögött van, de mindegyikük Fontos és Hasznos a gyermekek szerint. Az utolsó előtti az Ének, ami csupán egyetlen jó tulajdonsággal bír: Könnyű. A középiskolások körében a legkevésbé népszerű a Fizika és a Kémia.

Olyan ábra is készült, amely közvetlenül hasonlítja össze az általános iskolai és a középiskolai tanulók attitűdjeit. Ezen látható, hogy nincs olyan tantárgy, amelynek ne csökkenne a népszerűsége a középiskolában. Csak a Földrajz, Matematika Nyelvtan és Számítástechnika tartotta meg korábbi helyét. A Technika, Testnevelés, Történelem és Német egy-egy fokkal esett, az Angol, Ének és Fizika kettővel, a Biológia hárommal, az Irodalom négygyel, végül a Kémia hat fokkal zuhant a hierarchikus rendben a középiskolában az általános iskolai kedveltségéhez képest.

Az összehasonlítás elég szomorú, de a sorrenden túl fontosak a részletek. Nézzünk meg ezek közül néhányat.

Az általános képzésben két abszolút rokonszenves tárgy van, a Biológa és a Számítástechnika.

A Biológia elveszíti vonzerejét a középiskolában, feltehetően azért, mert már nem csupán a mindennapi életben is tapasztalt ismeretanyag szerepel a tantervben, hanem elméleti anyagrészek is. Figyelemreméltó azonban, hogy az informatika megtartja abszolút vezető szerepét.

A Matematika, Földrajz és Nyelvtan meglehetősen magas elismertségű, hiszen mindegyik Fontos és Hasznos, de elvesztik Változatos és Kellemes tulajdonságukat. Érdekes, hogy még az Angol is veszít népszerűségéből, noha általában a nyelvismeret és kitüntetve az angol olyannyira fontos napjainkban. A középiskolások véleménye szerint Fontos, Érdekes és Hasznos, de már nem Változatos és Kellemes, mint korábban.

Az általános iskolások számára az Ének Pihentető, Kellemes és Könnyű, de a középiskolások szerint már csak Könnyű. A Technika az általános iskolai gyerekek véleménye szerint Kellemes és Könnyű, a középiskolások szerint pedig Fontos!

A Történelem elvesztette Kellemes tulajdonságát a középiskolásoknál.

7. osztályban a Fizika és a Nyelvtan még legalább Fontos és Hasznos volt, de a 11. osztályban már minden jó tulajdonsága elveszett.

A Kémiától való hihetetlen elfordulás – hat fokot esett – nem tűnik olyan sokkolónak, ha tekintetbe vesszük, hogy középiskolában ez már nem leíró tárgy, hanem kemény elméleti fejezeteket is tárgyal, a Pauli-elvtől a kötéstípusokig. Igaz, hogy mind a Fizika, mind a Kémia elvesztette összes jó tulajdonságát, de a Fizika csak egy fokot esett, mert az kezdettől számításokat igényelt, s így már az általánosban sem volt valami népszerű.

A fenti következtetések mind a számadatokat teljesen mellőző Galois-gráfokról olvashatók le. Ezt tudja nyújtani a strukturális analízis.

Jegyzet

(1) Az eljárásról lásd részletesebben: TAKÁCS Viola: *Dolgozatok értékelése számok nélkül* című írását, Iskolakultúra, 1994/18. sz. 38–47. old.
(2) A mérőeszközről lásd részletesen VÁGÓ I. – BALÁZS E. – KOCSIS M.: *A képesség program hatása és eredményei 1-2.* OKI. Bp, 1990.

Takács Viola

Az iskolai tudás szociokulturális háttere

A tudás mibenlétének vizsgálata régóta az embertudományok középpontjában áll. Az emberi tudás genealógiájának kutatására interdiszciplináris iskolák alakultak, de mára a tudás-akkumulálás pszichológiai, szocializációs folyamatainak megismerésén túl markáns igény jelentkezett a tudástermelő intézmények hatékonyságának elemzésére is.

Az iskoláról mint tudástermelő intézményről az elmúlt években bőséges szakirodalom látott napvilágot. A megszerzett tudás hatékonyságának mérése minden korszakban megfelelt az iskolarendszerrel szemben támasztott társadalmi-politikai igényeknek, hasonlóképpen az elmúlt negyedszázadhoz, mikoris az iskolával és a pedagógussal szembeni politikai elvárások a nevelés társadalmi, ideológiai és szocializációs szerepére helyezték a hangsúlyt. Magyarországon az iskolarendszer társadalmi mobilitásban betöltött szerepe, a hátrányos helyzetű gyerekek esélyeinek növelése, a tehetséggondozás mind hangzatos deklarációk voltak a hatékonyság növelését illetően, aminek eredményeként az iskolai oktatás hatékonyságának mérése az éppen aktuális politikai, gazdasági és munkaerőpiaci elvárások teljesítésére irányult.

Az iskolai tudás társadalmi meghatározottságára *Ferge Zsuzsa (1)*, az iskola mobilitási esélyeket szabályozó hatására *Gazsó Ferenc (2,3)*, az iskolai teljesítmények alakulásában a család szociokulturális szerepére *H. Sas Judit (4)* és *Cseh-Szombathy László (5)* irányították rá a szakma figyelmét. E kutatók eredményeinek köszönhetően hazánkban a nyolcvanas évek második felétől jelentős hangsúlyváltás következett be az iskolai tudás mérésének filozófiájában és módszertanában. Megszaporodtak azok a különböző szubkulturális csoportokra irányuló megfigyelések, amelyek a tanulói tudás vizsgálatánál egyfelől az iskola intézményére, másfelől a tágabb családi háttérre irányították a figyelmet. Az iskolai tudás mérésének új szemléleti és módszertani kereteket adó monitoring-vizsgálatok *(6)* már a közoktatás szerkezetváltozása nyomán megváltozott pedagógiai folyamatok nyomon követésének igényével tesztelték a tanulókat. Az erre irányuló kutatások között megemlítendő a JATE Pedagógiai Tanszékén – *Csapó Benő* vezetésével zajló – több tantárgyra és a képességek mérésére kiterjedő vizsgálat is. *(7)* A Csongrád megyei kutatás kontroll-méréseként Baranya megyében reprezentatív mintán megismételtük a tanulók teljesítményvizsgálatát. Kutatásunkat kiegészítettük a tanulók és tanáraik pszichológiai vizsgálatával, az iskola infrastruktúráját, finanszírozási és innovációs potenciálját feltáró adatokkal, valamint a családok szociokulturális helyzetét, művelődési és életstratégiájukat elemző kérdőívekkel. Jelen tanulmányunkban ez utóbbi felmérés kutatási eredményeit összegezzük.

Vizsgálatunkban kitértünk az iskolai érdemjegyeknek mint az iskolai tudás legelterjedtebb meghatározó mérőeszközének elemzésére. Mint az szakmai körökben ismeretes, évtizedek óta viták zajlanak az érdemjegyekről. A mérőeszköz objektivitását megkérdőjelezők érvei elgondolkodtatják azokat a pedagógusokat, tanulókat, szülőket és a hatáselemző kutatókat, akik az érdemjegyet mint kizárólagos mérési eszközt, az iskolai teljesítmény hatékonyságának mérőeszközét, fenntartások nélkül elfogadják. Az osztályzatokkal kapcsolatos kétségeket ismerve sem lehet azonban véleményünk szerint az iskolai hatékonyság elemzése során figyelmen kívül hagyni e tradicionálisan kialakult és társadalmilag elfogadott értékelési eszközt, mert az érdemjegy az iskolai és családi nevelés egyik meghatározó, formalizált teljesítményt motiváló eszközévé és kontrolljává vált. Ambivalens mérőeszközként, mégis releváns jelzőrendszerként kell értékelnünk, hiszen mind a tanári munka megítélésében, mind a tanulók értékelésében nagy mértékű az elfogadottsága, ezért az

iskolai tudás mérésének fontos mutatójaként emeltük be mi is kutatásunkba. Többek között azt vizsgáltuk, hogy az érdemjegyekben tükröződő teljesítményeknek milyen szociológiai meghatározottságai vannak, hogyan befolyásolja a tanulói teljesítményeket a család társadalmi státusza, kulturális tőkéje, művelődési szokásai, a szülők mindennapi tevékenységében és a család életmódjában, hosszútávú életstratégiájában fellelhető motivációk.

Kutatási hipotézisünkben abból a feltevésből indultunk ki, hogy az ötfokú érdemjeggyel mért iskolai teljesítmények sajátos különbségeket mutatnak a tanulók iskolatípusát és a tanulók korát, nemét, lakóhelyét és családi hátterét illetően. Vizsgálatunk eredményei megerősítették azokat a korábbi oktatásszociológiai adatokat, melyek szerint az egyes iskolatípusok közötti teljesítmény-különbségben iskolarendszerünk szelekciós mechanizmusa tükröződik. A közoktatási rendszer átjárhatóságát biztosító struktúráját, változtatásait érintő oktatáspolitikai döntések még nem érlelődtek meg. A vizsgált 1168 7. és 11. évfolyamos tanuló érdemjegyeinél hasonló különbségeket tapasztaltunk az általános iskolai, gimnáziumi, szakközépiskolai és szakmunkásképző osztályok teljesítményeit tekintve, mint a 10–15 évvel ezelőtt kutatók. A legjobb jegyekkel rendelkező tanulók az általános iskolákban, gimnáziumokban és az elit szakmákat oktató szakközépiskolákban találhatók, a közepes eredményűek megközelítően egyenletesen oszlanak el a közoktatási intézmények egyes típusai között, míg a gyengén és elégtelenül teljesítők az emelt szintű képzést nem kínáló általános iskolákba, szakközépiskolákba és nagy számban a szakmunkásképzőkbe járnak. Nyilvánvalóan színezik az intézményi teljesítményről kialakult statisztikai képet a tanulók életkori sajátosságaiból adódó teljesítmény-attitűdök, minthogy a tanulók nemenként eltérő teljesítménykülönbségei mögött is alapvetően a prepubertás és pubertáskor sajátosságai, valamint a személyes diszpozíciók közötti különbségek rejlenek. A lányok 64,3 százaléka jeles vagy jó tanuló, 31 százalékuk közepesen, 4,7 százalékuk elégségesen teljesít az iskolában. A fiúk 43,9 százaléka jeles és jó tanuló, 41,6 százalékuk közepes előmenetelű, 14,4 százalékuk tanulmányi előmenetele elégtelen vagy éppen csak megfelelt. Adataink szerint igen erős differenciáló tényező a tanulók iskolájának regionális és/vagy helyi társadalmi státusza. A szakképző iskolák teljesítményszintjének elsődleges meghatározó és szelektáló szempontja a szakma elit és ebből következően munkaerőpiaci versenyképességét biztosító jellege, munkaerőpiaci helyzete és a csúcstechnológiákhoz való viszonya. Az úgynevezett „fiú-” és „lányszakmák” átlagai között hozzávetőlegesen egy egész érdemjegybeli teljesítménykülönbség fedezhető föl. Várakozásunk ellenére az iskolák településtípusa nem jelent meghatározó különbséget. A megyeszékhelyeken, a tízezernél kisebb és nagyobb népességű városokban és az eltérő nagyságú községekben – amelyekben az iskolahálózatot alapvetően a fenntartók eltérő feladatvállalási és intézmény-fenntartási képességei differenciálják – csak kis szóródás tapasztalható a jó és rossz teljesítményt produkáló tanulók között. A településlejtő az osztályzatok tekintetében nem „működik”, de az egyes iskolatípusokon és adott településeken belül létezik egy másfajta szelekció: markáns teljesítménybeli eltérés tapasztalható a megyeszékhely bel- és külvárosi, illetve agglomerációs falvainak osztályzatokban mért iskolai teljesítményei között. Adott településen, azonos iskolatípusba járó tanulók közötti teljesítmény-eltérések meghaladhatják a településhierarchia legalsó és legmagasabb szintjén álló intézmények közötti teljesítmény-különbségeket. Ennek okai szerteágazóak. Részben a közoktatás intézményi alapellátásának, humánerőforrásának, megújhodási és önfejlesztő képességének és technológiájának minőségi különbségeiben keresendők. Az okokat azonban más, endogén tényezők is magyarázzák, ugyanis a tanulók egyénenként eltérő genetikai készlettel indulnak az iskolai tudás- és teljesítményversenybe. A

tudás megszerzésének differenciált képességein túl, primer közösségeikben, életük korai szakaszaiban különböző hangsúllyal és tartalmakkal, értékattitűdökkel átszőtt normákra, teljesítménykésztetésekre szocializálódnak. A szociológiai változók között a család gyerekek iskolai teljesítményére gyakorolt hatásában a szülők jövedelmi helyzete, a társadalmi munkamegosztásban betöltött helye és iskolai végzettsége bír meghatározó jelleggel.

A Baranya megyei vizsgálat adatai szerint az apák átlagos bruttó havi 60 000,-Ft-os keresettel rendelkeznek, a jó és jeles tanulók többségükben a felső három jövedelmi ötöddel rendelkező apák családjaiban élnek. (*1. táblázat)*

A családok adott jövedelmi helyzetével automatikusan nem jár együtt modellálható társadalmi és iskolázottsági státusz, kulturális fogyasztás. Mintánkban is megfigyelhető a kilencvenes évek elejétől a magyar társadalomra jellemző úgynevezett. státusz-diszkrepancia, amely egyfelől a jövedelmek jelentős átstrukturálódását hozta magával, ami a családok egy jellegzetes rétegének elszegényedésével, mások hirtelen meggazdagodásával írható le. Másfelől pedig azzal a folyamattal, melynek során a középiskolai végzettség általánossá válása és a felsőoktatási expanzió ellenére sem következett be egyes rétegeknél a művelődési szokások átstrukturálódása. Ez a tendencia figyelhető meg az alacsony jövedelemmel és magas kulturális ráfordításokkal bíró, illetve magas jövedelmekkel, de alacsony művelődési ráfordítással jellemezhető családokban is. A családok kétharmada nem tud megélni havi jövedelméből, a jövedelmi mínuszok 61,5 százaléka azokban a családokban regisztrálható, ahol a gyerekek iskolai teljesítménye jó vagy jeles. A státuszdiszkrepancia egyik jellemző momentuma, hogy az oktatási ráfordítások és az általános művelődésre fordított összegek mégis e családokban a legmagasabbak: itt a szülők a gyerekeik oktatására fordított anyagi befektetést hosszú távú életstratégia részének tekintik, olyan tőkebefektetésként értékelik, amely hosszú távon gyermekeik boldogulásában fog megtérülni. (*2. táblázat)*

A szülők társadalmi munkamegosztásban betöltött helye és a gyerek iskolai teljesítményének összefüggései jól ismertek

	jövedelem				
érdemjegy	0–19 e Ft	20 e–39 e Ft	40 e–69 e Ft	70 e–79 e Ft	80 e–89 e Ft
elégséges	–	10,2	2,6	3,3	4,8
közepes	65,0	33,7	41,0	27,0	33,3
jó	15,0	42,9	37,2	48,6	33,3
jeles	20,0	13,3	19,2	24,3	30,0
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1. táblázat. A jövedelmi adataikat közlő apák havi keresetének jövedelem-ötödönkénti alakulása (%)

	jövedelem		
érdemjegy	alacsony (1000–19000 Ft)	közepes (20000–49000 Ft)	magas (50000-nál több Ft)
elégtelen	0	50,0	50,0
elégséges	77,3	22,7	0
közepes	46,7	23,3	30,0
jó	45,5	25,0	29,5
jeles	41,1	26,0	2,9
összesen	100,0	100,0	100,0

2. táblázat. A tanulók érdemjegyeinek és a család összes művelődési ráfordításának alakulása (%)

érdemjegy	8 általánosnál kevesebb	Befejezett 8 általános	Szakmunkás-képző	Gimnázium	Főiskola	Egyetem	Együtt
elégtelen		50,0	50,0				100,0
elégséges		7,1	39,3	32,1	16,1	5,4	100,0
közepes	1,4	14,4	47,4	28,9	2,7	5,2	100,0
jó		7,7	51,2	25,3	8,0	7,7	100,0
jeles		5,3	27,3	35,6	17,4	14,4	100,0
összesen	0,5	9,9	45,1	28,6	8,2	7,7	100,0

3. táblázat. A tanulók érdemjegyeinek és az apák iskolai végzettségének alakulása (%)

	kulturális eszközellátottság		
érdemjegy	Szerény (1–5 db)	Közepes (6–11 db)	Jó (15–23 db)
Megyei jogú város	16,3	41,8	58,6
Város	37,2	38,6	35,6
Község	46,5	19,6	5,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

4. táblázat. A család lakóhelyének településtípusa és kulturális eszközök számának alakulása (%)

a szakirodalomban és a mi vizsgálatunk is ezt erősíti meg: a magasabb beosztású szülők gyerekei magasabb teljesítménnyel zárták az iskolaévet. Arra a kérdésre, hogy a magasabb társadalmi státusz mögött milyen szülői motivációk rejlenek, kutatásunk több részeredménye is választ ad.

Adataink szerint a szülők mindennapi tevékenységét irányító értékválasztásaiban a jó megélhetési lehetőségek keresését és a magas teljesítmények elérésének fontosságát emelték ki. Ezek az értékválasztások elsősorban a jó tanulmányi eredménnyel rendelkező tanulók szüleit jellemezték. Ugyancsak ebben a tanulói rétegben meghatározóan magas volt az apák és anyák vállalkozásokban való részvétele.

A szülők munkavilágának vizsgálata arra utal, hogy mindennapi tevékenységük eltérő kvalifikációt és pszichés állóképességet kíván. Arra a kérdésre, hogy a rutin vagy a döntési helyzetek folyamatos megoldása jellemzi-e meghatározóan a szülők mindennapi tevékenységét, a különböző eredményességű tanulók esetében eltérő válaszokat kapunk. A jeles és jó tanulók szülei közül az apák 68,4 százaléka, az anyák 63,9 százaléka olyan munkát végez, amelyben folyamatosan döntési és tanulási helyzetbe kényszerül.

A szülők iskolai végzettségének – a munkamegosztásban betöltött helyükhöz hasonlóan – meghatározó szerepe van a gyerekeik iskolai eredményeire. Nem szorul bizonyításra az a régóta ismeretes tény, hogy ingerdús környezetben nevelődő gyerekek tanulástechnikája, képességei, ismeretei transzfer útján működtethetők problémamegoldó helyzetekben. (*3. táblázat)*

Ha a szülők iskolai végzettsége mögött rejlő kompetenciák összetételét vizsgáljuk, akkor az iskolai végzettségnél erősebb hatásokat fejthetünk fel a szülők műveltsége, kulcskompetenciáik fejlettsége és a gyerekeik iskolai teljesítménye között. A nyelvtudással rendelkező apák 64,8 százalékának, az anyák 62,8 százalékának a gyereke jó és jeles tanuló. Az iskolai tudással elért teljesítmények és eredmények azokban a családokban igazán fontosak, ahol a szülők is a tanulással egybekötött életformát választották és életük egy jelentős részét a tanulói státusz jellemezte. Ez az értékattittűd tükröződött a szülők iskolázottsági adataiban: a szülők jövőre irányuló tanulási terve jellegzetesen összefüggött a magas tanulmányi eredményeket elért tanulók körében talált pozitív motivációval. Azokban a családokban, ahol a szülők az elkövetkező években tanulni szándékoznak, az apák 66,7 százalékának, az anyák 62,8 százalékának gyerekei jeles és jó tanulók.

A családok művelődési szokásait befolyásolja az a kulturális intézményi infrastruktúra, amely a lakóhely szűkebb és tágabb környezetében elérhető. A gyerek számára meghatározóan fontos az a tárgyi-kulturális környezet, amelyhez a család mindennapi művelődési szokásai, hagyományai kötődnek. A családok kulturális eszközökkel (rádió, TV, CD, kamera stb.) való ellátottsága erősen különbözik az eltérő teljesítménnyel rendelkező gyerekek körében. A szerény kulturális eszközökkel ellátott családokban a jeles és jó tanulók ugyanúgy megtalálhatók, mint a magas ellátottságú háztartásokban a közepesek-jók-jelesek. Szembetűnő az egyes településtípusok családjaiban a kulturális eszközökkel való ellátottság különbsége. Az urbanizáltabb környezetben a gyerekek magasabb kulturális eszközhasználati lehetőséggel találkozhatnak, mint a községekben. A városokban a legmagasabb a számítógépek száma és az internet-csatlakozás lehetősége. De ugyanezekben a városi háztartásokban jelezték markánsan a szülők azt is, hogy további beszerzéseik során kívánnak számítógépet vásárolni. *(4. táblázat)*

A család művelődési szokásait érzékenyen mutatja a könyvekre fordított összegek nagyságrendje, valamint az, hogy milyen könyvek vannak egyáltalán a háztartásban. A jó és jeles tanulók 62 százalékának családjában vannak könyvek; viszont a családok fele egyáltalán nem költ könyvekre. A maximális ráfordítók között azokat a családokat találjuk, akiknek gyermekei közepesen-jól-jelesen teljesítőek. Az iskolai teljesítményben alul rekedt tanulók családjai (53,2 százalék) alig fordítanak figyelmet, pénzt könyvek beszerzésére

A családok kulturális szokásaiban igen erős eltérések mutatkoznak. Színházba egyáltalán nem jut el az elégtelen-elégséges-közepes gyerekek 38,1 százaléka, közülük legfeljebb évi egy alkalommal 43,2 százalékuk jut el az iskolával. A jó és jeles tanulók 62 százaléka évente 4–5 alkalommal jár szüleivel színházi előadásokra. Hasonlóan szűk lehetőségei vannak az elégtelen-elégséges és közepes tanulóknak a külföldi utazások tekintetében: családjukkal legfeljebb egyszer jutnak el külföldre. A jeles és jó tanulók 63,5 százaléka évente egy alkalommal, 72,7 százalékuk legalább két alkalommal nyaral családjával külföldön.

Összegezve: az érdemjegyekkel mért tanulói teljesítményekben megnyilvánuló különbségek egyik meghatározója a család, amelynek eltérő művelődési stratégiái más-más kulturális kódokat rögzítenek gyerekeik viselkedésében, teljesítményorientációjukban. A korai családi szocializációban, valamint az iskolás korban a szülők által megerősített tanulási és művelődési motivációkkal kialakított teljesítményattitűdök életre szóló megismerési stratégiákat alakítanak ki, amelynek felismerése és formálása az iskolai tudáselsajátítási folyamat egyik meghatározója.

Irodalom

(1) FERGE Zsuzsa: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1976.
(2) GAZSÓ Ferenc: *Társadalmi mobilitás és iskolarendszer*. Kossuth Kiadó, Bp, 1975.
(3) GAZSÓ Ferenc: *A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer*. Századvég, 1987. Téli szám
(4) H. SAS Judit: *A gyerekekkel szembeni családi követelmények alakulása és történelmi-társadalmi változások.* Szociológia, 1972/2. sz.
(5) CSEH-SZOMBATHY László: *Családszociológiai problémák és módszerek*. Társadalomtudományi Könyvtár, Gondolat, Bp, 1979.
(6) SOMLAI Péter: *Szocializáció*. Corvin Könyvkiadó, Bp, 1997.
(7) Jelentés a magyar közoktatásról. OKI, Bp, 1997.
(8) CSAPÓ Benő: *Az iskolai tudás*. Osiris Könyvkiadó, Bp, 1998.

Reisz Terézia

Iskolakultúra 2000/6–7

A pedagógiai programok módosításáról

A cím után kérdőjel is állhatna: a közelmúltban elkészített nevelési, pedagógiai programokat kell-e, szükséges-e revideálni, alakítani, módosítani, és ha igen, miért? Mielőtt e kérdésre határozott igennel válaszolnék, tekintsük át röviden az előzményeket és a jelen törvényi, szerkezeti-szervezeti, pedagógiai tényezőit, amelyek befolyásolják, bizonyos mértékig meghatározzák a közoktatási intézmények pedagógiai programját.

Közoktatási törvény '93

A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény lezárta a legújabbkori magyar oktatástörténet egy szakaszát. A törvény előírta az intézmények alapító okiratának elkészítését – ez a feladat óhatatlanul a települési közoktatási alapellátás tartalmi, kapacitásbeli újragondolására késztette az iskolafenntartókat. *(1)* Az intézmények explicite meghatározott vonatkozási pontok mentén (de azok hiányában is) elkezdték kidolgozni saját pedagógiai programjukat, bár azok alkalmazása néhány kivételtől eltekintve csak 1998-tól kötelező. E programok legjellemzőbb vonásai:

– az önállóság konkrét érvényesülése (amit már a '85-ös oktatási törvény kimondott);

– az önkép meghatározása (az „uniformis" megszüntetése);

– a többszereplős rendszer deklarálása;

– a tantervnek (NAT) a helyi viszonyokra építése helyi tantervi munkálatok, illetve adaptáció révén;

– az iskolaszerkezet átalakítása (1–6; 7–8 vagy 7–10; 11–12).

Közoktatási törvény '99

A hosszas vajúdás után éppen csak elindult modernizációt (NAT, pedagógiai programok, iskolaszerkezeti átalakítás) lefékezte, majd irányváltásra késztette az 1999 nyarán módosított közoktatási törvény, melynek fő pillérei:

– a 8 osztályos általános iskola megerősítése, a hagyományos iskolaszerkezet (8+4) visszaállítása;

– a 2001 szeptemberétől kötelezően bevezetendő kerettantervek, amelyek a NAT-ra épülve fokozottabban biztosítani hivatottak az átjárhatóságot, a rendszer viszonylagos egységét;

– a minőségfejlesztési, minőségbiztosítási folyamatok.

Mindezek alapján az egy-két éve működésbe lépett – még gyerekcipőben járó – pedagógiai programok feltétlenül alakításra, módosításra szorulnak mind tartalmi, mind szerkezeti, illetve igazgatási-szervezési megfontolásból. (Megjegyzem: a pedagógiai programok készítése során a nevelőtestületek többsége vagy azok egy része rákényszerült, hogy átgondolja saját tevékenység- és viszonyrendszerét, értékrendjét és lehetőségeit, hogy meghatározza önmagát – ez olyan stabil alapot jelent, amely elbírja és igényli is a folyamatos karbantartást és módosítást.)

Tartalmi változások

Az óvodai nevelési programok az Óvodai Nevelés Országos Alapprogramja alapján készültek, bevezetésük – felmenő rendszerben – 1999. szeptember 1-jétől kezdődött.

Új követelményként jelent meg az óvodai nevelés alapelveinek és célkitűzéseinek meghatározása, amely nélkül egyébként a korábbi rendelkezések szerint is nehezen volt elképzelhető a nevelési program elkészítése. Ugyancsak új területe a nevelési programnak, hogy meg kell határoznia a gyermek- és ifjúságvédelemmel összefüggő pedagógiai tevékenységet. A hagyományos pedagógiai feladatokon túli új igény az óvodában folyó nevelés ellenőrzési, mérési, értékelési, minőségbiztosítási rendszerének meghatározása.

Az iskola pedagógiai programja a törvényi módosítás következtében két nagy részre tagolódik: a nevelési programra és a helyi tantervre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e két rész egymástól független

volna, sőt: a nevelési tervnek a helyi tanterv végrehajtásának legfontosabb általános szabályait kell meghatároznia, tartalmaznia kell azokat a főbb pedagógiai feladatokat és módszereket, amelyekkel a helyi tantervben foglaltakat lehet megvalósítani. *(2)* És fordítva is igaz: a helyi tanterv az iskolában folyó nevelés legfőbb eszköze.

Az iskolai programok módosítása során figyelembe kell venni a gyermek- és ifjúságvédelemmel összefüggő pedagógiai feladatokat. Legjelentősebb új tartalmi elem az iskolában is az ellenőrzési, mérési, értékelési, minőségbiztosítási rendszerrel kapcsolatos kérdések rendezése, továbbá az iskolai munkát segítő eszközök és felszerelések jegyzékének a nevelési programba történő beemelése (ez minden iskolafokra, intézménytípusra vonatkozik).

A módosítások érintették a tanterv teljesítését meghatározó szervezési előírásokat is. Változnak azok a paraméterek, amelyek alapján meg kell határozni a nevelő és oktató munka időkereteit, ennek alapján a személyi és költségvetési feltételeket.

Az iskolában folyó tartalmi átszervezés hosszabb ideig tartó folyamat. Vannak évfolyamok, amelyeket a NAT még nem érintett, ezeken az oktatás a miniszter által kiadott vagy jóváhagyott nevelési-oktatási terv alapján folyik (eredete a '78-as nevelési-oktatási terv). Más évfolyamokon a NAT szerinti kötelező vagy szabadon választott helyi tanterv van érvényben. 2001-ben pedig belép az első, az ötödik és a kilencedik évfolyamon a kerettanterv. Így a helyi tantervi kép igen tarka, amit az *1. táblázat (3)* is mutat.

Szerkezeti változások

A gimnáziumok nevelő és oktató munkájában a változást a hagyományos szerkezet megerősítése indukálja. Miután megszűnt a tizedik évfolyam végéig tartó felkészítés az alapvizsgára, a középiskolai oktatás célja egyértelműen az érettségi vizsgára és a felsőfokú iskolai tanulmányok megkezdésére való felkészítés lett.

Bizonyos mértékű korlátozás jelenik meg abban a rendelkezésben, amely előírja a négy évfolyamos gimnázium működtetését is ott, ahol hat és/vagy nyolc évfolyamos képzés folyik.

A szerkezeti változás érinti természetesen az alsóbb iskolafokokat, így az óvodát is. A korábbi rendelkezések szerint a gyermek óvodában legfeljebb hétéves koráig maradhatott. Az új rendelkezések szerint lehetséges, hogy amennyiben a gyermek fejlődése ezt szükségessé teszi, továbbra is az óvodába járjon. Ez sajátos szervezési és pedagógiai feladat elé állítja az óvoda nevelőtestületét.

Az általános iskolák kilencedik-tizedik évfolyama megszűnik, visszaáll a nyolcosztályos rendszer, vagy a fenntartó megváltoztatja az iskola típusát, feladatait, és szakiskolává alakítja át. Mindkét esetben a

Tanév	Évfolyamok											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1998/99	■	≋	≋	≋	≋	≋	■	≋	≋	≋	≋	≋
99/2000	■	■	≋	≋	≋	≋	◆❑	◆❑	≋	≋	≋	≋
2000/01	■	■	■	≋	≋	≋	◆❑	◆❑	◆❑	≋	≋	≋
2001/02	✠	■	■	■	✠	≋	◆❑	◆❑	✠	◆❑	≋	≋
2002/03	✠	✠	■	■	✠	✠	◆❑	◆❑	✠	✠	◆❑	≋
2003/04	✠	✠	✠	■	✠	✠	✠	◆❑	✠	✠	✠	◆
2004/05	✠	✠	✠	✠	✠	✠	✠	✠	✠	✠	✠	✠

≋ a miniszter által kiadott vagy jóváhagyott központi tanterv kötelező alkalmazása
❑ a miniszter által kiadott vagy jóváhagyott központi tanterv választható alkalmazással
■ a Nemzeti Alaptantervre épülő helyi tanterv kötelező bevezetése
◆ a Nemzeti Alaptantervre épülő helyi tanterv választható bevezetése
✠ a kerettantervre épülő helyi tanterv kötelező bevezetése

1. táblázat. A tantervi változások

pedagógiai program jelentős átalakítása szükséges. A belső szerkezet átrendezése elsősorban pedagógiai következményekkel jár: az iskolai alapozó szakasz a hatodik helyett a negyedik évfolyam végén, a ráépülő felső (tagozattal) szakasz pedig az alapfokú nevelés-oktatás a nyolcadik évfolyam végén befejeződik.

Az iskolaszerkezet és a tartalmi szabályozás egymást kölcsönösen feltételező és meghatározó eleme a pedagógiai programnak, így bárminemű változás a programok módosítását is maga után vonja.

A pedagógiai programok felülvizsgálata

A fentiekben vázolt, a tartalmi és szerkezeti változások nyomán végrehajtandó programmódosítást a törvény is előírja: 2001. szeptember 1-jéig az iskoláknak felül kell vizsgálniuk pedagógiai programjukat a kerettantervek, illetve a törvény új rendelkezéseinek figyelembevételével. A fenntartónak e változatot is jóvá kell hagynia, de szakértői vélemény beszerzését nem írják elő.

A fentiekben csak néhány momentumot emeltem ki azokból az – elsősorban a közoktatási törvény módosítása nyomán aktuálissá vált – tényezőkből, amelyek szükségessé teszik a már elfogadott és működő pedagógiai programok felülvizsgálatát, átalakítását.

A jó program azonban élő dokumentum, amely maga is mozgásban van, alakul, változik a körülmények függvényében, és amely az iskolai (óvodai, kollégiumi) önfejlesztés mozgatórugója és nyomon követője egyaránt.

Jegyzet

(1) PŐCZE G: *Helyi tervezés a közoktatásban.*
(2) 1999. évi LXVIII. tv. Magyarázatok
(3) 1999. évi LXVIII. tv. Magyarázatok

Walz Jánosné

Energia és környezetvédelem

Az MVM Rt. a környezetért

A Magyar Villamos Művek Rt. a hazai villamosenergia-ipar meghatározó társaságaként – mint alapvető értéket – elismeri a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés fontosságát, gazdasági és társadalmi jelentőségét. Tevékenységének minden területén kiemelten kezeli a környezet védelmének szempontjait és annak érvényesítését üzleti kapcsolataiban is elvárja. A villamos energia mint a legszélesebb körben felhasználható tiszta, vezetékes energia a modern társadalom életében alapvető jelentőségű és nem helyettesíthető.

A Magyar Villamos Művek Rt., a villamosenergia-ipar – jelenleg egyedüli – nagykereskedője az Országos Villamos Tehereloszto út ján gazdaságos (legkisebb költségű) villamosenergia-ellátást biztosít, tulajdonosa a nagyfeszültségű alaphálózatnak, amelyen szállítói tevékenységet végez, és tulajdonosa több, a hazai villamosenergia-termelés szempontjából meghatározó erőműnek. Utóbbiak közül a legfontosabb a hazai villamosenergia-termelés csaknem 40 százalékát adó Paksi Atomerőmű Rt. Az MVM-csoport része a széntüzelésű és integrált bányákkal is rendelkező Vértesi Erőmű Rt., amelyben az MVM Rt. tulajdonrésze alig kevesebb mint 50 százalék, továbbá 100 százalékos tulajdonai a legújabban épült, ún. szekunder tartalék gázturbinák Litéren és Sajószögeden, valamint a jelenleg épülő, üzembe helyezés előtt álló gázturbinás erőmű Lőrinciben. Az MVM Rt. mint villamosenergia-nagy-

kereskedő szerződéses kapcsolatban áll az országban üzemelő minden jelentős erőművel és a villamos energia elosztását, szolgáltatását végző áramszolgáltató társaságokkal. Magyarországon jelenleg kizárólag az MVM Rt. jogosult villamos energiát külföldre eladni és onnan vásárolni.

Az egyes országok villamosenergia-rendszerei általában külön-külön is alkalmasak arra, hogy a lakosságot, az ipari és egyéb fogyasztókat ellássák. Egymással összekapcsolódva, szükség esetén vagy megállapodások alapján egymást kisegítve az ellátás biztonságát tovább javíthatják. Ehhez a legnagyobb igényhez igazított teljesítőképességen kívül olyan tartalékokra is szükség van, amelyek a karbantartások idején, üzemkieséskor helyettesíteni tudják az éppen nem működőképes egységeket.

Annak érdekében, hogy a fogyasztók által a villamos energiáért fizetendő ár a lehető legkisebb lehessen, a különböző költséggel termelő erőművek közül mindig azokat kell igénybe venni, amelyek a legolcsóbbak. Ezen elv figyelembevételével kell a termelést rövid és hosszabb időtartamra, az új fejlesztéseket, a hálózati beruházásokat és az elosztórendszereket is tervezni.

A legkisebb költség elve hatja át tehát a villamosenergia-rendszerek üzemeltetésének, fenntartásának és fejlesztésének szinte minden pillanatát. Ám a legkisebb költség elvét nem abszolút értelemben, hanem mindig a meglévő jogszabályi feltételek és szerződéses kötelezettségek által képviselt korlátok figyelembevételével kell értelmezni. Ezek között az egyik legfontosabb csoport a környezetvédelmi jogszabályok köre.

A környezetvédelmi jogszabályok betartása, az energiatakarékosság és a fenntartható fejlődés elveinek érvényesítése társaságunknál magától értetődő. Túl ezen, folyamatosan figyelemmel kísérjük a jogszabály-alkotási folyamatokat mind itthon, mind pedig az Európai Unióban. Kapcsolataink révén részt is veszünk a jogszabályok kialakításában, és igyekszünk elébe menni a társaságunkkal, az MVM-csoporttal szemben a jövőben támasztandó követelményeknek. Beruházásaink előkészítése során, szerződéses kapcsolatainkban kiemelten kezeljük a környezetvédelmi szempontokat. Az engedélyeztetési eljárások során is keressük a kapcsolatokat a hatóságokkal, a környezetvédők csoportjaival, a lakosság képviselőivel, hogy minél közelebbről ismerhessük meg igényeiket, valamint hogy minél pontosabban ismertethessük céljainkat, elképzeléseinket.

Felülvizsgálat és program

1995–96-ban került sor az MVM-csoport társaságainak környezetvédelmi felülvizsgálatára (teljesítményértékelésére *(1)*, auditálására). Erre az akkori privatizáció adott okot. A felülvizsgálat – azon túl, hogy a potenciális befektetők tájékoztatására szolgált – számos környezetvédelmi tennivalóra derített fényt, amelyekkel kapcsolatban intézkedési terveket készítettünk. A felülvizsgálati dokumentációkat az illetékes környezetvédelmi felügyelőségek bírálták el és határozataikban számos esetben írtak elő – elsősorban – károkozás-enyhítési, károkozás-elhárítási kötelezettségeket.

A korábban az MVM Rt. (rész)tulajdonában volt társaságok régebben keletkezett környezeti károkozásainak elhárítási kötelezettségeire vonatkozó szabályokat a privatizációs szerződések és az e témában kötött újabb megállapodások rögzítik. Ezeket társaságunk – az állam (ÁPV Rt.) nevében is – teljesíti, egyúttal szakmai szempontból is figyelemmel kíséri a károkozás-elhárítások lebonyolítását. Kapcsolataink a cégekkel, a hatóságokkal kifogástalanok.

Az alaphálózaton végrehajtott környezetvédelmi teljesítményértékelés során több alállomáson tártak fel talaj- és talajvíz-szennyezést. A régebben létesített transzformátorokból üzem közben elcsepegő olaj ugyanis a talajba és azon átszivárogva a talajvízbe juthat, ahol még akkor is jelentős károkat okozhat, ha mennyisége viszonylag csekély. Az illetékes környezetvédelmi felügyelőségek határozatait követve egyre több alállomáson kezdtük

meg, sőt fejeztük be a kármentesítést. Hévízen 1998-ban befejeződött a talaj és a talajvíz megtisztítása, az új telepítésű transzformátorok zárt alappal létesültek, ami megakadályozza az esetlegesen elfolyó olaj talajba jutását.

1999-ben kezdődött a zuglói alállomáson a környezetvédelmi kárelhárítás, amely várhatóan 2001-ben fejeződik be. Előkészítés alatt áll számos más alállomás kárelhárítása, 2000-ben kezdjük a sajószögedi alállomáson a talaj és a talajvíz tisztítását.

A transzformátorok teljes tömörsége (az olajfolyások tökéletes kizárása) sajnos ritkán biztosítható. Ezért a transzformátorok felújításakor előre rögzített tervek szerint zárttá tesszük a transzformátor-alapokat. Így az esetlegesen lecsepegő vagy a csapadékvízzel elsodort olaj a kármentőbe kerül, ahonnan biztonságosan eltávolítható és ártalmatlanítható, nem szennyezi a környezetet. Új transzformátor csakis zárt alappal létesülhet. Az alapok felújítását a feltárt károk súlyosságának, kockázatának és az üzemvitel (villamosenergia-szállítás) feltételeinek alapulvételével tervezzük. Egyre több telephelyen létesülnek az olajszivárgást jelző, úgynevezett talajvízfigyelőkutak.

Az MVM Rt. tulajdonában lévő összesen mintegy 640 db transzformátor és feszültségszabályozó berendezés közül eddig összesen a 28 legnagyobbat láttuk el zárt kármentővel. Ez utóbbi berendezések együttes olajtöltete körülbelül az egyharmada az összes berendezésben lévő csaknem 4000 tonna transzformátorolajnak (1360 t).

Az alaphálózati környezetvédelmi program végrehajtása az üzemvitel követelményeinek figyelembevételével és a fejlesztési programokkal összehangoltan folyik. Befejezése után – körülbelül 6–8 éven belül – megszűnnek a jelenleg még elvétve előforduló talaj- és talajvíz-szennyezések.

Az alaphálózati távvezetékekkel kapcsolatban készült környezetvédelmi felmérés szerint azok tervezése, üzemeltetése és karbantartása megfelel a környezet- és természetvédelmi előírásoknak. A gondos tervezés eredményeképpen alig néhány vezetékszakasz érinti a természetvédelmi területeket. A vezetékek menti védőövezetek kialakítása megakadályozza az esetleges negatív hatásokat, és biztosítja a rendszeres felügyeletet. Említésre érdemesek azok a művi, a vezetékoszlopokra felhelyezett élőhelyek, amelyek számos védett madárfaj életvitelét segítik, túlélését lehetővé teszik. A közeljövőben újabb műfészkek kihelyezését tervezzük a Duna-Dráva, a Duna-Ipoly és a Körös-Maros Nemzeti Parkok területén lévő oszlopokra.

A vezetékek menti védőövezetek kialakítása megakadályozza az esetleges negatív hatásokat, és biztosítja a rendszeres felügyeletet. Említésre érdemesek azok a művi, a vezetékoszlopokra felhelyezett élőhelyek, amelyek számos védett madárfaj életvitelét segítik, túlélését lehetővé teszik. A közeljövőben újabb műfészkek kihelyezését tervezzük a Duna-Dráva, a Duna-Ipoly és a Körös-Maros Nemzeti Parkok területén lévő oszlopokra.

A környezetvédelmi teljesítményértékelés természetvédelmi fejezete részletesen tárgyalja a távvezetékek elektromágneses hatásával kapcsolatos kérdéseket. Az irodalomkutatáson és hazai vizsgálatokon alapuló következtetések szerint a távvezetékek alatt mérhető elektromos és mágneses terek nem okoznak kimutatható, bizonyítható biológiai hatást az élővilág egyedeiben. A védőtávolságon kívül a közvetett hatások is elhanyagolhatóak.

A Paksi Atomerőmű Rt.

Az atomerőművek a környezetvédelmet illetően számos előnnyel rendelkeznek. A termeléshez nincs szükségük a csak korlátozottan rendelkezésre álló fosszilis tüzelőanyagokra, nem keletkezik salak és pernye, nem bocsátanak ki kén-, nitrogén- és szén-dioxidot és olyan füstgázokat, amelyek a környezet savasodásáért, a globális felmelegedésért felelősek.

Az atomerőmű jelenléte és működése miatti kockázat a gondos tervezésnek, előkészítésnek és a szigorú biztonsági követelményeknek megfelelően csekély, elhanyagolható, de nem zérus. Annak érdekében, hogy a kockázatok tovább csökkenjenek, a Paksi Atomerőmű Rt. úgynevezett biztonságnövelő programot hajt végre. A program alapvető célja, hogy az erőmű üzembe helyezése utáni időszakban elért műszaki fejlesztési, kutatási eredményeket mielőbb a gyakorlatban alkalmazzák, és a biztonság, a kockázatcsökkentés szolgálatába állítsák.

Üzembe helyezése óta a Paksi Atomerőmű folyamatosan és biztonságosan üzemel. Kihasználtságát tekintve a világ több mint négyszáz blokkja közül mind a négy egysége az első huszonöt között foglal helyet.

Az atomerőművi környezetvédelmi feladatok – a hagyományos erőművekéin túl – a nukleáris környezeti hatások kockázatának csökkentésére, a radioaktív kibocsátások mérséklésére, valamint a hulladékok mennyiségének visszaszorítására és biztonságos elhelyezésére összpontosulnak. Radioaktív anyagok kibocsátása az atomerőműből távozó gázokkal (levegővel) és a hulladékvizekkel lehetséges. A kibocsátások ellenőrzése rendkívül szigorú és folyamatosan működő műszerekkel történik. A mérési eredmények alapján az atomerőmű teljes eddigi élettartamát tekintve megállapítható, hogy nemcsak a kibocsátások mértékét, de a változások irányát tekintve sincs ok az aggodalomra. Ezt a nemzetközi ellenőrző szervezetek (elsősorban a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, NAÜ) többszörösen megerősítették.

Az atomerőmű rendszeresen tájékoztatja a hatóságokat és a lakosság képviselőit is az üzemvitel esetleges problémáiról még abban az esetben is, ha az adott „esemény" a NAÜ szabályai szerint nem jelentésköteles.

A radioaktív kibocsátások mértékét általában a megengedett mérték, az úgynevezett hatósági korlát százalékában szokás megadni. Az erőmű első egysége üzemének kezdetétől (1983) ezek az értékek a légnemű szennyezők (nemesgázok, radioaktív porok, úgynevezett aeroszolok, a radiojód-izotópok és a stroncium-izotópok)

Radionuklidok	Kibocsátás GBq/(GW,év)	A hatósági korlát %-ában	Hasonló atomerőművek jellemző adatai GBq/(GW,év)
Folyékony kibocsátások			
Korróziós és hasadási termékek	$5{,}6.10^{-1}$	6,0	$2{,}0.10^{-1}$
Stroncium-90	$5{,}7.10^{-3}$	6,1	
Trícium	$1{,}3.10^{4}$	66,0	$2{,}2.10^{4}$
Légnemű kibocsátások			
Nemesgázok	$3{,}8.10^{4}$	0,5	
Aeroszolok	$1{,}8.10^{-1}$	<0,1	$2{,}0.10^{-1}$
Stroncium izotópok	$5{,}2.10^{-4}$	2,2	nincs adat
Radiojódok	$1{,}5.10^{-1}$	<0,1	3,0.10
Trícium	$3{,}1.10^{3}$	nincs korlát	$2{,}2.10^{3}$
Radiokarbon	$5{,}1.10^{2}$	nincs korlát	$2{,}2.10^{3}$

1. táblázat. A Paksi Atomerőmű 1998. évi folyékony és légnemű kibocsátásainak összefoglaló adatai (1998) és a nyomottvizes atomerőművek összehasonlító adatai (2)

esetében a hatósági korlát 0,1 százaléka és 7 százaléka között változtak. A folyékony szennyezők esetében sem jelentkezett mindeddig a hatósági korlátot megközelítő kibocsátás. A kibocsátásértékek megállják a helyüket nemzetközi összehasonlításban is. *(1. táblázat)*

Az atomerőmű üzeme során szükségképpen radioaktív hulladékok is keletkeznek. Ezek biztonságos gyűjtése, kezelése és átmeneti tárolása az erőmű feladata. A végleges elhelyezéssel kapcsolatos feladatokat 1998 júniusától a Radioaktív Hulladékokat Kezelő Közhasznú Társaság (RHK Kht.) végzi.

A folyékony hulladékok jelentős részét az erőműben besűrítik, csökkentik a tárolandó hulladék térfogatát. Külön kezelik és tárolják az elhasználódott primer köri ioncserélő gyantákat, valamint az oldószereket és a szennyezetté vált technológiai bórsavoldatokat. Ezek tisztítására (az igen kis szemcseméretű, radioaktív, szilárd szennyezők elválasztására) speciális szűrőberendezés szolgál. 1998 végéig az erőműben körülbelül 3200 m^3 folyékony hulladék keletkezett, amelynek mintegy 1 százaléka az ioncserélő gyanta.

A szilárd hulladékok részint a karbantartások során keletkeznek, ide sorolják továbbá az elhasznált védőfelszereléseket is. A szilárd radioaktív hulladékokat válogatás és tömörítés után – miközben a tömörítéssel a hulladéktérfogat körülbelül a harmadára-negyedére csökken – szilárdítják és hordókban tárolják.

Az úgynevezett kis és közepes aktivitású radioaktív hulladékok egy részét – összesen kb. 1600 m^3-nyit – 1996-ig a püspökszilágyi Radioaktív Hulladék Feldolgozó és Tároló telepen helyezték el. Azóta itt a további elhelyezés lehetősége megszűnt, és jelenleg az RHK Kht. foglalkozik a telephelykutatással.

Nagy aktivitású radioaktív hulladékok a reaktorokból szükségképpen kivett tárgyak, amelyeknek felületi aktivitása meghaladja a határértéket (10 mGy/h). A szilárd hulladékok átmeneti tárolására az erőmű ellenőrzött zónájában, a tárolókutakban van lehetőség. 1998-ban, azaz mintegy 15 év üzem után e tárolókapacitásoknak több mint a fele még rendelkezésre állt.

A kiégett fűtőelemeket a reaktorból történt kivétel után az úgynevezett pihentető medencékben évekig tárolják, majd aktivitásuk és a remanens hőfejlődés kellő csökkenése után válnak – rendkívül szigorú biztonsági intézkedések foganatosítása mellett – szállíthatóvá. A fűtőelemeket korábban a Szovjetunióba, illetve Oroszországba szállították ki. A kilencvenes éveket követően a kiszállítás lehetőségei és feltételei lényegesen megváltoztak, ezért szükségessé vált a Kiégett Kazetták Átmeneti Tárolójának (KKÁT) megépítése az erőmű területén. A KKÁT-ban – folyamatos bővítés mellett – biztosítható az erőmű kiégett fűtőelemeinek elhelyezése és 50 éves időtartamú átmeneti tárolása. A KKÁT működtetése, további bővítése, valamint a végleges tároló létesítésének előkészítése s majdani megvalósítása ugyancsak az RHK Kht. feladata.

Az atomerőmű hagyományos környezetvédelmi tevékenységével kapcsolatban az 1996–97-es felülvizsgálat csupán jelentéktelen hiányosságokat tárt fel. Ezt a tényt az Alsó-Duna-völgyi Környezetvédelmi Felügyelőség is megerősítette. Az üzemi melegvíz-csatornába kibocsátott hulladékvizek zömét a vízlágyítói kibocsátások (120–200 ezer m3/a) jelentik, amelyek pH-ja 10 felett alakul, de a Dunába jutva semmiféle túlterhelést nem okoznak. A további, esetlegesen vegyszerekkel szennyeződött vizeket a kibocsátás előtt tárolják és ellenőrzött körülmények között, az egyedi engedélyben foglaltaknak megfelelően bocsátják a melegvízcsatornába. A hatóság a csatorna vízminőségét rendszeresen ellenőrzi.

Magyarország hagyományos erőművei

Hagyományos erőművek a szén-, az olaj- és a gáztüzelésű erőművek. A szén fogalomkörébe tartozik a lignit is, de nem értjük ide a fa- és biomassza-tüzelésű és az úgynevezett megújuló energiahor-

dozókkal (energiaforrásokkal) üzemeltetett erőműveket (nap-, szél-, víz-, geotermikus, árapály- stb. erőművek) és a tüzelőanyag- (üzemanyag-) cellákkal villamosságot előállító berendezéseket sem. Nem tartoznak ide a nukleáris erőművek sem.

Hogy egy országban az egyes erőműfajták milyen részarányt képviselnek, az nagyrészt az ország adottságaitól és lehetőségeitől függ. Svájcban, Norvégiában és Ausztriában például kiemelkedően nagy a vízerőművi termelés részaránya, míg ez az energiafajta Magyarországon és Hollandiában nem jön számításba. Angliában a széntüzelés dominál, Franciaországban ezzel szemben a világon a legnagyobb az atomerőművek szerepe. A hazai, úgynevezett közcélú erőműveket a *2. táblázat*ban mutatjuk be, kiemelve a tüzelőanyagokat és az 1998. évi légszennyezőanyag-kibocsátásokat. A „további" erőművek között szerepelnek a korábban az áramszolgáltató társaságok tulajdonában lévő erőművek és az MVM Rt. saját gázturbinás erőművei is.

A hagyományos erőművek alapvető és legfontosabb bemenő áramait a tüzelőanyagok adják. A felhasználók számára hasznos, új értéket jelentő termékek: a villamos energia és a távhő. A további „termékek"-et kibocsátásoknak (emissziónak) nevezzük. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a villamosenergia-iparban a környezetre káros anyag- és energiaáramok a termelésre jellemzőek. A szállításban (alap- és elosztóhálózat) és a felhasználásban a környezetszennyezés minimális – a villany nagyon tiszta energia.

Az *1. ábrá*n csak a legfontosabb tüzelőanyagokat tüntettük fel, de megkülönböztettük az import szenet a hazai szénfajtáktól, mert az importálható szenek sokkal jobb minőségűek mind fűtőértékük, mind kéntartalmuk szempontjából. Az égéshez szükséges levegőn és a hűtővízen kívül természetesen más anyagokra is szükség van az erőműben, amelyek közül a kenőanyagokat, a vízkezelésben használatos vegyszereket (sósav, nátronlúg, mészhidrát), a füstgázkéntelenítés segédanyagait (mészkő), a nitrogénoxid-kibocsátás csökkentésére használt ammóniát, katalizátorokat, a víz-gőz körfolyamat kondicionáló, korróziógátló anyagait (például hidrazin) említhetjük.

A tüzelés során a légkörbe kibocsátott anyagok közül a legfontosabbak a kén oxidjai (főképp kén-dioxid), a különféle nitrogén-oxidok, a szén-monoxid és a szén-dioxid, a szilárd anyagok és a vízgőz.

A kéndioxid-kibocsátás mind az olaj-, mind a széntüzelésű erőművekben jellemző. Leválasztás vagy megfelelő tüzelési mód (fluid, hibrid fluid, mint a Bakonyi Erőmű Rt. Ajkai Erőművében) alkalmazása nélkül a kibocsátott kén-dioxid mennyisége a felhasznált tüzelőanyag mennyiségétől és kéntartalmától függ. A hazai szenek kéntartalma viszonylag magas, átlagosan körülbelül 2 százalék. Ennek megfelelően a kazánba minden kg szénnel 20g ként is beviszünk. A legnagyobb hazai széntüzelésű erőművekben a kiadott villamos energia egységnyi

Erőmű	Tüzelőanyag	Kéndioxid kibocsátás ezer t/év	Nitrogén-oxid kibocsátás ezer t/év	Szilárd anyag kibocsátás ezer t/év	Széndioxid-kibocsátás millió t/év
Bakonyi Erőmű Rt.	barnaszén	21,9	2,6	0,5	1,4
Budapesti Erőmű Rt.	olaj + gáz	2,8	2,5	0,1	1,0
Dunamenti Erőmű Rt.	olaj + gáz	45,5	11,6	2,3	4,9
Mátrai Erőmű Rt.	lignit	147,0	4,7	5,1	6,1
Pécsi Erőmű Rt.	kőszén	31,5	2,9	1,4	1,0
AES Tiszai Erőmű Kft.	olaj+gáz+b.szén	82,7	8,3	9,6	4,2
Vértesi Erőmű Rt.	barnaszén	132,1	6,7	6,1	2,9
További erőművek	olaj + gáz	5,3	1,0	0,1	0,5
Erőművek összesen		468,8	40,3	25,1	22,0

2. táblázat. A közcélú erőművekben felhasznált tüzelőanyagok és légszennyezőanyag-kibocsátások 1998-ban

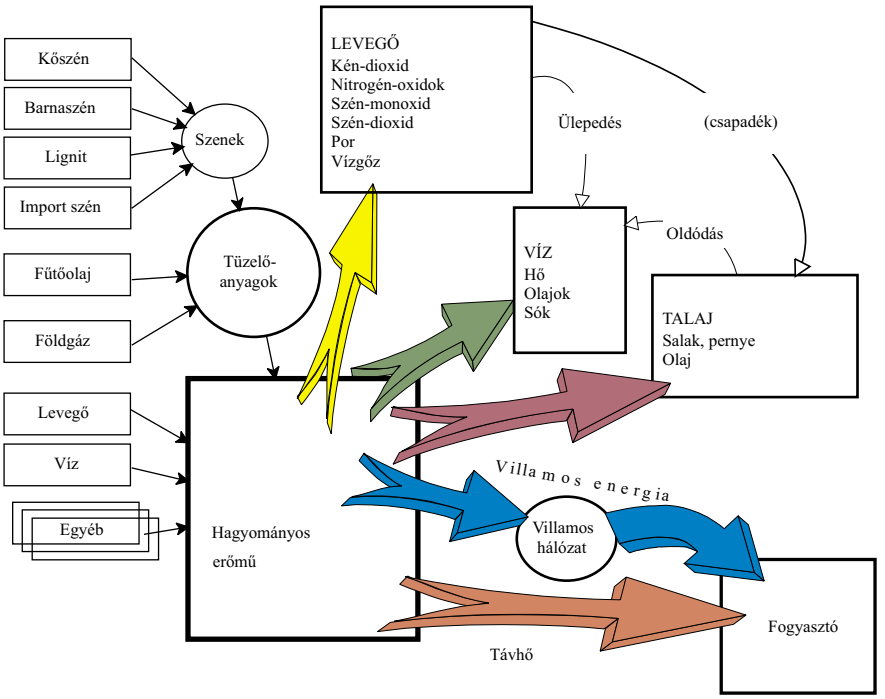

1. ábra. A hagyományos erőmű és környezete

mennyiségére vetített kéndioxid-kibocsátás 38 és 44g/kWh között alakul. Kapcsolt termeléssel ez az érték 25–27g/kWh-ra csökken (például Pécsi Erőmű). Összehasonlítva ezen értékeket egy jó minőségű (25 MJ/kg fűtőérték), kis kéntartalmú (0,5 százalék) import szénnel üzemeltett erőmű kibocsátásával, még akkor is több mint egy nagyságrend különbség adódik, ha eltekintünk az egyébként (Európa nyugati felén csaknem mindenütt) kötelező füstgáz-kéntelenítés hatásától.

Az Európai Unió irányelvei és a 22/1998. (VI. 26.) KTM rendelet a nagy tüzelőberendezésekre legfeljebb 400mg/m^3 kéndioxid-koncentrációt engednek meg, ezért füstgáz-kéntelenítésre csaknem minden esetben szükség van. Olajtüzelésnél a helyzet csak annyiban kedvezőbb, hogy a fűtőolajok fűtőértéke 40–41MJ/kg, azaz egységnyi bevitt hőhöz kevesebb kén tartozik. Ahhoz azonban, hogy az uniós irányelveknek megfelelő kibocsátást érjünk el, legfeljebb kb. 0,2 százalék kéntartalmú olajokat lehet felhasználni. A Dunamenti Erőmű Rt. és az AES Tiszai Erőmű Kft. 215MW-os egységeit (összesen 10 blokk) a közeljövőben átalakítják. Az úgynevezett retrofit után a kazánokban földgázt vagy kis kéntartalmú fűtőolajat tüzelnek. A lignittüzelésű Mátrai Erőmű Rt. három kazánjához már épül a füstgáz-kéntelenítő, amelynek üzembe helyezésére 2000-ben sor kerül.

A hazai erőművek kéndioxid-kibocsátása 1980 óta jelentősen csökkent. Ez a csökkenés elsősorban a Paksi Atomerőmű üzembe lépésének következménye volt és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország teljesíteni tudta a Helsinki Jegyzőkönyv szerinti kötelezettségét. *(4)* Növekedett viszont az utóbbi években az erőművi kéndioxid-kibocsátás részaránya az országos kibocsátásban. Az 1991-ben még 40 százalék körüli érték mára meghaladta az 50 százalékot. A hazai villamosenergia-termelés ugyanis növekedett (bár 1993–94-ig csökkent a fogyasztás, de csökkent a

villamosenergia-import is), ugyanakkor az ipar más területeinek visszaszorulása a más forrásból származó kibocsátások csökkenését is eredményezte.

Az erőművi nitrogénoxid-kibocsátás alig változott az elmúlt évtizedben és évi 40 ezer tonna körül alakul. Itt a közlekedés (szállítás) dominanciája a jellemző. Rendkívül jelentős csökkenés mutatkozott viszont a nyolcvanas években az erőművi porkibocsátásban, amely 230 ezer tonnáról 20 ezer tonnáig mérséklődött. Az erőművi kibocsátások a *2. ábrá*n láthatók.

Mindenféleképpen meg kell említenünk a hagyományos erőművek széndioxid-kibocsátását. A globális éghajlatváltozást okozó anyagok kibocsátásának csökkentése napjainkban kényszerítő szükségszerűség. Az üvegházhatással foglalkozó tanulmányok, a nemzetközi megállapodások és egyezmények (Kioto) sürgetik a hathatós beavatkozásokat. Az egyik kézzelfogható, valóságos lehetőség a villamosenergia-termelési és felhasználási hatásfok, hatékonyság javítása. Ebben Magyarországnak jelentős tartalékai vannak.

Az erőművi zagytér a széntüzelésű erőművek csaknem mindegyikének velejárója. A fejlettebb országokban a jó minőségű, felhasználható pernye teljes mennyiségét újrahasznosítják, ez hazánkban (még) nem járható út. Nem bizonyult megfelelőnek a salak és pernye visszatömedékelése a felhagyott bányagödrökbe részben a túlzott szállítási költségek miatt. Magyarországon (szemben például az Egyesült Államokkal) a nedves, hidraulikus salak- és pernyeszállítás nyert polgárjogot, ahol a szállítás végpontja a zagytér. A már több éve bevezetett úgynevezett sűrűzagyos technológia környezetvédelmi szempontból is előnyösebb (a zagytér nem porzik, a megszilárdult zagy nyomószilárdsága nagyobb, vízáteresztő-képessége kisebb, mint korábban és jóval kevesebb szállítóvízre van szükség).

A zagyterek környezeti hatása – sajnos – nem merül ki abban, hogy rontják a tájképet, mintegy sebként mutatkoznak a természet arcán. A pernyéből a szállítóvízbe oldódó különféle anyagok oldat formájában a talajba, a talajvízbe juthatnak, és akár élővizeket is szennyezhetnek. Ebből adódóan a zagyterek létesítése előtt a lerakandó hulladékot minősíttetni kell és környezeti hatásvizsgálatot kell végezni. A felhagyott, tovább már nem használt zagytereket használóik növényzettel telepítik be, rekultiválják.

A villamosenergia-ipar az ország legnagyobb vízfelhasználója. Az évi mintegy 4 milliárd köbméternyi frissvíz-felhasználásnak körülbelül 97 százaléka kizárólag hűtési célokat szolgál és a befogadókba „csak” hővel szennyezve (körülbelül 8–10°C-kal magasabb hőmérsékleten) jut vissza. Az erőművi vízhasználat fennmaradó részének legnagyobb hányadát a

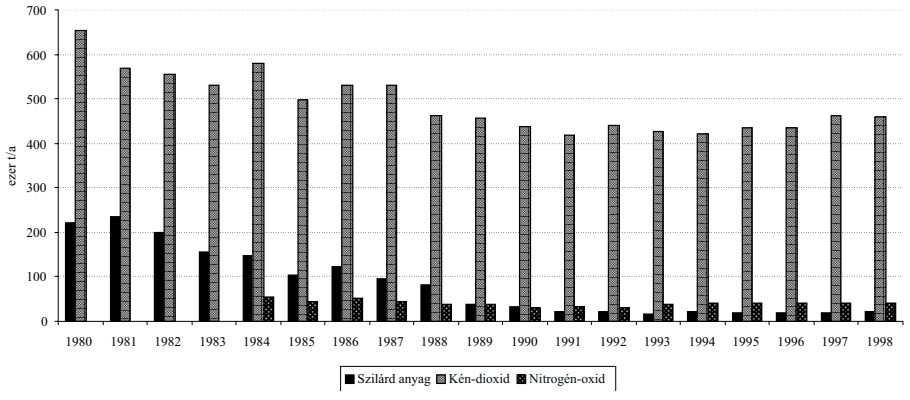

1. ábra. A hazai erőművek légszennyezőanyag-kibocsátásai 1980–1998 között

salak-pernye szállítóvizek adják, évi mintegy 40 millió m^3-rel. *(5)* A zagytereken forgatott víz mennyisége ennél lényegesen nagyobb, mert a megfelelően üzemeltetett lerakók esetében a szállítóvíz jelentős részét a zagy leülepedése után visszaforgatják, ismételten felhasználják. Az említett vízmennyiség az elpárolgó és elszivárgó vizek pótlására szolgál.

Jelentős vízhasználati elem a kazánok pótvízellátása. Mivel ebben az esetben igen nagy (csaknem elméleti) tisztaságú vízről van szó, az évente felhasznált mintegy 20 millió m^3 sótalanított víz előállítása speciális technológiák alkalmazását teszi szükségessé. Az ehhez szükséges vegyszerekből (az ioncserélő gyanták regenerálása során) mintegy tízezer tonna só keletkezik évente. Ez a mennyiség technológiai korszerűsítéssel (ellenáramú regenerálás) és modernebb, vegyszertakarékos technológiákkal (membrántechnika) jelentősen csökkenthető. Membrántechnikán (fordított ozmózis) alapuló módszert alkalmaznak immár több éve az Oroszlányi Erőműben, több száz tonnával csökkentve ezzel a sókibocsátást.

A széntüzelésű erőművekben az erőművi hulladékvizek jelentős részét a pernyeszállításban hasznosítják. Az olajjal szennyezett hulladékvizeket mindenütt olajleválasztókon vezetik át, mielőtt a befogadóba vagy a csatornába vezetnék. Egyre elterjedtebb a hulladékvizek szelektív kezelése, azaz a használt vizeket szennyezettségük, szennyezéseik szerint a lehetőségekhez mérten különválasztják és külön is kezelik, ha ez szükséges.

A környezetvédelemmel kapcsolatos költségek meghatározása nem egyszerű feladat – a hagyományos erőművekben sem. Évtizedekkel ezelőtt szinte nem is beszélhettünk ilyenféle ráfordításokról. Mára azonban nagyot változott a helyzet. A Mátrai Erőmű Rt. füstgáz-kéntelenítője 2000 után több mint 100 ezer tonnával csökkenti az éves kéndioxid-kibocsátást. A füstgázkéntelenítők beruházási költsége – főképp a kereslet szűkülésének következtében – jelentősen csökkent. A hetvenes évek végén 300 USD/kW körül járt ez az összeg, míg mára 100 USD alá csökkent. 1kWh villamos energiára vetítve egy ilyen berendezés üzemeltetési költsége körülbelül 1–1,5 Ft-ot tesz ki. Napjainkban egy újonnan létesítendő, széntüzelésű erőmű esetében a környezetvédelmi célú beruházások aránya eléri, egyes esetekben meghaladja a 30 százalékot. E nagyságrend érthetőbbé válhat a környezetvédelem részterületeit bemutató *3. ábra* alapján.

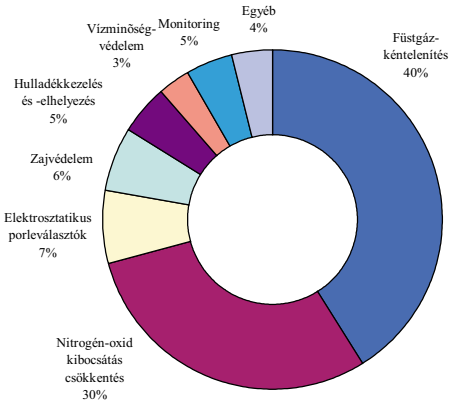

3. ábra. Egy széntüzelésű, korszerű erőmű beruházásának környezetvédelmi költségei

Az MVM Rt. gázturbinás erőművei

A közép-európai rendszeregyesüléshez, az UCTE-hez való csatlakozás egyik fontos feltétele az országos villamosenergia-rendszerben megfelelő kapacitástartalék biztosítása és fenntartása. A tartaléktartás célja, hogy üzemzavar vagy más ok miatt kieső erőművi kapacitásokat megfelelő idő alatt pótolni lehessen.

Az MVM Rt. az alaphálózat két csomópontjában, a litéri és a sajószögedi alállomás közelében egy-egy 120MW-os gázturbinát létesített, amelyek 15 perc alatt képesek elérni a teljes teljesítményüket. Ezek a gázturbinák kis kéntartalmú tüzelőolajjal üzemelnek, évente legfeljebb 120 órán át. Az engedélyezés során az MVM szakértői külső tanácsadók bevonásával részletesen tájékoztatták a közvéleményt, és az érdekvédő csoportok

igényei beépültek a környezetvédelmi engedélybe. Kiemelésre érdemes ezek közül, hogy a Litéri Erőmű környezetében rendszeres biomonitoring vizsgálatokat végeztetünk, megállapítandó a gázturbina működésének hatását a növény- és állatvilág legfontosabb egyedeire.

Sajószögeden talajvíz-figyelőkutak létesültek, amelyekből vett vízminták vizsgálatával idejekorán meg lehet állapítani, hogy nem került-e a talajvízbe olaj. Ennek valószínűsége a korszerű és biztonságos tüzelőolaj-lefejtés és -tárolás miatt csekély. Az esetlegesen olajjal szennyeződő csapadékvizeket mindkét telephelyen külön erre a célra beépített berendezésben tisztítják, mielőtt elvezetnék. A gázturbinák NOx-kibocsátásának csökkentésére – annak ellenére, hogy ezt a hatályos jogszabályok nem teszik kötelezővé – vízbefecskendezést alkalmazunk, amely a kibocsátási koncentrációt 150mg/m^3 alatti értékre csökkenti. A nyersvíz kezeléséhez rendkívül korszerű, a fordított ozmózis elvén működő vízkezelő berendezés üzemel, amelynek hulladékvizei gyakorlatilag nem okoznak környezetterhelést.

Hasonló környezetvédelmi igényességgel létesül a Lőrinci Gázturbinás Erőmű, ahol a közeli jövőben egy rendkívül korszerű, 170MW-os gázturbina üzemel majd. A hatásfok növelése és a gazdaságosság javítása céljából már készülnek az erőmű kombinált ciklusú bővítése és a földgáztüzelésre való áttérés tervei. Ez az erőmű egy korábbi lignit-, majd olajtüzelésű erőmű felhagyott telephelyén létesül, amiért a beruházás előkészítése során a talaj és a talajvíz szénhidrogén-szennyezését meg kellett szüntetni, és a kialakított hűtőtó minőségjavítása is jelentős ráfordításokkal járt. A tó vízminőségét rendszeres mintavételekkel vizsgáltatjuk és az esetleges szükséghelyzetekre vízminőségvédelmi kárelhárítási tervet készíttettünk. A közeli lakótelep és üdülők miatt különleges gondot fordítottunk az erőmű zajvédelmére is. A gázturbina légköri szennyezőanyag-kibocsátásai lényegesen kedvezőbbek lesznek, mint amit az előírások megkövetelnek.

A Vértesi Erőmű Rt.

Az MVM Rt. jelentős tulajdonnal rendelkezik a Vértesi Erőmű Rt.-ben, a másik meghatározó tulajdonos az ÁPV Rt.; a társaság ebből következően állami tulajdonban van, és az 1995–97-ben végbement privatizáció során az egyetlen pártában maradt társaság. Három telephelye van, mindhárom széntüzelésű, a 235MW-os Oroszlányi Erőmű (négy egység), a 100 MW-os Bánhidai Erőmű és a Tatabányai Fűtőerőmű. Ez utóbbi jelentős mennyiségű fűtőolajat is tüzel. A társasághoz négy bányaüzem is tartozik.

A nyolcvanas évek első felében mindhárom erőművet ellátták elektrosztatikus porleválasztókkal (sőt, ezeket később fel is újították), így a közeli települések porterhelése jelentősen csökkent. Az erőművek legnagyobb környezetvédelmi problémája ugyanakkor, hogy a jelenlegi tüzelőanyag-minőségek mellett – leválasztó berendezések és technológiák hiányában – nem tudják betartani a kibocsátási határértékeket. A kéndioxid-kibocsátási határérték betartásához az Oroszlányi Erőműben mintegy 7 milliárd forintnyi beruházásra lenne szükség. A tervek elkészültek, sőt, az erőművi kollektíva kidolgozta a zagyteri porzás csökkentését célzó, úgynevezett sűrűzagyos salak- és pernyeszállítás terveit is, amely víztakarékossági szempontból is igen kedvező. A beruházás

Telephely	Kén-dioxid	Nitrogén-oxidok	Szilárd anyag	Szén-dioxid
Bánhida	22 539	2 076	2 897	711 000
Oroszlány	102 487	4 059	589	1 931 000
Tatabánya	7 091	524	2 660	212 000
Összesen	132 117	6 659	6 146	2 855 000

3. táblázat. A Vértesi Erőmű Rt. telephelyeinek szennyezőanyag-kibocsátásai 1998-ban (ezer tonna/év)

megkezdéséhez (a tulajdonviszonyokból adódóan) állami jóváhagyás szükséges. Az illetékes tárca és a kormány képviselői a részletes koncepciótervek alapján a műszaki, gazdasági és társadalmi körülmények együttes mérlegelésével a közeljövőben döntenek az Oroszlányi Erőmű sorsáról.

A Bánhidai Erőmű felújítása nem bizonyult gazdaságosnak, ezért a blokk legkésőbb 2004 végén befejezi működését. A Tatabányai Fűtőerőmű azonban a villamosenergia-termelés mellett jelentős hőszolgáltatási feladatokat is ellát, ezért a társaság és az önkormányzat együttes erőfeszítéseire van szükség a környezetvédelmi szempontból is megfelelő megoldás megtalálásához.

Kapcsolataink

A Magyar Villamos Művek Rt. kommunikációs stratégiájának fontos eleme a társaság környezetvédelemmel kapcsolatos tevékenységének megismertetése a közvéleménnyel, a sajtóval, a kormányzati és nem kormányzati szervekkel, üzleti partnereinkkel. Nemzetközi kapcsolatainkban, a nemzetközi szervezetekben való aktív részvételünkkel (EURELECTRIC, Edison Electric Institute stb.) a szakmai tapasztalatok cseréje mellett tájékozódunk a minket érintő fontosabb eseményekről és tájékoztatást adunk az MVM csoport által elért eredményekről. E kapcsolataink révén veszünk részt a hazai és Európai Uniós jogszabályalkotási folyamatokban is. Első ízben 2000-ben tervezzük az MVM Rt. éves környezetvédelmi jelentésének megjelentetését és ugyanebben az évben kezdjük meg a környezetközpontú irányítási rendszer bevezetését az ISO 14001 szabvány szerint.

A Lőrinci Gázturbinás Erőmű egy korábbi lignit-, majd olajtüzelésű erőmű felhagyott telephelyén létesül, amiért a beruházás előkészítése során a talaj és a talajvíz szénhidrogén-szennyezését meg kellett szüntetni, és a kialakított hűtőtó minőségjavítása is jelentős ráfordításokkal járt. A tó vízminőségét rendszeres mintavételekkel vizsgáltatjuk és az esetleges szükséghelyzetekre vízminőségvédelmi kárelhárítási tervet készíttettünk. A közeli lakótelep és üdülők miatt különleges gondot fordítottunk az erőmű zajvédelmére is. A gázturbina légköri szennyezőanyag-kibocsátásai lényegesen kedvezőbbek lesznek, mint amit az előírások megkövetelnek.

A jövő

Az iparág szerkezeti és regulációs átalakulása a legkevésbé sem fejeződött be. Az Európai Unióhoz történő csatlakozás feltételeinek teljesítéséhez számos olyan jogszabályt kell (még) Magyarországon bevezetni, amelyek lényeges változásokkal járnak együtt. Ezek közül a legfontosabb a 96/92/EC (Az EU egységes belső villamosenergia-piacának szabályai) direktíva, amely szükségessé teszi a villamosenergiatörvény újjáalakítását is. Tagadhatatlan, hogy az iparág szereplői (termelők, szállítók, szolgáltatók) – sokszor meghatározó – befolyással vannak a természeti környezetre. Az Unió is stratégiai fontosságúnak tekinti a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés szempontjainak integrálását az energiapolitikába. Az új szabályok erősítik a piaci viszonyokat. Ezáltal önmagukban is előmozdítják az energetikai hatékonyság javítását, az ezt szolgáló műszaki fejlesztést, a nemzetközi együttműködés intenzifikálását, a környezetvédelmi költségek beépülését az árakba.

A piaci automatizmusok mellett mindazonáltal olyan eszközök alkalmazására is szükség van a környezetvédelem és az

energetikai fejlődés egyidejű szolgálatában, amelyek néha csupán rövidebb távon, máskor viszont teljes általánosságban ellentétes követelményeket fogalmaznak meg az iparág szereplőinek természetes érdekeivel. A különféle (például építési, létesítési, működési) engedélyekben megfogalmazott feltételek, valamint az önkormányzati és országos jogszabályok hivatottak mintegy kordában tartani a vállalkozások, társaságok profitéhségét, növekedési igényét, valamint érvényesíteni a társadalom közvetlenül nehezen számszerűsíthető (egészségügyi, oktatási, infrastrukturális és környezetvédelmi) érdekeit. Nevezhetnők ezeket például „külső" jogszabályoknak, miután a társaság életét kívülről szabályozzák. Ma már alakulófélben vannak, mi több, részben kialakultak olyan „belső" szabályok is, amelyeket a vállalkozók, a társaságok önkéntesen vállalnak. Ez az önkéntesség természetesen nem teljesen önzetlen, mert egyes belső szabályok bevezetését a piaci hatások is ösztönzik. Ide sorolhatjuk a minőségbiztosítási (minőségirányítási) rendszerek és egyre inkább a környezetközpontú irányítási rendszerek bevezetését és alkalmazását.

Az ilyenféle szabályrendszerek sikerének záloga a legfelsőbb vezetés elkötelezettsége. Ha egy társaság vezetése látja és belátja, hogy a környezetvédelem iránti valóságos érzékenység nélkül a cég nem vagy csupán részben érheti el piaci és egyéb céljait, hogy a „külső" szabályok betartása nem feltétlenül elegendő a megfelelő piacképességhez, akkor a „belső" szabályok nagy valószínűséggel segíthetnek. Ha a vezetők átérzik, nem elég elérni azt, hogy a környezetvédelmi szabályok megszegése miatt nem marasztalják el a társaságot vagy őket személyesen, ha megfogalmazódik az az igényük is, hogy a jövőben várható szabályok teljesítésére időben felkészüljön az általuk vezetett társaság, akkor a cég környezetvédelmi teljesítménye példaértékűvé válhat, olyanná, amelyre a vezetés joggal büszke lehet. A környezetvédelmi teljesítmény így elért – a lehetséges mértékben számszerűsített – színvonalát ezután fenn kell tartani és folyamatosan tovább kell javítani. Ezt szolgálják a környezetközpontú irányítási rendszerek, amelyeket nemzetközi szabványok, előírások testesítenek meg: az ISO 14000-es sorozat, valamint az Európai Unió EMAS (Eco-Management and Audit Scheme) előírása.

Az MVM Rt. vezetése e célok alapján döntötte el, hogy – hasonlóan a legnagyobb hazai és az európai villamos társaságokhoz – hatékony, a társaság működési és fejlesztési stratégiájával egybehangolt döntési rendszerének szerves részét képező környezetirányítási rendszert alakít ki az ISO 14001 nemzetközi szabvány szerint, és a nem túl távoli jövőben nemzetközileg is tanúsíttatja azt. Stratégiai céljainkat a társaság környezetvédelmi politikájában fogalmaztuk meg.

Jegyzet

(1) Az 1995. évi LIII. sz. törvény (a környezet védelméről) teljesítményértékelésnek nevezi azt a felülvizsgálatot, amelyet az érintett saját kezdeményezésre és nem hatósági felszólítás alapján végez vagy végeztet.

(2) Forrás: UNSCEAR, Exposures from Man-made Sources of Radiation, 1993, 1997. (A PA Rt. Sugárvédelmi jelentése, 1997)

(3) A Borsodi Energetikai Kft.-vel együtt

(4) A jegyzőkönyv értelmében Magyarországnak 30 százalékkal kellett csökkentenie SO2-kibocsátását az 1980. bázisévhez viszonyítva 1993-ig. 1980-ban az iparág kéndioxid-kibocsátása kb. 650 ezer tonna volt, amely 1993-ra 425 ezer tonnára csökkent. Az országos kibocsátás évi kb. 1,6 millió tonnáról kevesebb mint a felére esett vissza.

(5) Mint említettük, más országokban, ahol a pernyét és a salakot pl. teherautókon szállítják a lerakókba, ilyen célra vizet nem vagy csak nedvesítési célra (porzáscsökkentés) használnak, relatíve kisebb mennyiségben.

Civin Vilmos –
Kaszáné Takács Éva – Szabó János